

Doç. Dr. Turgut Akyüz

MANTIK

Mantık; ütopya ya da tamamen teorik bir bilim değildir. Aslında buradaki birçok bilgiyi hergün kullanıyoruz. Diğer bir ifade ile buradaki bilgiler, temelde, insan zihninin temel işleyiş kurallarıdır veya en azından onlarla uyumludur. Bu yüzden size hayatta ilk defa karşılaşacağınız şeyler sunmuyoruz. Sadece bazı şeyleri keşfetmenize yardımcı olmaya, bazı şeyleri ise sistematik olarak ortaya koymaya çalışıyoruz.

Elinizdeki eser, öncelikli olarak ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Fakat bir diğer amacı, klasik mantığı okumak isteyen kişilere basit bir özet sunmaktır.

Eserin yeni bir bilgi ortaya koymak gibi bir amacı yoktur. Temel amaç; mantığın ne olduğu ve özellikle ne işe yaradığını ortaya koymaktır. Eseri basit ve giriş mahiyetinde hazırlamaya çalıştık. Bu yüzden de klasik mantık eserleri ve mantık ders kitaplarında olan bazı hususlara değinmedik. Fakat zaman zaman, konunun anlaşılması için uzatılan ya da tekrar edilen yerler oldu.

- Mantığı tanımak isteyenlerin: 1, 2, 3, 4, 8 ve 11. dersleri okumaları yeterlidir.
- Biraz daha ilerletmek isteyenler: 5, 6, 7, 9, 12 ve 13. dersleri de okuyabilirler.
- 10. ve 14. dersler ise biraz daha ileri derece ve uzmanlık isteyen meselelerdir.

Online Alışveriş için
ravzakitap.com

@ f /ravzakitapcom

Doç. Dr. Turgut Akyüz

MANTIK

İSLAMİ İLİMLER VE GÜNLÜK HAYATTAN ÖRNEKLER,
TABLO VE ŞEKİLLER, İLAVE NOTLAR

Doç. Dr. Turgut Akyüz

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Copyright © Ravza Yayınları, 2022

*Eserin tüm hakları Ravza Yayınları'na aittir.
İzinsiz tamamı veya bir kısmı hiçbir ortamda
kopyalanamaz. Kaynak göstermek
şartıyla alıntı yapılabilir.*

MANTIK

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

Genel Yayın Yönetmeni

Ömer Faruk Kasadar

Kapak

Yunus Karaaslan

Sayfa Düzeni

Adem Şenel

Sertifika No

43988

ISBN

978-625-7580-88-5

Basım Yeri ve yılı

Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık

Kale İş Merkezi No: 51-52

Davutpaşa / İstanbul

Tel: 0212 481 94 11

1. Baskı: Şubat 2021

RAVZA YAYINLARI

Dervişali Mah. Draman Cad. No: 3/A

Fatih / İstanbul

Tel: (0212) 909 41 52

Fax: (0212) 514 27 31

www.ravzakitap.com

ravzasiparis@hotmail.com

MANTIK

-İSLÂMÎ İLİMLER VE GÜNLÜK HAYATTAN ÖRNEKLER,
TABLO VE ŞEKİLLER, İLAVE NOTLAR-

DOÇ. DR. TURGUT AKYÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	13
--------------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM: MANTIĞA GİRİŞ

1. DERS: MANTIĞA OLAN İHTİYAÇ VE MANTIĞIN DOĞUŞU 17

1. İnsan nedir?	17
2. Felsefe nedir?	19
3. İlimler tasnifi	20
4. Mantık ilim midir?.....	23
5. Mantığın konusu nedir?	23
6. Mantık ilminin ilkeleri	26
7. Mantık ilmi niye doğmuştur?	29
8. Mantık-metafizik ilişkisi	30
9. Değişme ve çokluk problemi	32
10. Mantığın psikoloji ve nörobilimle ilişkisi	34
11. Mantığın fıkıh ve kalam ile ilişkisi	34
12. Mantık bilmenin günlük hayattaki bazı pratik faydaları	36

2. DERS: MANTIĞIN KONUSU OLARAK BİLGİ,

TÜRLERİ VE KAYNAKLARI..... 38

1. Bilgi nedir?.....	38
2. Bilginin konusu, orijini ve ilahi bilgi	41
3. Bilgi nasıl oluşur?	44
4. Bilgi türleri	45
5. Bilginin imkanı.....	51
6. Bilginin kaynakları veya doğruluğun ölçüsü.....	55

3. DERS: İNSANIN TEMEL YETİLERİ VE AKIL	59
1. Aklın temel yetileri ve ilkeleri	59
2. Din-akıl ilişkisi	62
3. İnsan aklının sınırları.....	65
4. Bilinç düzeyleri.....	67
5. Akıl-duyu ilişkisi	68
6. İrade ve bilinç dışı.....	69
7. Varlığın boyutları.....	75

İKİNCİ BÖLÜM: **KAVRAM VE TANIM (TASAVVUR VE TARİF)**

4. DERS: KAVRAM	79
1. Kavram ve tanım.....	79
2. Kavrama neden ihtiyaç vardır? İnsan zihni niye genelleme yapar?	83
3. İsim	84
4. Sıfat (özellik veya araz)	85
5. Kavram nasıl elde edilir?	87
6. Bedihi (zorunlu) ve kesbi (nazari) kavramlar.....	89
7. Lafız ve dil.....	91
8. Kelime ve cümle.....	93
9. Lafız-mana ilişkisi.....	93
10. Hakiki (mutlak, tabii) ve itibari (izafi, doğal olmayan) mahiyetler	96
11. Farazi, hayali, akli ve vehmi kavramları.....	96
12. Kavramlar arası ilişki.....	98
13. Kaplamına göre kavramlar arası ilişki.....	100
14. Mutabakat, tazammun ve iltizam	102
15. Mahiyet ve lafızların basit ve mürekkep oluşu	105
16. Tümelik (küllilik) ve tikellik (cüzilik)	106
17. Soyutluk ve somutluk	108
18. Zati ve arazi	109
19. Kavramların ontolojik kökenine dair	110

5. DERS: KATEGORİLER	112
1. Kategori nedir?	112
2. Varlığın boyutları.....	119
3. Cevher ve araz ilişkisi	120
4. Özne-yüklem ilişkisi.....	121
5. Cevherin tanımı.....	122
6. Keyfiyyet (nitelik) ve kemmiyyet (nicelik).....	123
7. Vaz (Durum)	124
8. Mekan ve zaman.....	124
9. Mülkiyet (cüdde, iyelik)	127
10. İzâfet.....	128
11. Fiil ve infîl	129
12. Kategorilerin birbiriyle ilişkisi	130
6. DERS: BEŞ TÜMEL	133
1. Beş tümel nedir?	133
2. Zâtî ve arazî kavramlar.....	134
3. Nev (tür)	135
4. Sınıf ve kısım.....	136
5. Cins.....	137
6. Fasıl (ayrım)	138
7. Tabiat ve fitrat	139
8. Hâsse ve araz.....	140
9. Beş tümelin birbiri ile ilişkisi.....	143
10. Beş tümel ve kategorilerin farkı.....	146
7. DERS: TARİF	148
1. Tarif nedir?	148
2. Tarif nasıl elde edilir?	149
3. Tanımlanamayanlar	151
4. İsim tanımları ve hakikate göre yapılan tanımlar.....	151
5. Huzûrî ve şuhûdî/husûlî bilgi.....	153
6. Tanım neye göre yapılır?	154

7. Tanımın şartları	155
8. Tanım yanlışları (hata)	156
9. Tanım-burhan ilişkisi.....	161
10. Tanım-önerme ilişkisi	161
11. Tanımda kullanılan bilimsel sorular.....	162
12. Tarifin faydaları.....	164
13. Tarif çeşitleri	166
14. Beş tümele göre yapılan tarifler	167
a. Had (bilimsel tanım).....	167
b. Resim (betim)	168
15. Diğer tarif çeşitleri	169
a. Tarif bi'l-misâl.....	169
b. et-Ta'rîfû'l-lügavî	170
c. et-Ta'rîfû'l-istilâhî.....	170
d. Ta'rîfû'l-küll bi'l-cüz.....	171
e. Ta'rîfû'l-ma'kûl bi'l-mahsûs.....	171
16. Tanımlama ve anlamlandırma (fonksiyonel tanımlama).....	172

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: YARGI VE ÖNERME (TASDİK VE KAZİYYE/HÜKÜM)

8. DERS: ÖNERMENİN UNSURLARI VE YAPISI	177
1. Tasdik ve kaziyye.....	177
2. Nâkıs ve tâm tasdikler.....	178
3. Önerme nasıl elde edilir?	179
4. Önerme ve tanım ilişkisi.....	180
5. Önermelerin niteliği	181
a. Haml nedir?.....	181
b. Olumlu ve olumsuz önermeler.....	183
6. Zihin, dil ve dış dünya ayrımı	185
7. Özne ve yüklem	186
8. Özne-yüklem ilişkisi	187
9. Önermelerin niceliği.....	189
a. Küllî ve cüzî önermeler	189

b. Mühmel ve mahsûr/müsevver önermeler	191
c. Muhasal ve ma'dûl önermeler	192
d. Önermelerin harflerle sembolize edilmesi.....	195
e. Mahsûs veya şahsî önermeler	195
10. Telâzüm ve teânüd (şartlı önermeler)	196
11. Önermede kullanılan bilimsel sorular	204
12. Nedenler	204
13. Basit ve mürekkep önermeler	205
14. Yükleme nicelikli önermeler (münharifât).....	207
9. DERS: ÖNERMELER ARASI İLİŞKİ	209
1. Önermelerin arası ilişki	209
a. Telâzüm veya iltizam (önermelerin eş değerleri veya çağrışımları)	209
b. Tekâbül (önermelerin karşı olumları)	210
2. Önermelerin döndürülmesi	216
a. Tümel olumlunun döndürülmesi	217
b. Tümel olumsuzun döndürülmesi.....	218
c. Tikel önermelerin döndürülmesi	219
3. Önermelerin sağlanması ve birbirine indirgenmesi	222
a. Önermelerin sağlanması	222
4. Önermelerin değeri	225
10. DERS: ÖNERMELERİN İÇERİĞİ VE KIPLER (MÜVECCİHÂT)	226
1. Önermelerin maddesi (içeriği).....	226
a. Zarûriyyât veya yakiniyyât.....	227
b. Ekseriyyât.....	230
c. Zan	231
d. Kabule dayalı bilgiler.....	233
e. Yanlış bilgiler	235
2. Kipler (müveccihât ya da müveccihât).....	238
a. Mutlak önermeler (mutlaka âmme).....	240

b. Mutlak zorunlu önermeler (zarûra mutlaka)	240
c. Şarta bağlı zorunlu önermeler (zarûra meşrûta).....	243
d. Mümkün önermeler (mümkine)	245
e. Dâimî önermeler (dâime).....	246
f. Örfiyye.....	248
g. Hîniyye.....	249
h. Bitişik ve Ayrışık Şartlılarda kipler.....	250
ÖNERME YANLIŞLARI	258

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: AKIL YÜRÜTME
(KIYAS, HUCJET, NAZAR VE İSTİDLAL)**

11. DERS: KIYASIN UNSURLARI VE YAPISI.....	263
1. Kıyas nedir?	263
2. Kelam ve fıkhıta kıyas	266
3. Kıyasın unsurları.....	267
4. Yöntemine göre kıyas türleri	267
a. Tümdengelim (kıyas)	268
b. Tümevarım (istikrâ).....	269
c. Anoloji	270
5. Şekil olarak (suret bakımından) kıyas türleri.....	272
a. İktirânî ya da yüklemli kıyaslar.....	272
b. İstisnâî veya şartlı kıyaslar	272
c. Basit ve mürekkep kıyaslar	273
6. Orta terim, illet ve sebep veya formel ve informel nedensellik.....	274
12. DERS: KIYASIN ŞEKİLLERİ VE DARPLARI	276
1. Şekiller ve darplar.....	276
2. Birinci şekil	280
3. İkinci şekil	281
4. Üçüncü şekil	283
5. Dördüncü şekil.....	284
6. Şekillerde darlık ve genişlik üzerine önemli not.....	286

13. DERS: KULLANIM AMAÇLARINA GÖRE KIYAS TÜRLERİ	291
1. İnikası edille	291
2. Hulfi kıyas	292
3. Aksü'l-kıyas, aks ve nakz.....	293
4. Mukassim kıyaslar veya sebr ve taksim.....	295
5. Devri kıyas ve zincirleme kıyaslar.....	296
6. Doğrudan çıkarımlar	296
7. Müsadere ve zamir	296
8. Diğer fıkhi kıyaslar.....	297
9. Özet: din bilimlerinde kıyas ve akli çıkarımların önemi.....	299
14. DERS: İÇERİK BAKIMINDAN KIYAS TÜRLERİ (BEŞ SANAT)	300
1. Beş sanat nedir?	300
2. Burhan	305
3. Cedel.....	311
4. Mugâlata (Safsata).....	313
5. Hatâbe	315
6. Şiir.....	317
KIYAS YANLIŞLARI	319
1. İçerik ve şekil yanlışları	319
2. Yöntem yanlışları.....	320
3. Bazı paradokslar	322
BAZI MANTIK ESERLERİ	327
YARARLANILAN KAYNAKLAR	331

ÖNSÖZ

Mantık; ütöpik ya da tamamen teorik bir bilim değildir. Aslında buradaki birçok bilgiyi hergün kullanıyoruz. Diğer bir ifade ile buradaki bilgiler, temelde, insan zihninin temel işleyiş kurallarıdır veya en azından onlarla uyumludur. Bu yüzden size hayatta ilk defa karşılaşacağınız şeyler sunmuyoruz. Sadece bazı şeyleri keşfetmenize yardımcı olmaya, bazı şeyleri ise sistematik olarak ortaya koymaya çalışıyoruz.

Elinizdeki eser, öncelikli olarak ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Fakat bir diğer amacı, klasik mantığı okumak isteyen kişilere basit bir özet sunmaktır. Eseri hazırlarken yararlanılan kaynaklar, eserin sonunda verilmiştir. Görüşleri yorumlayarak aldığımız için dipnot kullanmayı uygun görmedik. Eserdeki şekil ve tablolar, tarafımızca hazırlanmıştır. Çok ufak da olsa bazen kendi eserlerimizden aynıyla aldığımız yerler oldu. Fakat yekunu fazla olmadığı ve değiştirerek aldığımızdan dolayı bunları ayrıca belirtmeye gerek duymadık.

Eserin yeni bir bilgi ortaya koymak gibi bir amacı yoktur. Temel amaç; mantığın ne olduğu ve özellikle ne işe yaradığını ortaya koymaktır. Eseri basit ve giriş mahiyetinde hazırlamaya çalıştık. Bu yüzden de klasik mantık eserleri ve mantık ders kitaplarında olan bazı hususlara değinmedik. Fakat zaman zaman, konunun anlaşılması için uzatılan ya

da tekrar edilen yerler oldu. Bu konuda okuyucunun bizi mazur görmesini istiyoruz. Zira her şeyi basitleştirerek ortaya koymak kolay bir iş değildir.

Eserde bilerek ya da bilmeden hatalarımız illa ki olmuştur. Okuyucunun insafı davranarak eserin genelini dikkate almasını arzu ediyor; değerli görüş ve önerilerini bize ilemelerini arz ediyoruz.

Eser, giriş mahiyetinde ve basit olarak hazırlanmış olsa da yine de burada okuyucunun işini kolaylaştırmak için hangi aşamada nerelerin okunması gerektiğine dair kısa bir hatırlatma yapmak istiyoruz:

- Mantığı tanımak isteyenlerin: 1., 2., 3., 4., 8. ve 11. dersleri okumaları yeterlidir.
- Biraz daha ilerletmek isteyenler: 5., 6., 7., 9., 12. ve 13. dersleri de okuyabilirler.
- 10. ve 14. dersler ise biraz daha ileri derece ve uzmanlık isteyen meselelerdir.

Eserin hazırlanmasında fikirlerinden istifade ettiğim hocalarıma ve arkadaşlarıma, soru ve görüşleriyle esere katkıda bulunan öğrencilerime teşekkür ediyorum. Özellikle üzerimde emeği bulunan, beni her zaman destekleyen ve cesaretlendiren Prof. Dr. Ali DURUSOY hocama şükran ve saygılarımı arz ediyorum. Son olarak bu alanda hizmet eden ve ahirete irtihal etmiş olan tüm mantıkçılara Allah'tan rahmet diliyorum.

14 Şubat 2022

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

turgutakyuz@hotmail.com.tr

BİRİNCİ BÖLÜM: **MANTIĞA GİRİŞ**

- Mantiğa olan ihtiyaç ve mantığın doğuşu.
- Mantığın konusu olarak bilgi, türleri ve kaynakları.
- İnsanın temel yetileri ve akıl.

1. DERS: MANTIĞA OLAN İHTİYAÇ VE MANTIĞIN DOĞUŞU

- İnsan nedir?
- Felsefe nedir?
- İlimler tasnifi.
- Mantık ilim midir?
- Mantığın konusu nedir?
- Mantık ilmi niye doğmuştur?
- Mantık-metafizik ilişkisi.
- Mantığın psikoloji ve nörobilimle ilişkisi.
- Mantığın fıkıh ve kalam ile ilişkisi.
- Mantık bilmenin günlük hayattaki bazı pratik faydaları.

1. İnsan nedir?

İnsan, halife olarak yaratıldıktan sonra kendisine iki temel özellik verilmiştir. İsimlerin öğretilmesi (Bakara suresi, 31) ve doğru-yanlış ayrımı yapma yeteneği (Şems suresi, 8). İsimlerin öğretilmesi; isimlendirme yani kavram oluşturma yeteneğidir. Ki bilgi, kavramla başlar. Kavram (tasavvur ve tanım bahsi) haricinde insanın yargı (tasdik ve önerme/kaziyye bahsi) ve kıyas (kıyas bahsi ve kıyasın türleri konusunda incelenecektir) yapma gücü de bulunmaktadır. Şöyle ki Allah, insana kavram oluşturma ve isimlendirme yeteneği vermiş, başlangıç olarak da örnek olması bakımında bazı isimleri ve kavramları öğretmiştir.

İkinci özellik ise irade adını verdiğimiz yetenektir. Yani insan; doğru-yanlış, iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı ve

adalet-zulüm gibi ayrımları yapabilmektedir. Bu ayrımın eyleme geçirilmesine ise yapma gücü ve ahlak adını veriyoruz.

Her iki özellik te insan nefsinin yani aklın iki temel yetisidir. Bir başka ifade ile akıl dediğimizde genel olarak insana özgü bu bilme ve yapma gücünü kastediyoruz. Fakat mantık (logic) ilmi söz konusu olduğunda akıl, öncelikle ve özellikle bilme gücünü ifade etmektedir. Burada konunun anlaşılması bakımından insanın temel özelliklerini vermek istiyoruz.

İnsanın temel yetileri

	Bilme	Yapma/eylem
Diğer canlılarla ortak olan yetileri	<i>Müdrike</i> yani <i>duyu</i> gücü.	<i>Muharrike</i> yani <i>duygular</i> ve tepkiler.
İnsana mahsus yetiler	<i>Âlime</i> yani <i>bilme</i> gücü.	<i>Âmile</i> yani <i>yapma</i> gücü ve <i>irade</i> .

NOT I: Şu halde insanı insan yapan özellik akıllı yani külli bilgi yetisi ve iradesidir. Bu yetiler olmadığı ya da kullanılmadığı zaman insan, sıradan bir canlı olacaktır.

Yani insandan düşünme ve irade eylemini alırsak; zalim, nankör, cahil ve bencil bir canlı olacaktır. Ayeti kerimelerde ifade edilen hayvandan daha aşağı olma durumu budur. Bir başka ifade ile insan, akıl ve iradesi sayesinde diğer eşrefi mahlukat olur.

NOT II: Nihai karar mercii akıldır. Zira gerçek anlamda sorumluluk akıl sahibi olmaklardır. Fakat aklın alt ve üst sınırları vardır ki buna aşağıda değineceğiz. Allah, akla yetki vermiştir ve akla güvenmektedir. Yani onu özgür ve sorumlu bırakmıştır. Bu güvenin temeli, çalışma esaslarını yine kendisinin yaratmasıdır.

2. Felsefe nedir?

Felsefe, Yunanca asıllı bir kelime olup “bilme arzusu” anlamına gelmektedir. Bu anlamda felsefeye araştırma ve bilim diyebiliriz. Aristoteles, bilgiyi “tümel (külli) ve zorunlu (yakîn)” olan şey olarak tarif etmiştir ki bu anlamdaki bilgiye episteme diyoruz. Episteme, Arapça’da “ilim”, dilimizde ise “bilimsel bilgi” anlamını ifade etmektedir. Zıddı ise doksa yani zan demektir ki zan; kesin olmayan ya da dağınık olan veya delilsiz bilgi anlamına gelmektedir.

Bilginin bu tanımından hareketle felsefeyi şu şekilde tanımlamak mümkündür:

- İlk ve genel anlamı ile felsefe, bilimsel bilgi demek olup bu anlamda filozof, alim ve bilgin kimse demektir. Bu tanımıyla felsefe, tüm bilimleri kapsamaktadır ki Aristoteles’in felsefe tanımı bu şekildedir. Aristoteles’in filozof olduğunu düşündüğümüzde metafizik, mantık, fizik, psikoloji, matematik ve hukuk gibi birçok alanda eser kaleme aldığını görüyoruz. Buradan felsefenin genel anlamda tüm bilimleri içerdiğini görmekteyiz.
- Özel anlamda felsefe ise metafizik anlamına gelmektedir. Gazzâlî, filozofları eleştirirken buradaki filozof kavramı ile metafizikçileri kastetmektedir. Felsefenin özel anlamda metafizik anlamına gelmesinin sebebi; bilgiye konu olan şeylerin, bilginin kendi varlığının ve bilimlerin ilkelerinin metafizik ile ortaya konulmasıdır.
- Zamanla bilimlerin konusu genişledikçe tüm bilimler felsefeden ayrılmış ve felsefeye konu olarak mantık ve metafizik kalmıştır. Fakat daha sonra mantık da müstakil bir ilim haline gelmiş ve neticede felsefeye konu olarak metafizik kalmıştır.

- Batı tarihinde de felsefe, genel olarak metafizik anlamında kullanılmaktadır. Burada örnek olarak felsefenin reddedilmesinin aslında metafiziğin reddi anlamına geldiğini verebiliriz.
- Günümüzde felsefe ile kastedilen anlam ise genelde teorik kısımdır. Şöyle ki örneğin deney ve gözleme dayalı zihin araştırmalarına nöro-bilim denilirken; daha soyut ve teorik konuların incelendiği bilim kısmına nöro-felsefe adı verilmektedir. Yine bilgi ve bilime dair tartışmalara bilgi felsefesi, matematiğe dair teorik tartışmalara ise matematik felsefesi denilmektedir.
- İslam felsefesi kavramı ise metafizik, mantık ve ahlak-siyaset konularını içeren bir kavramdır.

Özetle ifade etmek gerekirse “felsefe yapıyorum” ya da “felsefeye karşıyım” ifadelerini kullanırken hangi tanımı esas aldığımızı ve neyi kastettiğimizi net olarak ortaya koymamız gerekiyor. Şöyle ki Gazzâlî, felsefe ile metafiziği kastederken İbn Salah ve İbn Teymiye mantık ve hatta ahlak ilmini de buraya dahil etmektedirler.

NOT: Filozof kelimesi büyük insan, düşünür ve çığır açan bilim adamı anlamında da kullanılmaktadır. Böyle kimselerin sayısı tarihte çok değildir. Bu tür kimseler, dönemindeki bütün bilimlerin temel konu ve sorunlarından haberdardırlar. Büyük düşünür olmak da ancak böyle yani dönemin temel alanlarındaki temel bilgilere “kendine has cümlelerle konuşabilecek” derecede sahip olmakla olur.

3. İlimler tasnifi

İslam tarihi boyunca çeşitli ilimler tasnifi yapılmıştır. Tasnif hakkında bilinmesi gereken temel şey, tasnifin bir

amaca ya da yöntemine göre yapılmasıdır. Yani tasnif, bir şeyin mahiyetini ve hakikatini değiştirmez. Sadece şeyler arasındaki ilişki ve hiyerarşi ile alakalıdır. Örneğin masamızın üzerinde kalem, kağıt, kitap ve başka eşyalar olsun. Bu durumda bu şeyleri, kullanım amacına göre tasnif edersek eğitimle alakalı olan ya da olmayan şeklinde tasnif edebiliriz. Böyle bir durumda kalem ile kağıt birlikte tasnif edilmiş olur ve mesela bardak dışarda kalır. Ama rengine göre bir tasnif yaptığımızda siyah bir bardak ile siyah bir kitap aynı yerde tasnif edilebilir. Her iki tasnif durumunda da hiçbir nesnenin mahiyeti değişmez.

Aristoteles, bilimleri ayırırken konularını esas almıştır. Buna göre her bilimin konusu varlıktır. Fakat her bilim varlığın bir başka yönünü inceler. Örneğin matematik, varlıkların sayı boyutunu, geometri ise şekil boyutunu inceler. Yine biyoloji varlığı canlı olması bakımından, fizik ise hareket bakımından inceler. Bu taksime göre fıkıh, varolan şeylerin emir ve yasağa konu olmasını, kelim ilmi ise varolan şeylerle Allah'ın isimleri arasındaki ilişkiyi inceler. Son olarak metafizik, varlığı ve şeylerin varolmasını incelerken mantık ise bilmeyi inceler.

Fârâbî, bilimleri tasnif ederken teorik ve pratik olmalarını esas almıştır. Pratik olan bilimleri ise insanla ve tabiatla ilişkili olarak tasnif etmiştir.

İbn Hazm'a göre bilimler, bir topluma özel olan veya tüm insanların ortak üretimi olmak üzere tasnif etmiştir. Buna göre dil, tarih ve din; belli milletlere özel iken tıp ve mantık gibi ilimler, tüm insanlığın ortak malıdır.

İlimlerin aklî ve naklî olarak tasnif edilmeleri ise temel kaynaklarına göre yapılmış bir ayrımdır. İslami ilimler, temel kaynak olarak rivayete dayandığı için bunlara nakli ilimler adı verilmektedir. Aslında dil ve tarih de bir anlamda rivayete dayandığı için nakli ilimlerin içindedir. Bilimler ve

felsefe ise temel ilkeleri akla dayandığı için akli bilimler olarak adlandırılır. Aslında bütün bu bilgiler bir araya gelerek bir bütün oluştururlar. İlerde bilginin kaynakları konusunda da değineceğimiz gibi aslında duyu, akıl ve haber; insan hayatı için gereklidir ve bu üç kaynağında farklı işlevleri vardır. Bu üç kaynak bir araya gelerek hayata dair bütün bilgilerimizi oluştururlar.

Günümüzde bilimler, en genel haliyle, felsefe, bilim ve teknoloji olarak tasnif edilebilir. Felsefe, teorik kısımları içerir. Metafizik, kuantum felsefesi, bilgi felsefesi, matematik felsefesi ve siyaset felsefesi gibi. Bilimler ise tabiat bilimleri ve beşeri bilimler olarak ikiye ayrılır. Fizik, tıp gibi bilimler tabiat; siyaset ve ekonomi gibi bilimler beşeridir. Felsefe temelde akla dayanırken bilimlerde genelde deney ve gözlem kullanılmaktadır. Teknoloji ise felsefe ve bilimin bileşiminden oluşur. Teknolojiye bilgi ve felsefenin pratik ve uygulamalı tarafı diyebiliriz.

Bu son tasnife göre mantık ve özellikle de klasik mantık, felsefe yani teori kısmında bulunmaktadır.

Çeşitli bilimler tasnifi

<i>Fârâbî</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Nazari (metafizik, mantık ve matematik). • Amelî (ahlak ve diğer bilimler).
<i>İbn Hazm</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Özel (dil, din ve tarih). • Genel (özel hariç diğer tüm bilimler).
<i>Gazzâlî</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Naklî (kaynağı din olan). • Aklî (kaynağı akıl olan bilimler ve diğer pozitif bilimler).
<i>Günümüzde</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Felsefe (teorik). • Bilim (toplum ve tabiat bilimleri). • Teknoloji.

4. Mantık ilim midir?

Her ilim, kendi başına müstakil bir bilimdir ve değerlidir. Fakat bir başka ilim ile ilişkilendirildiğinde her ilim bir alet olmaktadır. Örneğin kelim ilmi, en temel ve en değerli İslami ilimdir. Fakat fıkıh ilmine nispetle kelim, bir giriş ilmi yani alet olmaktadır. Aynı şey, mantık için de geçerlidir.

Bu nedenle mantık, müstakil bir bilimdir. Fakat fıkıh ve kelim için bir alet ilmi olabilir. Veya mantık ilminin bazı konuları bu ilimlerde ele alınabilir. Fakat bu durum mantık ilminin varlığını ya da değerini etkilemez.

Aynı şekilde zaman içinde bilimlerin konusu artabilir ya da eksilebilir. Veya konuların tasnifi değişebilir.

NOT I: Bir insan, her bilimin tüm konularını bilemeyebilir. Ama kendi uzmanlık alanını bilmek zorundadır. Diğer ilimleri de temel mesele ve ilkeleri ile bilmesi yeterlidir.

NOT II: İlim, bilgi sahibi ve şuurlu olmaktır. Bilgiyi pratiğe geçirmeye sanat ve beceri diyoruz. Örneğin tıp bilgisi olan ama bunu uygulamayan kişiye tıpta bilgi sahibi deriz. Ama tıyı uygulayan kişiye tıpta sanat sahibi yani uzman deriz.

5. Mantığın konusu nedir?

Aristoteles'e göre ilimler, konuları (mevzu) itibariyle birbirinden ayrılır. Fakat her ilmin ilkeleri (mebadî) ve problemleri (mesâil) bulunmaktadır. ***Mantık ilminin konusu "bilmek (ilim)"dir.*** İlkeleri ise özdeşlik yani bilginin imkanı ve doğruluktur. Problemleri ise bilginin türleri ve kaynaklarıdır.

Mantık ilminin konusu ve problemleri

<i>Bilgi nedir</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Bilginin mahiyeti, • Bilginin oluşum süreci, • Bilgi türleri, • Bilginin kaynakları, • Doğruluk ve yanlışlığın ölçüsü.
<i>Kavram bilgisi (tasavvur)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Lafız ve delalet bahisleri, • Beş tümel (külliyyatı hamse), • Kategoriler, • Tarif.
<i>Yargı bilgisi (tasdik)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Kazıyye/önerme, • Önermeler arası ilişki, • Kipler/müveccihât.
<i>Akıl yürütme, delillendirme (istidlâl) ve çıkarım (huccet)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Kıyas, • Burhan, • Cedel, • Hitabet, • Şiir, • Mugalata.
<i>Modern dönemde ayrı olarak ele alınan fakat klasik dönemde mantığın içinde olan bazı konular</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Mantık felsefesi, • Bilgi ve bilim felsefesi, • Bilgi sosyolojisi, • Zihin felsefesi.
<i>Mantık ek konular</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Önemli mantıkçılar ve bazı mantık eserleri.

NOT: Stoa ya da septik mantık gibi mantık türlerinden söz edilse de konu itibarıyla tartışmalar aynıdır. Fakat bilginin tanımı, imkanı ve kaynakların değeri gibi farklılıklardan dolayı bu ekoller arasında da bir ayrıma gidilmiştir.

Mantığın konusu bilgi yani doğru bilgi olduğu için mantık ilmi, **doğru bilginin ölçüsünü de koymak** zorundadır. Doğruluk söz konusu ise yanlışlık da mümkündür. Bu yüzden mantık, doğru-yanlış ayrımının ölçüsünü de koymak zorundadır. Bir başka ifade ile **mantık, insan zihnini hatadan korumaya çalışır**. Bu son iki tanım, mantık ilminin amacına göre yapılmış bir tanımdır.

NOT: Doğruluktan söz ediyorsak doğal olarak yanlışlık ta vardır. Bu yüzden sadece doğruyu göstermek yetmez. Korunmak için yanlış da bilmek gerekir. Bu yüzden bize mesela şeytan anlatılmıştır. Şeytanın anlatılma sebebi şeytan gibi olmak değil onu tanımak ve ondan korunmak içindir. Ama sadece yanlış öğretmek te yetmez. Zira yanlış çeşitlidir ve çoktur. Bu yüzden de yanlışları göstermek bir şeyin ne olduğunu tam olarak ortaya koymayabilir.

Kelime olarak mantık; düşünme, bilme ve konuşma anlamlarını içerir. Bu kelimenin seçilmesinin ilk nedeni, insanın temel ayırt edici vasfının düşünmek ve konuşmak olmasıdır. Ki aslında buna akıl diyoruz. Zaten kelimenin Yunanca karşılığı olan “logos” da hem akıl ve düşünme hem de konuşma ve söz anlamlarına gelmektedir.

Bilginin en temel kaynağı ve insan bilgisinin bulunduğu yer akıldır. Kavram, yargı ve kıyas işlemleri de aklın üç temel yetisidir. Bu yüzden aslında mantık ilmine, **insan aklının çalışma kurallarını inceleyen bilim** de denebilir.

6. Mantık ilminin ilkeleri

Mantığın en temel ilkesi özdeşliktir. Özdeşlik aslında doğrunun yani doğru bilginin imkanı demektir. Diğer ilkelere özdeşlik ilkesinin açılımı ve tamamlayıcısıdır. Özetle ifade etmek gerekirse mantığın ilkesi “bilgi mümkündür ve doğruluk vardır” diye özetleyebiliriz.

Modern dönemde üçüncü halin imkansızlığı tartışmaya açılmış ve “**çok değerli mantık**” getirilmiştir. Bunun anlamı şudur; bazı hesaplamalarda bir şeyin hem olduğu hem de olmadığı ihtimalleri aynı anda hesaplanarak olasılıklar hesaplanır. Buna istatistiksel doğru diyoruz. Yani aralık ve ihtimaller hesaplanmaktadır. Örneğin bir camın ışığı ne oranda geçirdiğinin hesaplanması veya google’de bir ürünün hangi sayı aralıklarında/oranlarda tanıtılabileceği gibi.

Klasik mantıkta ise bir şeyin ya A olduğu veya A olmadığı ihtimalleri değerlendirilmekte idi. Örneğin ılık diye bir kategori klasik mantıkta “soğuk olan veya olmayan” yahut “sıcak olan veya olmayan” derken ikinci grupta incelenmekte idi. Bir başka ifade ile soğuk olmayan ifadesi hem sıcak hem de ılık kapsar. Aynı şey sıcak olmayan ifadesi için de geçerlidir. Sıcak olmayan ifadesi de soğuk ve ılık içine alır.

Fakat en nihayetinde ölçüm ya da karar aşamasında ılık demeyiz; ya soğuk ya da sıcak olarak kabul ederiz. Mesela 0 derece soğuk, 100 derecede kaynar olsun. 50 derecelik bir suda zihin tereddüt etse de nihayetinde bunun soğuk ya da sıcak olduğuna hükmeder. Yani bir tercihte bulunur ve karar verir.

Özdeşlik ilkesi	<ul style="list-style-type: none"> • Varlık yani nesne ve özne vardır, • Nesne ve özne arasındaki ilişki mümkündür yani bilgi vardır, • Nesne ile özne arasındaki ilişkiyi mümkün kılan araçlar yani bilginin kaynakları vardır, • Doğruluk yani nesne ile özne arasındaki bu ilişki mümkündür. • A, A'dır. Yani A, mahiyet olarak A'dan başka bir şey olamaz. Yani A, her zaman, aynı şartlarda, herkes için A'dır. • Varlık vardır, yokluk yoktur.
Çelişmezlik	<ul style="list-style-type: none"> • Doğru, doğrudur, • Yanlış, yanlıştır. • Doğrunun doğru, yanlışın da yanlış olması zorunludur. • A, B ise B olmayan değildir. • A, B olmayan ise B olamaz. • Yani A, aynı anda hem B hem de B olmayan olamaz.

<p>Üçüncü halin imkansızlığı</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Bir şey aynı zamanda hem doğru hem de yanlış olamaz, • Bir şey ya doğru ya da yanlış şıklarından birisi olmak zorundadır. • A, ya B'dir ya da B olmayandır. • A, aynı zamanda ne B ne de B olmayan olamaz. • A aynı zamanda hem B hem de B olmayan olamaz. • Yani A, ya B sıfatı ile sıfatlanır ya da sıfatlanamaz. Bunun üçüncü bir ihtimali yoktur. Yani A ne B ne de B olmayan olmayacağı gibi aynı anda hem B hem de B olmayan olamaz.
<p>Nedensellik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Kavramı oluşturan asli özellikler vardır, • A, belli şartlarda B veya B olmayan olur, • Yargı bilgisi bir gerekçe ile doğru olur, • Kıyasın sonuç vermesi için orta terim ve illet bulunması gerekir. • A, şu sebeple B'dir ya da şu sebeple B olmayandır. • "A, B'dir" ve "A, B değildir" önermeleri ancak aynı şart ve vasıflar altında çelişik olabilir.

NOT I: Aristoteles mantığının iki değerli olduğu iddia edilmekle birlikte gerçekte durum böyle değildir. Şöyle ki Aristoteles'e göre "A, B ya B olmayandır" şeklinde tanım yapılmıştır. Buna göre "A olmayan" ifadesi, üçüncü ve hatta belirsiz değerleri de kapsamaktadır. Mesela "soğuk ve soğuk olmayan" ifadeleri ılık dahil tüm değerleri kuşatmaktadır.

NOT II: Varlık vardır ilkesi, bilginin nesnesi vardır anlamına gelir. Devamla insan da varolduğu için özne de vardır; sonra özne ile nesne arasındaki ilişki yani bilgi de vardır anlamını ifade eder. Sonra bu ilişki akıl ya da duyu ile mümkün olduğundan bilginin kaynağı da vardır sonucu bu ilk ilkedен çıkar.

NOT III: “Biliyorum” demek, bildiğimi biliyorum ve bu bilgi zorunludur anlamına gelir. Bir başka ifade ile bilmek ile bilginin zorunlu olması aynı şeydir. Diğer taraftan biliyorum demek, belli şartlarda ve belli durumlarda biliyorum anlamına gelir ki buradan nedensellik çıkar.

7. Mantık ilmi niye doğmuştur?

Mantık, Aristoteles tarafından yazılmış ve sistemleştirilmiştir. Fakat bu, ondan önce mantık olmadığı anlamına gelmez. Daha önce de bilerek ya da bilmeden mantık ilmi kullanılmıştır. Aristoteles, kendinden önceki bilgileri toplamış ve yazılı hale getirmiştir. Burada örnek olarak grameri verebiliriz. Gramer yazılı hale gelmeden de her dilin bir takım kuralları bulunmaktadır. Aslında bu kurallar sistemleştirilerek gramer ilmi inşa edilir. Aynı şey mantık için de geçerlidir.

İnsanlık tarihi boyunca kainatın başlangıcı ve insanın sonu gibi meseleler tartışılmıştır. Bu tartışmalar temel olarak metafiziği doğurur. Günlük bir takım pratik ihtiyaçlar, açlık, kıtlık ve savaş gibi sebepler de tabiat bilimlerinin doğmasına sebep olmuştur.

Mantık ilmini doğuran temel gerekçe ise bilginin kaynağı yani doğruluğun ölçüsü tartışmalarıdır. Zira Aristoteles öncesinde:

- Her şeyin değiştiği, çokluk ve karmaşanın olduğu; bu yüzden de bir doğrunun olamayacağı,
- Değişmenin olmadığı dolayısıyla da aslında her şeyin aynı ve doğru olduğu,
- Doğru ve yanlışın insandan insana ve duruma göre değişeeği gibi tartışmalar yapılmıştır.

Aristoteles öncelikle değişimi ve çokluğu anlamlandırmak, bilgiyi tanımlamak, bilgi ve zan arasındaki ayrımı yapmak, doğruluğa bir ölçü ve bilginin kaynaklarını ortaya koymak için mantığı sistemleştirmiştir. Bu anlamda bilimsel bilgiye, burhan diyoruz.

Diğer taraftan bu doğruluğun savunulması, mantığın doğuş gerekçesi arasındadır. Bu amaçla cedel ve safsata konularına yer verilmiştir. Doğruları başkalarına aktarmak için de cedelin yanında hitabete yer verilmiştir.

Mantık ilminin sistemleştirilmesinin bir başka önemli gerekçesi ise metafiziği temellendirmektir.

8. Mantık-metafizik ilişkisi

Aristoteles'e göre en temel bilim, metafiziktir. Bunun ilk sebebi, bir şey üzerine konuşmak için önce o şeyin varolması gerektiğidir. Ayrıca bilginin, varolan şeylerin bilgisi olduğunu, mantığın ve bilginin tanımından anlıyoruz. şu halde önce, bilgiye konu olan şeylerin varlıkları araştırılmalıdır. Bilginin öznesi yani insan da varlığa dahil olduğu için burada insanın varlığını ayrıca zikretmeye gerek olmasa da insanın mahiyeti yani neliği konusu, mantık açasından önem arz etmektedir. Fakat mantık, insan meselesini, tıp veya psikoloji gibi ele almaz. Bilginin öznesi ve mahalli olması açasından insanı inceler. Son olarak bilginin kendisi de bir tür varlık olduğu için, burada, metafizik

ile mantık içiçe girmekte dolayısıyla “mantık felsefesi” konusu açılmaktadır.

Fakat Aristoteles'ten sonra, mantık ilminin mi yoksa metafiziğin mi daha önce öğrenileceği veya daha temel olduğu hususu tartışılmıştır. Her ne kadar ontolojik olarak metafizik daha önce olsa da insanın varlıkla ilişkisi, bilgi üzerinden olacağı için mantığın vazedilmesi ve öğrenilmesi zarureti doğmuştur.

Şöyle ki insanın, kendisi haricindeki tüm varlığa ait davranışı, epistemik bir davranıştır. İnsanın tek ontik davranışı, kendi varlığı ile olan ilişkisidir. Bu durumda diğer tüm varlıklarla ilişkimiz, kendi varlığımız ve kendimizi bilmemiz üzerinden temellendirilmektedir. Varlıkla bir başka ilişki türümüz ise eylemdir. Bilgi, eylemin başlangıç noktası olması açısından eylemin bir parçası olabileceği gibi; bilgisiz eylem olmayacağı için eylemden önce ve bağımsız olarak da kabul edilebilir.

Bir başka sorun ise, bizim varlığa dair olan bilgimizin, varlıktaki karşılığı yani varlıkla ne derece örtüştüğüdür. İşte burada mantık devreye girmektedir. Yani bir başka ifade ile tüm bilimleri temellendirmek için metafizik gereklidir. Fakat metafizik bilginin imkanı ve doğruluğu için de mantık ilmi zorunludur. Bu yüzden Fârâbî'ye göre ilk bilgi, varlık bilgisi; dolayısıyla ilk temellendirilmesi gereken bilim, metafiziktir. Sonrasında bilgi yani mantık gelmektedir. Ancak bu iki bilim temellendirildikten sonra diğer bilimlerin imkanı söz konusu olabilir.

Özetle ifade etmek gerekirse varlık yoksa, bilgi de yoktur. Varlık itibari ve izafi ise, bilgi de itibari ve izafidir. Ayrıca bilgi, izafi ise veya cevher değilse, bu durumda bilginin hem varlığı hem de doğruluğu, öznenin durumuna yani sübjektif ilkelere bağlı kalacaktır.

Günümüzde felsefe deyince, metafizik ve teorik bilim anlaşıldığını da ifade etmek gerekiyor. Zira felsefe ve teorik bilim de, ilerde de görüleceği üzere, bilginin varlık ve mahiyeti yani bilginin temellendirilmesi için gerekli olacaktır.

NOT: Bilgi de bir tür varlıktır ve insan zihninde bulunmaktadır. Bu yüzden bilgiye itibari ya da zihni varlık diyoruz. Bilgi de bir tür varlık olduğu için bilginin varolup olmadığı konusu da metafizikte tartışılmaktadır.

9. Değişme ve çokluk problemi

Aristoteles öncesi dönemde temel tartışma, çokluk ve değişme problemidir. Meselenin en iyi tartışıldığı yer, Eflatun'un *Parmenides* adlı diyalogudur. Meseleyi özetlemek gerekirse:

İnsan bireyleri, birbirinden farklı ve çok sayıdadır. Bütün bunların hepsine nasıl insan diyeceğimiz, bir sorundur. Bir başka ifade ile kadın-erkek, genç-yaşlı, adil-zalim gibi ayrımlar, ortak bir özün olup olmadığı tartışmalarını gündeme getirmiştir. Buna insanı diğer canlılardan ayıran özelliğin ne olduğu tartışmaları da eklendiğinde mesele daha da karmaşık hale gelmektedir.

Bir başka sorun insan tek bir insan bireyinin bile zaman ve şartlara göre değişmekte olduğudur. İnsan önce bebek olur, sonra genç, sonra yaşlanır ve nihayet ölür. Bunlardan hangisi gerçekte o bireydir? Mesela “ahirette benim hangi yaşım ve hangi halim hasredilecek?” şeklinde bir soru, konunun anlaşılması için faydalı olacaktır.

Herakleitos, meseleyi çözmek için “logos” kavramını öne sürmüştür. Buna göre her şey değişir ama değişmeyen bir öz ve tüm değişimi anlamlandıran bir süreç vardır. Yine mesela insanlar birbirinden farklı olsa da örneğin insan akılları

farklı şekillerde tezahür etse de aslında tek bir öz ve ortak bir akıl vardır. Aristoteles, bu meseleyi izah etmek için; bütün insanların akılları arasında mıknaşın birbirini çekmesi gibi bir bağlantı olduğunu ifade etmektedir. Zira bütün akıllar büyüğü büyük, sarıyı sarı olarak kabul eder. İşte burada ortak bir nokta ve ortak bir ilke olması gerekir ki bu bu da bütün akılların özünde bir olduğu anlamına gelmektedir.

Parmenides, konuyu çözmek için değişimi tümüyle reddeder. Ona göre farklılık, görünüşte yani ilişkilerdedir.

Eflatun ise konuyu çözmek için “ideler” teorisini gündem getirmiştir. İdeler, varlıktan önce vardır ve varlıklar bu ideyi örnek alarak yaratılır. Veya bir başka ifade ile idelerin yansımasıdır veya idelerden pay alırlar. Eflatun değişimi, insan örneği üzerinden gidersek, insan idesi ile mesela güzellik ve başka idelerin birleşimi ile izah eder. Şöyle ki bir birey, insan idesinden pay alır. Farklılıkları oluşturdan diğer idelerin bir araya gelmesi ile bireyler farklı olur. Fakat burada, meydana gelen tüm bireyler için de ayrıca bir ide oluşup oluşmadığı yani tekrar bir kaosa neden olup olmayacağı tartışması ortaya çıkmıştır.

Aristoteles'e göre ise ideler yoktur. Kavramlar, varlıklardan sonra zihin tarafından oluşur. Buna göre mahiyet de madde ve suretin bir araya gelmesi sırasında meydana gelir. Yani önceden yoktur. Suret, değişmeyen taraf iken madde değişen tarafır. Aristoteles'e göre kavramlar tümeldir, yani dağınık değil bir tek ve öz itibariyle aynıdır. Ayrıca kavramlar soyuttur yani zihindedir. Bu yüzden de değişmezler ve bozulmaya uğramazlar.

Kavramın oluşumu ve tanım bahsinde burada eksik olan hususlar izah edilecektir.

10. Mantığın psikoloji ve nörobilimle ilişkisi

Psikoloji, klasik dönemde insan ruhu ile ilgilenirken modern dönemde insanın ruh sağlığı ve devamında zihin araştırmaları ile ilgilenmiştir. Fakat zamanla zihin araştırmaları da geliştiği için bağımsızlık kazanmış ve nörobilim-nörofilosefe gibi bilimler doğmuştur.

Bilgi, zihinde olan bir şeydir ve burada mantık ile psikoloji kesişmektedir. Nörobilim-nörofilosefe, zihnin işleyiş sürecini ve dolayısıyla bilginin oluşum aşamalarını incelediği için, günümüzde mantık, nörobilim ve nörofilosefe ile de içiçe olmak zorundadır.

11. Mantığın fıkıh ve kelam ile ilişkisi

Mantık konuları üç ana nedenden dolayı fıkıh ve kelam kitaplarında incelenmiştir: Bilginin kaynağı, dini metinlerin yorumlanması ve tutarlılık.

Bilginin kaynağı, şu nedenlerden dolayı önemlidir:

- Öncelikli olarak Allah'ın varlığı ve isimlerinin ne ile bilinebileceği tartışması, en temel dini tartışmadır. Özet olarak ifade etmek gerekirse Allah'ın varlığı ve birliği, akıl ile bilinebilir. Fakat isimlerinin/sıfatlarının bilinmesi için din gereklidir. Din de en temelde Peygambere dayanmaktadır.
- Tarihi olarak peygamberliğin varlığı mümkündür. Zira neredeyse tarihteki bütün toplumlar, bir peygamberden bahsetmektedir. Burada ilk bilgi kaynağımız tarih yani rivayettir. Sahabe, Hazreti Peygamberi duyularıyla idrak etmiştir. Fakat insanın her duyduğuna inanması doğru ve mümkün değildir. Bu yüzden Peygamberin şahsiyeti ve getirdiği şeylerin hakikat oluşu gibi delillerle Hazreti Peygamberin doğru söylediğine inanmışlar ve onu kabul

etmişlerdir. Burada doğruluk ve delillendirme, akıl tarafından yapılan bir işlemdir.

- Adalet-zulüm ve doğru-yanlış ayrımı akılla bilinebilir. Buradan hareketle dinin getirdiği emir ve yasakların mümkün ve doğru olduğu temellendirilmektedir.

Şu halde dinin temel esaslarının, emir ve yasaklarının bilinmesi ve temellendirilmesi için ilk önce bilginin kaynakları ve bu kaynakların ne derece doğru bilgi verdiği meselesi ortaya konulmalıdır ki bu da mantık ilmi sayesinde mümkün olur.

Dini metinlerin yorumlanması ve uygulanması konusunda da yine mantık ilminden istifade edilmiştir. Şöyle ki:

- İlk olarak dini metinlerde dağınık olan emir ve yasaklar akıl sayesinde sistemleştirilir.
- Muhkem ve müteşabihin tespitinde de şayet dini metinlerde açık bir ifade yoksa akıl kullanılır.
- Emirlerin zorunlu mu yoksa tavsiye anlamı mı ettiği de yine dini metinler haricinde akılla tespit edilir.
- Son olarak dini metinlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında, dini metinlerin kendisi ve dil bilgisi haricinde temel kullanılan ölçü kıyas ve türleridir. Kıyas ise mantık ilminde incelenen ve ortaya konulan bir meseledir.

Mantık ilminin dini ilimler açısından bir başka önemi ise dinin savunulması, iç tutarlılığın sağlanması ve başkalarına aktarılmasıdır. İnsanın bir şeye inanması için önce onun doğru olduğuna inanması gerekir. Doğruluğun ilk dayanağı sağlam kaynağa dayanması ve hakikate/insan fıtratına uygun olmasıdır. Doğruluk için önemli olan bir başka şey ise dinin kuralları arasında çelişki olmamasıdır. Şayet bir çelişki

görünüyor ise bu muhakkak izah edilmelidir. İnsan zihni, iç tutarlılığını kaybettiği zaman sağlıklı çalışmaz, hatta tümüyle işlevini yitirebilir. Dinin iç tutarlılığının ve bütünlüğünün sağlanması, bu tutarlılığın ve bütünlüğün başkalarına da aktarılması ve savunulması için hitabet, şiir, mugalata ve cedel gibi yöntemler bilinmelidir. Bunlar da yine mantık ilminin konuları arasındadır.

NOT: Bu sayılan gerekçeler, mantığın İslam dünyasına geçiş sebepleri olarak da değerlendirilebilir.

12. Mantık bilmenin günlük hayattaki bazı pratik faydaları

İnsan, mantık ilkelerini bilmesede günlük hayatta mantığı kullanmaktadır. Tıpkı gramer dersi almayan birinin dilin bazı kurallarını uygulaması gibi.

- Mantık bilmek, insanı bilgili yapmak için yeterli değildir. Mantık bir yöntemdir. Akıl ise bir alettir. Mantık sayesinde araştırma yöntemlerini öğrenebiliriz.
- Mantık bilmek, insan zihnini hatadan korumak için yeterli değildir. Zira insan her zaman bu kuralları hatırlamaya bilir ya da hatırlasa da riayet etmeyebilir. Fakat mantık, insana iç tutarlılık sağlamak ve zihni hatadan korumak için imkan sağlar.
- Mantığın konularından birisi olan cedel, insan zihnini bilimsel faaliyetlere hazırlar ve keskinleştirir. Böyle alıştırmalar yapmak, insan zihnini keskinleştirecektir.
- Beş sanattaki bilgi türleri, aynı zamanda insan tipleridir. Örneğin burhan, rasyonel kişilik tipidir. Hitabet ve şiir ise duygusal insan tipidir. Bu bilgiler sayesinde insan kendini ve karşısındakini tanıyabilir.

- Önergeler arası ilişki ve özellikle çelişkiler konusu, günlük hayattaki tutarsızlıkları anlamada faydalı olacaktır.
- Mugalata ve paradokslar, muhatabımızı anlamada ve onun bizi aldatmasına karşı tedbirli olmada faydalıdır.
- Şiir ve hitabet konuları, duygularımızın aklımızın çalışmasını engellemesine karşı tedbir almamızda ve bilinçli olmamızda işe yarayacaktır.
- Sonucu sebep görme veya sebep olmayanı sebep görme gibi kıyas türleri, problem çözme ve karar almada faydalı hususlardır.

NOT: İlerde her konu ile alakalı olarak günlük hayattan ve dini ilimlerden örnek verilecektir.

2. DERS: MANTIĞIN KONUSU OLARAK BİLGİ, TÜRLERİ VE KAYNAKLARI

- Bilgi nedir?
- Billginin konusu, orijini ve ilahi bilgi.
- Bilgi nasıl oluşur?
- Bilgi türleri.
- Bilginin imkanı.
- Bilginin kaynakları veya doğruluğun ölçüsü.

1. Bilgi nedir?

Bilgi “dış dünyada bulunan varlıkların (şeylerin) zihin-deki yansıması/resmi (sûreti)” olarak tarif edilmiştir. Dış dünyada; bireyler, olaylar ve nesnelere bulunur. Başka tarifler bulunmakla birlikte en anlaşılır tanım budur. Bir başka ifade ile **bilgi, insan zihni ile dış dünyadaki nesnelere arasındaki ilişkidir.**

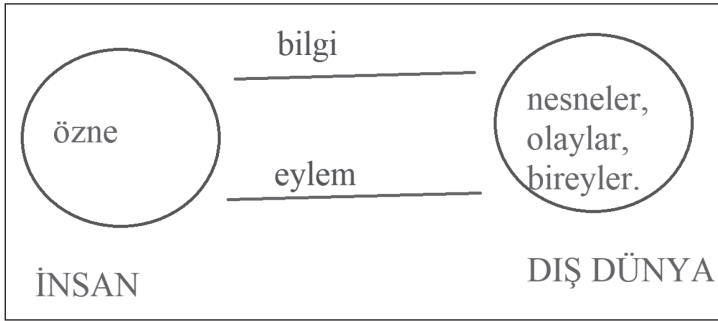
Bu tanımdan anladığımız kadarıyla bilgi, insan zihninde yani insanda olan bir şeydir. Bu yüzden bilgiye “zihni varlık” adı da verilir. Şu halde bilgi, **subjektiftir** yani insana mahsus bir şeydir.

Fakat diğer taraftan bilgi, şeylerin yani dış dünyada olan şeylerin bilgisidir. Bu yüzden de **objektiftir**. Zira dış dünyadaki varlıkları biz üretmeyiz. Aksine bizim bilgimiz, bu şeylerin bir sonucu ve yansımasıdır. Ayrıca her zaman her nesnenin bilgisi bizde aynı şekilde bulunur. Yani bu bilgi değişmez ve sabittir.

Bu noktada bilginin cevher mi araz mı olduğu tartışılmıştır. Bilginin cevher olduğunu iddia edenlere göre bilgi,

varlıktır ve gerçektir. Geçici veya rastlantısal değildir. Bilginin araz olduğunu iddia edenlere göre bilgiyi cevher olarak kabul ettiğimizde nesnelere bağımsız olarak bir de onların bilgilerinin varolduğu bir alemleri kabul etmek gerekecektir. Bu yüzden bilgi cevher değil de araz olmalıdır. Zira bilgi, nesnede bulunmaz; nesne ile insan arasındaki etkileşim sonucunda oluşur.

İnsan ile varlık arasındaki ilişki türleri

NOT: Bilgi, eylemden öncedir. Zira önce biliriz. Ama bir manada eyleme girer ve ona dahildir de diyebiliriz.

İnsanın kendisi de bir varlık olması hasebiyle kendisi ile de bilgi ve eylem ilişkileri vardır. İnsanın kendisi ile bir başka ilişkisi ise ontolojik ilişkidir. Yani insan kendi varlığını bilir ve yaşar. Aslında insanın tek ontik davranışı kendisi ile olandır. Bunun haricindeki tüm varlıklarla olan ilişkisi bilgi ya da eylem ilişkisidir. Şöyle ki insan, kendini bilir. Kendini duyularla idrak eder. Buradan hareketle duyuların bilgi verdiğini ve kendinin varolduğunu bilir. Sonrasında başka varlıkları da duyularla bilir. Kendi varlığından ve kendini duyularla bilebildiğinden hareketle diğer şeylerin de varolduğunu ve duyularla bilinebileceğini temellendirir.

Şu halde insanın kendini ve kendi varlığını bilmesi, diğer varlıkları bilmesini temellendirmede esastır.

Devamında insan, kendisi ile diğer varlıklar arasında bir ayırım yapar ve BEN diye bütüncül bir bilinç oluşturur. Benlik bilinci, somut yani fizik olanın ötesinde metafizik yani soyut bir bilgidir. Bu yüzden benlik ve ruh bilinci, tüm metafizik bilgilerin temellendirilmesinde esas bilgi olarak kabul edilmektedir.

NOT I: Bilgi sübjektif yani kişiseldir zira dış dünyada değil insan zihnindedir. Ama dış dünyada gerçek olan şeylerin bilgisidir. Yani ben insanı bildiğim için insan vardır demeyiz; insan varolduğu için ben insanı bilirim. Ayrıca insan iki bacaklı olduğu için onu öyle bilirim. Üç bacaklı olsa idi ben iki bacaklı insan bilemezdim.

Diğer taraftan bilginin objektif olması; her zaman herkes için aynı şeyin aynı şekilde bilinmesi demektir. Mesela ben insanı bazen insan bazen de ağaç olarak bilmem. Sürekli olarak insan insandır. Yine bazıları için insan olan bazı kimseler için maymun olmaz. İnsan herkes için insandır. Renk te böyledir. Renk aslında beynin duyuları yani fotonları yorumlamasıdır. Dokunma da böyledir. Fakat her renk her zaman için herkese göre aynıdır (hastalık halleri hariç). Yani bilgi, zaman ve mekana göre değişmez. Bu yüzden de sabittir ve gerçektir.

NOT II: Eflatun'a göre insanlar, ideler aleminde mesela sarıyı biliyorlardı. Veya bardağı. Bu yüzden dünyaya geldiklerinde bardağı ve sarıyı tanırlar. Bardağın bardak, sarının da sarı olduğunu buradan biliriz. Yani doğruluğun ontolojik bir tarafı vardır.

Aristoteles'e göre ise doğruluk, aklın bir ilkesidir. Akıl, sarı ve bardağın mahiyetini çekip alma yeteneğine sahiptir. Bu yüzden tüm akıllar özünde birdir. Veya bir başka ifade ile tüm akıllar arasında bir uyum vardır.

2.Bilginin konusu, orijini ve ilahi bilgi

Bilgi, ilk olarak varlığın bilgisidir. Yani bizim bilgimiz, varlığın sonucudur. Varlık ise Allah'ın ilminin ve yaratmasının sonucudur. Şu halde ilk olarak Allah'ın bilgisi ise bizim bilgimiz arasında hiyerarşik bir fark vardır. Fakat mahiyet olarak ikisi de bilgidir. Bu yüzden bizim bilgimizdeki bir değişiklik, varlığı etkilemez. Ama varlıktaki değişme, bizim bilgimizi etkiler.

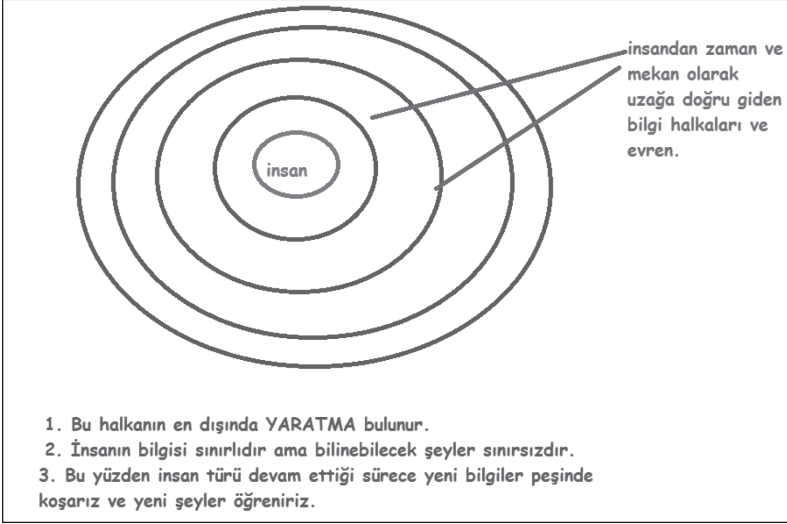
Allah'ın bilgisi ve insanın bilgisi arasındaki fark

Yine Allah'ın ilmi; mutlak, sınırsız ve zaman-mekan kategorisinin dışındadır. Bizim bilgimiz ise zaman ve mekan ile sınırlıdır. Bu yüzden biz her şeyi bilemeyiz veya hata edebiliriz. Fakat Allah için bu durumlar söz konusu değildir.

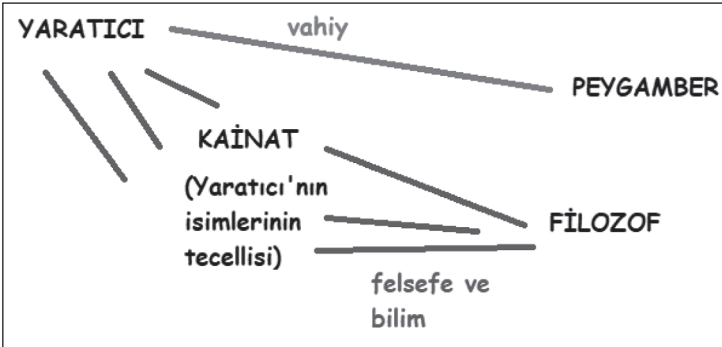
Allah'ın bildiği her şeyi biz bilemeyiz. Bizim bilgimiz sadece fizik evrendir ve hatta bu evrenin bir kısmıdır (bkz. Rûm suresi, 7). Allah'ın varlığını ve birliğini aklen bilebiliriz. Fakat Allah'ın isimlerini dini metinler haricinde kainattan yola çıkarak biliriz. Aslında dini metinleri anlarken de yine fizik bilgimiz önemlidir. Örneğin Allah görür, ama nasıl gördüğüne dair bilgimiz o günkü bilimsel bilgilerden hareketle bilinebilir/açıklanabilir/yorumlanabilir. Yine mesela kainatta düzen vardır, o halde kainatı yaratan, hikmet sahibi ve merhametlidir.

İnsan bilgisinin sınırları ve imkanları

Burada son olarak bütün bilgilerin kaynağının Allah olduğunu da söylemek gerekiyor. Zira bileni de bilinen şeyleri de yaratan O'dur. Ayrıca bilen ile bilinen arasında bir irtibat ve uyum da olmalıdır. Aksi halde bilgi yine mümkün olmazdı. Bu yüzden Fârâbî'ye göre filozof, Allah'tan gelen bilgileri kainat aracılığı ile bilen kişi iken peygamber aracısız olarak bilgi alan kimsedir.

Vahiy ve felsefe arasındaki fark ve ilişki

NOT I: Özetle ifade etmek gerekirse;

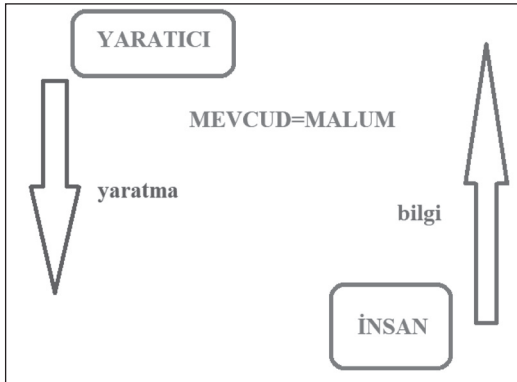
- Bizim bilgimiz, kainatın bilgisidir; kainat ise Allah'ın isimlerinin tecellisidir.
- Diğer taraftan Allah'ın bilgisi, varlığın sebebidir. İnsanın bilgisi ise varlığın sonucudur. Bu yüzden biz, bir şeyi olmadan önce bilemeyiz. Oysa Allah'ın bilgisi için böyle bir durum söz konusu değildir. Bu durum kader meselesinde önem arz etmektedir.
- Bir başka ifade ile aşağıdan yukarı doğru gidildiğinde ilişkinin adı bilgi; yukardan aşağıya doğru ise ilişkinin adı yaratmadır.
- Son olarak mevcut, insan ile ilişki kurduğunda malum olur. Yani mevcut=malum'dur.

NOT II: Aristoteles'e göre de Tanrı vardır ve birdir. Vardır zira Tanrı yoksa varlık ta yoktur. "İnsan vardır", "hareket vardır" derken burada bir VAR vardır. Bilgi hem varlığın bilgisi olduğu hem de kendisi de bir tür varlık olduğu için, varlık olmadığında bilgi de olmayacaktır.

Tanrı tek olmazsa, hakikat tek olmaz. Bu yüzden tek olmalıdır. Örneğin birden fazla olsa idi biri ateşin yakmasını, diğeri mesela suyun yakmasını kanun olarak koyabilirdi. (Kırş. Enbiya suresi, 22).

NOT III: Özetle ifade etmek gerekirse bilinen şeyleri, bilen özneyi ve aralarındaki irtibatı yani bilgiyi yaratan vardır. Şayet bilen özne ile bilinen şey arasında uyum ve irtibat olmasa idi, yine bilgi mümkün olmazdı.

Yaratıcı-insan ilişkisi veya yaratma-bilgi ilişkisi

NOT: İnanç da bir tür bilgidir.

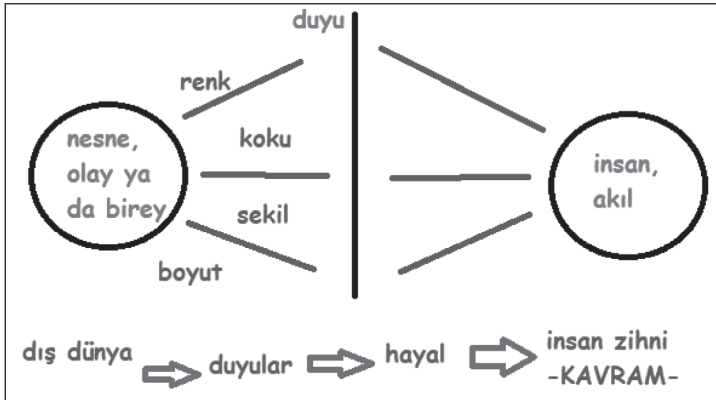
3. Bilgi nasıl oluşur?

Bilgi, özne ile nesne arasındaki ilişki olduğuna göre bu ilişki ilk olarak duyularla başlar. Buna somut öğrenme aşaması diyoruz. Çocukluğumuzu düşünürsek önce nesnelere, olayları ve bireyleri; ya gözlemleriz ya da diğer duyu organları ile tanırız. Bu aşamaya “hissî suret” yani duyu bilgisi aşaması diyoruz.

Devamında duyularla elde ettiğimiz bilgilere ait hatıraları zihin alır ve saklar. Fakat hala bu veriler, tek tek ve dağınıktır ve bireylerle alakalıdır. Örneğin Ahmet’in görüntüsü, Ayşe’nin sesi gibi. Bu aşamaya “hayâlî suret” diyoruz. Kategoriler konusu bu kısımla alakalıdır. Bu aşama soyutlama aşamasıdır.

Sonra zihin, bu tek tek bilgileri birleştirir ve geneller. Böylece kavramlar oluşturur. Örneğin insan kavramı gibi. Bu aşamaya “aklî suret” veya “tasavvur (mefhum/kavram)” diyoruz. Gerçek anlamda bilgi bu aşamada başlar. Kavramlar, soyuttur ve tümeldir. Yani zihinde bulunur, dış dünyadan bağımsızdır ve birden fazla bireyi, olayı ya da nesneyi temsil eder.

Bilginin oluşumu

Buradan anladığımız kadarıyla insan zihninde doğuştan bilgi yoktur (krş. Nahl suresi 78). Fakat bir takım yetiler ve ilk ilkeler vardır. Bunlar aklın temel yetileri olan soyutlama, genelleme ve yargı yetileri; zorunluluk ve nedensellik gibi ilk bilgiler ve kategorilerdir.

NOT I: İnsan, somut bilgileri bir araya getirerek bir takım genellemeler yapar. Bu genellemeler kavramlar ve yargılardır. Fakat daha sonra bu kavram ve yargıların doğruluğunu test eder. Bu aşamaya da tahkik aşaması diyoruz. Bu süreç sürekli olarak işler ve yeniden başlar. Örneğin bir çocuğa kırmızı elma veririz, elma tatlıdır. Sonra kırmızı şeker alır, şeker de tatlıdır. Çocuk buradan hareketle kırmızının tatlı olduğuna hükmeder. Fakat sonra kırmızı biberi tadınca bütün kırmızılardan tatlı olmadığını kanaatine varır.

NOT II: Duyu bilgileri zorunludur. Zira duyularla idrak ettiğimiz şey, Allah'ın dış dünyada yarattıklarıdır. Fakat duygular yani duyu verilerinin yorumlanması, zorunlu değildir. Zira bunlar kişiye ve şartlara göre değişen yorumlardır.

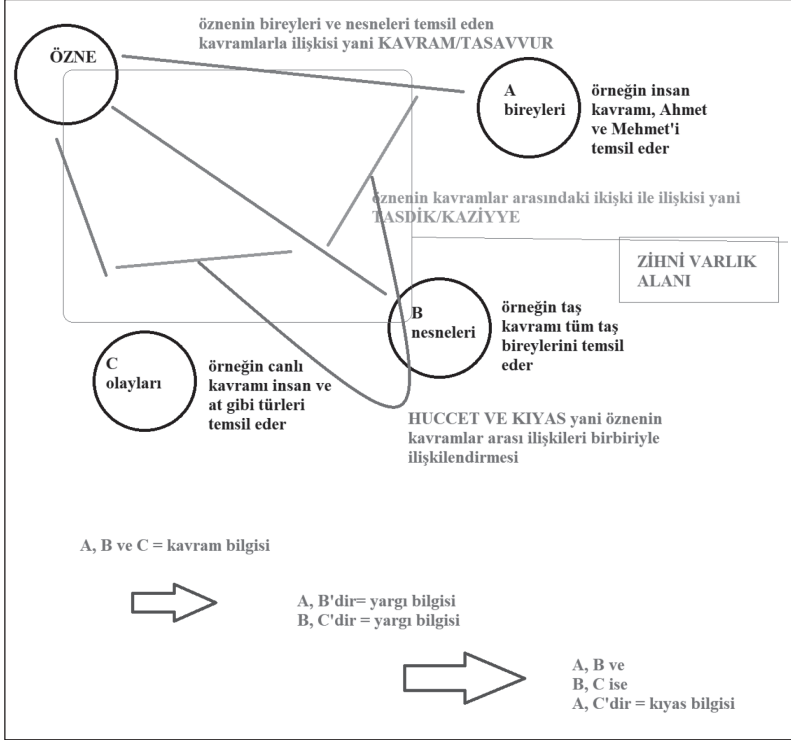
4. Bilgi türleri

Bilgiyi, dış dünyadaki nesnelere, olayların ve bireylerin, insan zihninde oluşmuş resmi olarak tarif etmiştik. Buna kavram bilgisi yani tasavvur diyoruz. Tasavvur, insan zihninin ilk işlemidir. Örneğin insan, Ahmet ve Ayşe'ye ait temel özellikleri alır ve soyutlar. Sonra bunları genelleyerek zihinde "insan" kavramını oluşturur. Daha başka birey ve olaylara ait kavramlar da aynı şekilde oluşturulur. Sonra insan zihni, bu kavramları birleştirerek yargılar (tasdik/kaziyye) oluşturur. Örneğin "insan, canlıdır" gibi. Yargıların dille ifadesine önerme diyoruz. Son olarak önermeleri bir araya getirerek yeni sonuçlar çıkarır veya daha önce elde ettiği sonuçların sağlamasını (beyân) yapar. Buna da

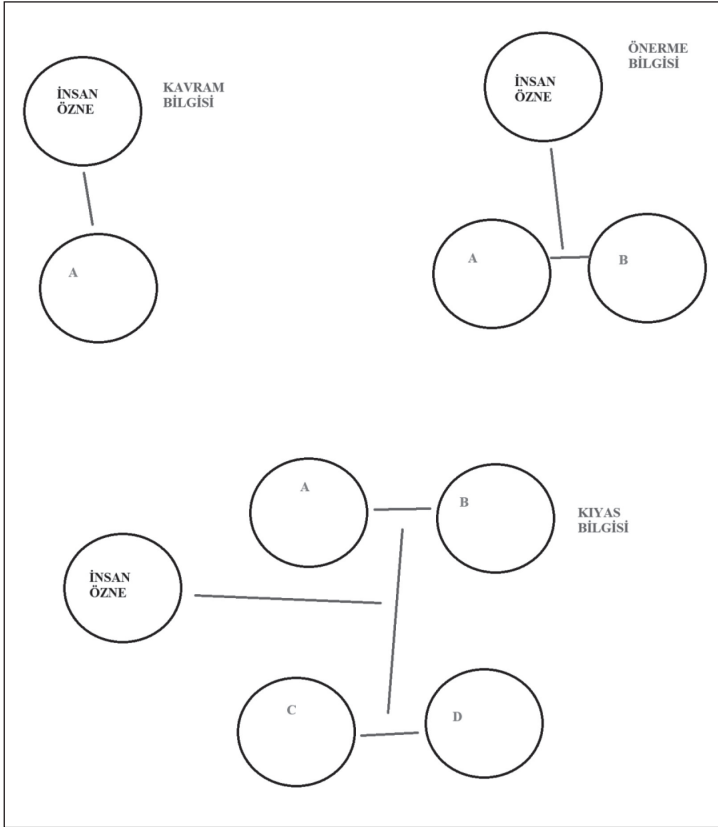
akıl yürütme ve kıyas diyoruz. Örneğin “insan, canlıdır” ve “canlı hareket eder” önermelerini birleştirerek “insan hareket eder” sonucunu çıkarmak gibi.

İşte bu üç ilişki türü, zihnin en temel işlemleri olup aynı zamanda bilgi türlerini oluşturmaktadır.

Bilgi türleri ve zihni varlık alanı

MANTIĞA GİRİŞ

Tabloya bakıldığında özne ile A, B ve C birey ve olaylarını temsil eden kavramlar arasında ilişkiler; sonra da bu ilişkiler arasında ilişkiler bulunmaktadır. Aradaki tüm çizgilere yani tüm ilişkilere bilgi diyoruz. Bu ilişkiler yani çizgilerle gösterilen alan, “zihni varlık” alanı olarak ifade edilmektedir. Zihni varlık, dış dünyada bulunmaz; insan zihninde bulunur. Bilgi cevher mi yoksa araz mıdır diye tartışılan mesele, bu aradaki ilişkilerin varlık ve gerçeklikleri ile alakalıdır.

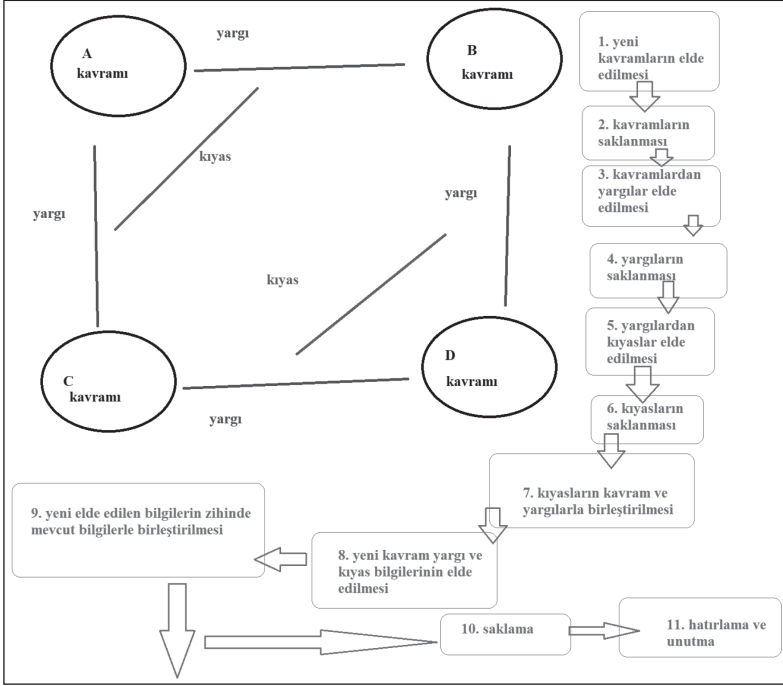
Daha önce de belirttiğimiz gibi mantık ilmi, bu üç bilgi türü ile alakalı konuları ihtiva etmektedir.

İnsan zihninin temel işlevleri

	<i>Elde etme ve idrak aşaması</i>	<i>İşleme aşaması</i>	<i>Saklama aşaması</i>	<i>Geri çağırma ve birleştirme aşaması</i>
Kavram bilgisi	İdrak, şuur, fehm, teemmül	Tahayyül	Hayal ve hatıra	Tasavvur
Yargı bilgisi	Tefehhüm	Tevehhüm	Hafıza	Tefekkür
Kıyas bilgisi	Tefekkür	Tezekkür	Zakira	Tedebbür, hads
ÖNEMLİ: Kavramsallaştırmada farklılıklar bulunmaktadır. Bu yüzden kavram yerine işlevi esas almak daha uygundur.				

Tabloya bakıldığında insan zihninin üç temel işlevinin farklı aşamalarda yürütüldüğü görülecektir. Buna göre her bir bilgi türünün, alma, işleme, saklama ve geri çağırma/yeniden işleme aşamaları bulunmaktadır. Aslında genel itibarıyla “**düşünce**” dediğimiz eylem, tüm işlemlerin toplamıdır. Bu işlemler, sürekli olarak sürüp gitmektedir. Şöyle ki insan zihni, yeni kavramlar elde eder ve bunu saklar. Sonra bu kavramlardan yargılar elde eder ve bunları da saklar. Bu süreçte yeni kavramlar elde etmeye devam eder. Daha sonra yargıları birleştirerek kıyas bilgileri oluşturur. Bunları da saklar. Yeni elde ettikleri ile kendinde sakladıklarını birleştirir. Şu halde **düşünme = bağlantılar üretme ve bu bağlantıları birbiriyle ilişkilendirme** eylemi olarak tarif edilebilir.

Düşünce eylemi

NOT I: Özetle ifade etmek gerekirse bilgi (ilim); tümel (külli), zorunlu (yakîn, zarûri), sistematik ve nedene (fasıl, illet ya da orta terim) dayalı olan şeydir. Tekil, tek tek dağınık, rastgele, şüpheli ve nedensiz/sebepsiz/illetsiz şey, bilgi değildir.

NOT II: Bilgi, yüzde yüz kesinlik ifade eder. Buna yakîn diyoruz. Yüzde yüze yakın bilgiye ise zannı galip veya ekseriyyât yani kuvvetle muhtemel doğru denir. Bundan sonra zan gelir. Yüzde elli bilgi hali ise tereddüt ve şek adını alır. Rayp ve şüphe ise doğruluk ihtimali yüzde elliden daha az olan bilgidir. Bilginin zıddı ise bilgisizlik yani cehalet adını alır.

- %100 = yakîn,
- %99-80 = zannı galip/ekseriyyât,
- %79-51 = zan,

- %50 = şek/tereddüt,
- %49-1 = rayp/şüphe,
- %0 = cehalet.

NOT III: Kavram, yargı ve kıyas; insan bilgisinin çeşitleridir. Bunun haricinde evrende bir takım bilgiler kayıtlıdır. Örneğin uzayda sesler ve görüntüler kaybolmayabilir. Ayrıca DNA'larda kayıtlı bilgiler bulunur. Son olarak bugün dijital ve sanal veriler bulunmaktadır. Özetlemek gerekirse bilginin bir başka tasnifi şöyledir:

- Evrende saklı bilgi,
- DNA'larda saklı bilgi,
- İnsan bilgisi,
- Dijital ve sanal bilgiler ve datalar.

Kuranı Kerim'de kullanılan bilgi ile alakalı kavramlar

KAVRAM	AYET
İlim	Bakara, 31
Yakın	Tur, 36
Hikmet	Bakara, 269
İrfân	Yusuf, 62
Fıkıh	Bakara, 179
Şuur	Neml, 18

Kuranı Kerim'de bilginin zıddı ile alakalı kavramları

KAVRAM	AYET
Sefih	Bakara, 13
Gaflet	Bakara, 179
Cehl	Neml, 55
Zann-ümniye	Bakara, 78
Rayb	Bakara, 2
Şekk	Nisâ, 157

5. Bilginin imkanı

Normalde bilginin imkanı, metafiziğin konusudur. Mantık ilmi, bilginin varlığını ve imkanını kabul ederek başlar; yani bunu tartışmaz. Ama burada önemli olduğu için kısaca bu konuyu özetlemek istiyoruz.

Genel olarak bilginin kaynağı ile alakalı iki temel görüş vardır. Birinci görüşe göre bilgi vardır; diğer bir görüşe göre ise bilgi yoktur.

Aristoteles, bilginin imkanı tartışmasını saçma bulur ve ispata gerek duymaz. Zira ona göre bilginin varlığı zorunludur ve aprioriktir. Bu yüzden tartışmaya gerek yoktur. Ama bu konudaki şüpheler çürütülebilir. Genel olarak bu konudaki görüşü şöyle özetleyebiliriz:

- İlk görüşe göre bilgi mümkündür. Yani ben **biliyorum**. Biliyorum demek aynı zamanda bildiğimi de biliyorum ve bu bilgi kesin demektir. Aksi halde biliyorum dememin anlamı yoktur. Yani bildiğimi bilmiyorsam ya da bildiğimi bildiğimden emin değilsem biliyorum demek saçma olur. Bu durumda bilgi mümkündür.
- İkinci iddia, **bilmiyorum** iddiasıdır. Bilmiyorum demek, bilmediğimi biliyorum ve bundan eminim demek olduğu için burada bir çelişki vardır. Neticede bu iddiaya göre de bilgi mümkündür. Zira aslında gerçek anlamda bilgi, bilmediğini bilmemekle başlar (bkz. Menon paradoksu. Yani bir şeyi bir açıdan bilirim ama bir açıdan bilemem. Örneğin elmayı bilirim ama elmanın başka özelliklerini bilemeyebilirim. Böylece elma üzerinde araştırma yaparım ya da düşünürüm. İşte bilimsel faaliyet yani felsefe bu tür bir bilgisizlikle ve merakla başlar).
- Üçüncü iddia, **biliyorum ama bildiğimi bilmiyorum** iddiasıdır. Bu iddiada saçmalık ve çelişki vardır. Dahası,

bildiğimi bilmiyorum demek aslında “bildiğimi bilmediğimi biliyorum” demek olup yine bir bilgi içerir. Yani burada da bilginin varlığı ve kesinliği kabul edilmiş olur.

- Dördüncü iddia, ***bilmiyorum ve bilmediğimi de bilmiyorum*** iddiasıdır. Aristoteles'e göre böyle birinin konuşması veya böyle biriyle konuşulması saçma ve gereksizdir. Zira bilmediğini bilmediğini iddia eden bir insanın yaşamaması ile yaşamaması arasında bir fark yoktur. Ayrıca bilmediğimi bilmiyorum demek “bilmediğimi bilmediğimi biliyorum ve bundan eminim” demek olur ki bu ifade de yine çelişkilidir. Yani bilginin imkanını kabul etmeden, bilmediğini ifade etmek de mümkün değildir. Zira bilmiyorum demek “bilmediğimin farkındayım ve bundan eminim” demektir diye ifade etmiştik.

NOT: Aynı şey varlık ve yokluk ifadesi için de geçerlidir. Yoktur demek, varolması mümkün olduğu halde olmayan şeydir. Örneğin kıyamet gibi. Şu anda kıyamet yoktur ama olacaktır. Olması mümkün olmayan şeye ise yok (madum) değil mümteni yani imkansız, batıl ve saçma deriz.

Bu yüzden bilmek, bilfiil bilmek demekken, cehalet bilinmesi mümkün olduğu halde bilinmeyen yani bilkuvve bilmek demektir. Bu durumda yok, bilkuvve mevcut demekken varolan şey bilfiil mevcut anlamına gelmektedir.

Netice itibarıyla Aristoteles başta olmak üzere genel felsefe geleneğine göre bilgi mümkündür. Fakat bazıları kesin bilginin imkanından söz ederken bazıları yaklaşık bilgiden veya bilinemezlikten bahseder. Bazıları ise bilgiden şüphe edilmesi gerektiğini savunur. Fakat buradaki şüphe, olumlu bir şüphedir ve bu tür şüphe bilgi için gereklidir. Örneğin Newton, tüm tabiat yasalarını çözdüğünü zannetmişti. Bu

tür bilimsel bilgiler ve sabiteler, bilimin ilerlemesi ve hayatın devamı için gereklidir. Fakat şayet şüphe ve araştırma olmasaydı ve Newton'un fikirleri nihai gerçek olarak kabul edilse idi günümüzdeki bilimsel keşifler mümkün olmazdı. Şu halde insan, bir takım sabit bilgiler elde eder. Ama bunları sürekli tahkik eder ve araştırır. Böylece daha iyi ve yeni bilgiler elde edebilir. Daha önce de değindiğimiz gibi insanın bilgisi sınırlı olduğu ve hata edebildiği için insan, kıyamet sabahına kadar yeni şeyler öğrenmek ve araştırmak üzere yaratılmıştır.

NOT I: Özetle ifade etmek gerekirse; insan bilir ama yanılabilir. Unutabilir. Fakat bu onun bilgisini değersiz kılmaz. İnsan bildiğinden ve bildiği kadarıyla mesuldür. Bilmediklerinden ya da hata ettiklerinden mesul değildir. Yeter ki elinden gelen gayreti göstersin. Yani insan her hakikati bilemez demek hiçbir hakikati bilemez demek değildir. İnsan her hakikati bilemez ama bazı hakikatleri bilebilir. Bildiği ile amel eder, bildiği değerlidir ve bildiğinden sorumludur.

NOT II: Biliyorum demek hata etmeyeceğim ya da her şeyi biliyorum anlamına gelmez. İnsan bilgisi sınırlıdır veya hatalı olabilir. Ama bu, bilmeye engel değildir. Gücü nispetinde bilmekle veya bilginin peşinde koşmakla mükelleftir.

Bilginin imkanını reddedenler ise kendi aralarında üçe ayrılabilir. İlk grup, nihilistlerdir. Bunlara göre insan hakikati bilemez. Bilgi yoktur. Doğruluk mümkün değildir. Nihilizmin nihai aşaması, varlığı da inkar etmektir.

Aşırı agnostiklere göre ise hakikat olsa da bilemeyiz. Bilsek de bunu başkasına aktaramayız.

Septiklere göre ise bilsek de emin olamayız. Bu yüzden bilmenin bir anlamı yoktur. Bu görüştekilere göre varlık ve gerçeklik, bizim kabulümüzden ve zannımızdan ibarettir.

Aristoteles'e göre de varlık ve gerçeklik, kabuldür ve ispat edilemez. Ama buradaki kabul, zorunlu olup aksi mümkün değildir anlamındadır. Diğer taraftan varlıktan daha önce ve açık bir bilgimiz olmadığı için varlık ve gerçekliği ispat edemeyiz veya tanımlamayız. Zira tanım ve ispat için, daha öncesinde bir bilgi olması gerekir. Örneğin matematikte 1 sayısı ispat edilemez ve tanımlanamaz. Zira daha öncesinde bir bilgi ve sayı yoktur. Bu yüzden 1 kabuldür. Bu zorunludur ve doğrudur. Fakat 2, 1+1 olarak tanımlanabilir veya ispat edilebilir. Zira 2 sayısından önce ve daha açık olarak bilinen 1 sayısı vardır. 1 sayısından önce ise başka sayı olmadığı için 1'i ispat edemeyiz ya da tanımlayamayız.

Bilginin imkanına dair görüşler

Bilgi yoktur	Bilgi vardır
<ul style="list-style-type: none"> • Nihilistler, • Septikler (aşırı şüpheçiler), • Aşırı agnostikler. 	<ul style="list-style-type: none"> • Kritikler (ılımlı şüpheçiler), • İlimli agnostikler, • Eserçiler (materyalist bilgi teorisi), • Misal (ideler) teorisi (bilgi yaklaşıktır yani insan bilgisi varlığı yaklaşık olarak temsil eden bir minyatür gibidir), • Suret teorisi (bilgi kesindir yani insan bilgisi varlığı aynıyla temsil eder).

NOT: Bilginin imkanına dair görüşler, varlık ve ahlak görüşlerini de etkilemektedir. Şöyle ki şayet bilgi mümkün değilse veya bilgi kesin değilse, varlığı da bilemeyiz. Burada dini örnek vermek gerekirse; bilgi mümkün değilse veya kesin bilgi diye bir şey yoksa; Allah'ın varlığı bilinemez. Peygamberler bilinemez. Bilinse de kabulü mümkün olmaz.

Bilgi mümkün olmadığında ahlak da mümkün olmaz. Örneğin içkinin içki olduğunu bilemezsek veya bu bilgiden emin değilsek, içkiye haram diyemeyiz. Zira bildiğimizi zannettiğimiz şey içki olmayabilir. Yine mesela bilgi mümkün değil ise biz insanı bilemeyiz. Bilsek de onu diğer canlılardan mesela maymundan ayıramayız. Şu halde içki ve insan örneğinde olduğu gibi bilgimizi mümkün olmalı hatta bu bilgimiz zan veya yaklaşık değil kesin olmalıdır.

6. Bilginin kaynakları veya doğruluğun ölçüsü

Bilginin kaynağına dair temel görüşler şunlardır:

- Bilginin kaynağı duyulardır,
- Bilginin kaynağı akıldır,
- Bilginin kaynağı otorite, haber ve kabuldür,
- Bilginin kaynağı faydadır.

İlk görüşe göre bilginin kaynağı, duyular yani gözlemdir. Zira gerçeklik, dış dünyadadır ve biz bugnu duyularla idrak ederiz. Aristoteles ve İslam mantıkçılarına göre de duyular bilgi kaynağıdır. Ama duyu verileri tek tektir ve dağınıktır. Bu yüzden de eksiktir. Duyuların bilgi kaynağı olduğunu da akılla biliriz. Akıl ayrıca duyuların hatalarını ve yanlışmalarını düzeltir. Eksiklerini tamamlar. Tekil ve dağınık olan duyu bilgilerini geneller ve tamamlar. Ayrıca bir duyuyla bildiğimizi diğeriyle bilemeyiz. Mesela rengi görürüz ama duyamayız. Buradaki birleştirmeyi de akıl yapar.

İkinci görüşe göre ise bilginin kaynağı akıldır. Akıl, du-yulardan gelen verileri soyutlar, geneller, yargılar ve kıyas bilgilerini üretir. İslam mantıkçılarına göre gerçek anlamda bilgi, akıl bilgisidir. Zira bilgi tümel ve zorunlu olmandır. Bu-rada da ilk bilgi, kavram bilgisi yani akli surettir. Daha sonra bu kavramlardan yargılar ve kıyas bilgileri elde edilir.

Bilginin kaynağına dair bir başka görüş ise bilginin kay-nağının otorite olduğudur. Buradaki otorite; siyasi, dini ya da örf olabilir. Şu halde doğru, doğru olarak öğrenilen bir şeydir ve ölçüsü otoritedir.

Bilginin kaynağına dair son görüş, doğrunun faydalı olan şey olduğu iddiasıdır. Buna göre doğru, akıl ya da du-yuyla elde edilen şey değildir. Doğru, doğru olarak öğren-nilen ve öğretilen de değildir. Doğru, bireye veya topluma faydalı olmandır.

NOT: Faydayı tam olarak "maruf" kavramı ile karşılayabiliriz. Maruf, örfe uygun anlamında ilk olarak meşru anlamına gelir. Yani ilke-li olmak. İkinci anlamda ise makul anlamına gelir. Yani ölçülü ve faydalı olmak.

Bilginin kaynakları ve değerleri

	<i>İlmli ve olumlu</i>	<i>Aşırı</i>	<i>Aşırı</i>
Duyu	Emprizm	Pozitivizm ve materyalizm	--
Akıl	Kavramcılık ve rasyonalizm	Realizm	Nominalizm
Pragma	Faydacılık	Hazcılık	Bencillik
Otorite	Örf, din ve toplumsal kabuller/ inançlar	Doğmatizm	--

Basit empirizme göre doğuştan bilgi yoktur. İnsan gözlemlerle öğrenir. Fakat pozitivist ve materyalist teori, tüm gerçekliği gözleme ve fizik alana indirger. Böylece tüm akli gerçekleri ve metafizik değerleri reddeder.

Akılcılık, olumlu anlamda duyu bilgilerini ve dış gerçekliği de kabul eder. Fakat aşırı hali, dış ve fizik gerçekliğin reddidir. Örneğin Eflatun'a göre gerçek anlamda bilgi, idelerdir. Zira ideler tanrının ilmidir. Dış dünyadaki varlıklar bu idelerin yansımasıdır ve bu yüzden gölgedirler. Dış dünyadaki gerçekliğin tümüyle reddedilip gerçekliğin sadece kavramlara indirgenmesine kavram realizmi denir. Biraz daha ileri gidildiğinde aslında kavramların da birer isimden ibaret olduğu iddia edilir (nominalizm). Bu anlamda kavramcılık, aşırı gidildiğinde nihilizme yaklaşabilir.

Fayda, ölçü ve ilke olmak şartıyla makbuldür. Zira insanların ve toplumların maslahatları, gözetilmesi gereken hususlardandır. Fakat ölçü ve ilke olmazsa pragma, haz ve bencillğe dönüşür. Böyle ölçüsüz ve ilkesiz bir faydacılık makbul değildir.

Otoriteye ve uzlaşmaya dayalı bilgiler de günlük hayatta faydalıdır. Örneğin toplumsal ve manevi değerlerimiz vardır. Yine trafik kuralları uzlaşmaya dayanır. Günlük hayatta birçok bilginiz tarihi tecrübelerle dayanabilir. Bunlar makbuldür. Fakat bunların doğrulukları araştırılmalı ve maslahatlar gözetilmelidir. Bir başka ifade ile araştırılmayan, hakikate ve fitrata uygun olmayan ve insanlara faydası olmayan boş bilgiler, makbul değildir.

NOT: Müslüman mantıkçılar, tüm bu kaynakları yerli yerince bilgi kaynağı olarak kabul eder. Yani duyular, bilgi kaynağıdır ama sınırlıdır ve hata edebilir. Burada devreye akıl girer. Akıl, duyuların eksiklerini tamamlar ve hatalarını düzeltir.

Fakat aklın da sınırları vardır. Aklın alt sınırı, başlangıç bilgisi olmadan çalışmamasıdır. Üst sınırı ise her şeyi bilememesi ve hata etmesidir. İşte burada haber ve diğer bilgi kaynakları devreye girer.

Zorunlu bilgi kaynakları

Kavramlarda:

- Kabul.
- Sezgi.
- Tam tümevarım.

Önermelerde:

- Duyu (tekil).
- Kabul.
- Sezgi.
- Tam tümevarım (tecrübe/deney).
- Tarih (haber/tevatür).

Kıyasta:

- Tümdengelim.
- Sezgi.

3. DERS: İNSANIN TEMEL YETİLERİ VE AKIL

- Aklın temel yetileri ve ilk ilkeleri.
- Din-akıl ilişkisi.
- İnsan aklının sınırları.
- Bilinç düzeyleri.
- Akıl-duyu ilişkisi.
- İrade ve bilinç dışı.
- Varlığın boyutları.

1. Aklın temel yetileri ve ilk ilkeleri

İnsan akli, doğuştan bilgi getirmez. İlk bilgileri duyu- larla öğrenir. Sonra diğer bilgi kaynakları ile bilgi havuzunu genişletir. Fakat aklın bir takım başlangıç bilgileri ve ilke- leri vardır. Bunlara aklın temel yetileri ve ilkeleri diyoruz.

Akılla ilgili kavramlar

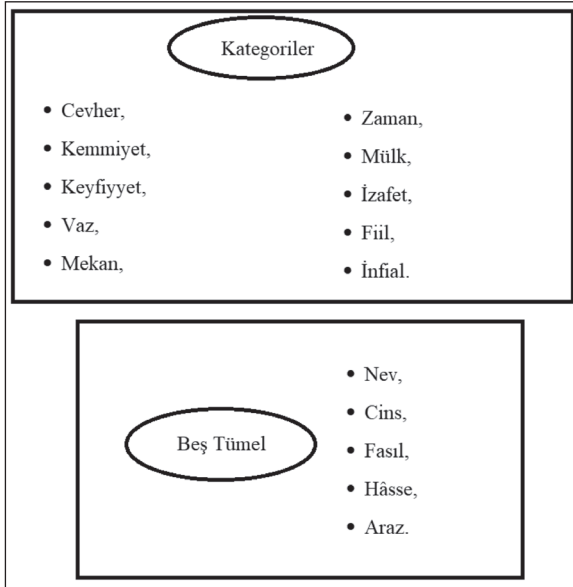
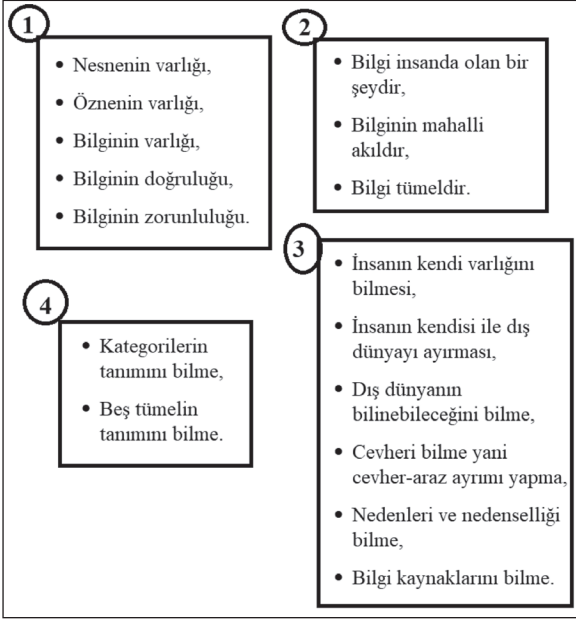
Akıl (us, ratiön)	İnsan nefsi anlamında bilme ve yapma yetisi.
Kalp	Klasik dönemde aklın mekanı. Kasıt or- gan olarak kalp değil nefsin manevi bir özelliği.
Beyin (brain)	Günümüzde aklın maddi ve görünen yönü.
Zihin (mind)	Materyalist anlamda aklın karşılığı. Ma- nevi yönü olmayan akıl (klasik dönemde anlama yetisi ve deha anlamında).
Gönül	Duygu ve aklın denge hali. Aslında akla karşılık gelir.

İnsan aklının temel yetilerini şöyle sıralayabiliriz:

- **Soyutlama** yani duyulardan gelen renk, koku, tat ve ses gibi verileri tek tek nesnelere, olaylardan ya da bireylerden ayırıp hafızada saklama. Bu sayede insan daha önce gördüğü ve duyduğu şeyleri hatırlayabilir.
- **Genelleme** yani soyutlanan bilgileri zihinde birleştirme. Bu birleştirme birkaç türlü olabilir: İlk olarak bir bireye ait farklı özellikler bir araya getirilebilir. Böylece örneğin Ahmet'e ait ses, renk, şekil gibi özellikler bir araya getirilerek zihinde bir Ahmet resmi oluşturulur. İkinci olarak Ahmet, Ali ve Ayşe gibi bireylerin ortak özellikleri zihinde birleştirilerek "insan" kavramı oluşturulur. Üçüncü bir birleştirme özelliği, mesela insanın et ile ekmeği bir araya getirerek etli ekmeğin üretmesidir. Bu özellikler diğer canlılarda yoktur. Yani örneğin hem etobur hem de otobur olan bir canlı, et ile otu veya bir başka şeyi bir araya getiremez. Şu halde genelleme yapılırken; bazı ayrıntılar gizlenir ve bazı parçaları da akıl birleştirerek eksikleri tamamlar.
- **Nedensellik** bağı kurma ve çıkarım yapma: Akıl kavramlardan yargıları, yargılardan ise kıyasları elde eder. Bunu yaparken de birleştirme ve ayırıştırma yani genelleme özelliğini kullanır.
- **Doğru ve yanlış ayrımı yapma:** Akıl elde ettiği kavram ve yargı bilgilerini değerlendirir ve bunların doğru mu yoksa yanlış mı olduklarına karar verir.
- **Zorunluluk bilgisi:** Doğruluk veya yanlışlığın kesin mi yoksa yaklaşık mi veya bir nedene mi dayalı yoksa rastlantı mı olduğuna hükmeder.

NOT: Akıl tam olarak nerede olduğu tartışmalıdır. Fakat akıl nedir dersek; soyutlama, genelleme, nedensellik bağı kurma ve çıkarım yapma yeteneği diyebiliriz.

İnsan aklının ilkeleri yani temel bilgileri

2. Din-akıl ilişkisi

Akıl, doğru yanlış ayırımı yapabilir yani adaleti bilebilir. Diğer taraftan tevhibi de bilebilir. Bir başka ifade ile bir yaratıcının varlığı ve birliği, aklen m¼mk¼n hatta zorunludur. Fakat bu yaratıcının temel özelliklerine dair akıl ancak bir takım betimlemelerde bulunabilir. Kesin bir bilgiye ulaşamaz. Bu noktada vahiy, akla yardımcı olur.

Diğer taraftan insan akılı, temyiz yeteneği gereği doğru-yanlış ayırımı yapabilir. Yani yoldaki bir dikenin kaldırmanın faydalı olduğunu bilebilir. Ama bunu ben niye yapıyorum diyebilir. Veya birine zarar vermek için bu dikenin yoldan kaldırmayabilir. İşte burada vahiy/din, metafizik bir ilke ve gaye koyar.

Akıl, tarihi delilleri de dikkate alarak peygamberliği m¼mk¼n gör¼r. Ve herhangi bir peygamberi kabul ederken delil ister. Örneğin Hz. Muhammed, yalancı olmadığı için ve söyledikleri insan fıtratına uygun olduğu ve döneminde göre bazı sorunları çözd¼đ¼ için, insanlar O'nun davetini kabul etmişlerdir. şayet burada akıl olmasa idi insanlar her duyduklarına inanırlardı. Akıl sayesinde sahih ve batıl din ayırımı yaparız.

Yine akıl sayesinde dini anlar, yorumlar ve uygularız. Bu yüzden din, akıl sahiplerini sorumlu tutar. Akılsız olanları muhatap almaz.

Özetle ifade etmek gerekirse; akıl olmasa idi dini anlayamaz ve kabul edemezdik. Hatta bir yaratıcının varlığını ve ahireti m¼mk¼n görmez idik. Fakat akıl başlangıç bilgisine ihtiyaç duyar ve bazı meseleleri bilemez. Ayrıca bilerek ya da bilmeyerek hata edebilir. Bu yüzden din/vahiy, insan aklına bir takım başlangıç bilgileri ve hata etmesini önlemek için bir takım evrensel temel ilkeler getirir. Örneğin

adalet, iyilik, cömertlik, temiz olanın yenmesi, yalan söylememe, istişare gibi.

NOT: Bazen, daha öncesinde bilgi olmadığı için bazı şeylerin zorunlu olarak kabul ederiz. Örneğin yaratıcının varlığı gibi. Bazen de bilgiye dayalı kabullerimiz olur. Bazen de eksik bilgi olduğu durumlarda zanni bilgilere dayalı olarak kabullerde bulunuruz. Bunların hepsi yerine göre değerlidir. Fakat bilgisiz ve keyfi kabul, makbul değildir.

Özetle ifade etmek gerekirse, doğru inanç, doğru bilgiye dayanmalıdır. Aksi halde doğru bilgi olmadan kabul edilen inançlar, insanı yanıltabilir.

Bir başka ifade ile zannı, kesin inanç haline getiren yeti de akıldır.

Din açısından aklın temel işlevleri

- Dini idrak.
- Hak-batıl ayrımı yapma.
- Dini kabul etme.
- Dini anlama ve yorumlama.
- Dini uygulama.
- İctihat ve tahkik yapma.
- Dini öğretme ve sonraki nesillere aktarma (haber).

Dini açıdan aklın gerekliliği

- Akıl, bazı mahiyetleri (özellikle eşyanın hakikatini) kendi başına idrak edebilir. Aklın bu özelliği, teklifi anlama ve kabul etme açısından gereklidir. Şayet bilme olmasa idi idrak ve dolayısıyla iman da söz konusu olamazdı.
- Fakat akıl, her şeyi idrak edemez. Bu yüzden de din/vahiy gereklidir. Zira burada şöyle bir soru akla gelebilir: “Madem akıl, idrak edebilmekte ve temyiz kuvvetine

sahiptir, o halde dine ne gerek vardır?” Oysa akıl, bazı mahiyetleri tam olarak kuşatamayabilir. Fakat bu bilgiler kendisine sunulduğunda kabul edebilir. Ayrıca akıl, bazı şeyleri bilse de aksine davranabilir. Örneğin akıl, yoldaki diken kaldırmanın faydalı olduğunu bilir ama “niye her zaman ben kaldırayım?” ya da “bu yoldan falanca geçecek, zaten ayağına diken batsın” diyebilir. Yani dinin bir başka gerekliliği de akla ilahi/ulvi/metafizik bir gaye göstermesidir.

- Akıl, tevhidi idrak edebilir. Hatta akıl sahipleri (tebliğe muhatap olmasalar da) tevhitte sorumludur. Bunun sebebi insanın fitratı ve bezmi eleste kendisinden alınan akit olarak gösterilmiştir. Felsefi olarak ise Allah'ın varlığı evvelidir. Zira bilgi, varlığın bilgisidir. Varlık için ise tanrı gereklidir. Ayrıca sebep-sonuç ilişkisinin en son bulunduğu yer tanrıdır ki sebep-sonuç ilişkisi olmadan bilim de yapılamaz.
- Akıl, adaleti de bilebilir. Fakat yanılabilir. Yukarda da değindiğimiz gibi din/vahiy, burada devreye girer. Hatta İbn Miskeveyh'e (v. m.1039 / h.431) göre insanlar, kendilerine tebliğ ulaşmasa da tevhit ve adaletten sorumludurlar.
- Akıl, temyiz gücüdür. Biz, temyiz sayesinde hak-batıl ayrımı yaparız.
- Dine muhatap olma ve malın kullanımı gibi bazı meselelerde, akıl şart koşulmuştur. Akıl sağlığında sorun olanlar ya da sahip oldukları akli kullanamayanların bu sorumlulukları eksiktir.
- Aslında insan olmanın temel vasfı da akıldır. Zira insan, en şerefli varlık olarak yaratılmıştır ve onu bu mertebeye ulaştıran şey akıldır.
- Akıl, ölümsüzlüğü yani kıyamet ve ahireti, kendi başına bulamasa da imkansız görmez. Bu yüzden bu tür bahislerin anlaşılmasında ve kabulünde de akıl gereklidir.

- Din bu yüzden akıllılara hitap eder. Ve yine bu yüzden içtihat ve kıyas meşru kılınmıştır. Hatta Efendimiz SAV, akıl sahibi kimselere görüş sormayı ve bunların görüşlerine uymayı tavsiye buyurmuştur. Yine Allah Teâlâ, kafirleri, akılsız olmakla veya akıllarını doğru düzgün kullanmakla itham etmiştir.
- Dinde kullanılan temel iki delilden birisi de akıldır. Diğeri ise nakil yani tevkiftir.
- Dinin anlaşılması, kabulü ve uygulanması için akıl gerekli ise ve ayrıca içtihat ve kıyas meşru görülmüş ise; akıl ve din uyumludur. Hatta akıl, hakikati kavrayabilir. Din/vahiy de yine hakkı emretmiştir. Aslında buradan hareketle hakikatin tek-aynı olduğunu da söyleyebiliriz. Ki aşağıda bu ikisi arasında uyumsuzluğa yol açan şeylere değineceğiz.
- Allah'ın nimetlerini idrak etme, hakkını verme ve hamt etme için de akıl gereklidir. Bu, aklın ameli akıl dediğimiz fonksiyonuna karşılık gelmektedir.
- İnsanın hevası ve duyguları vardır. Şeytan da bunları kullanarak insanı yoldan çıkarmaya çalışır. Vahiy/din ise akla yol gösterir ve akıldan, hevayı kontrol etmesini ister. Yani ahlak ve amel, akılla olur.

3. İnsan aklının sınırları

- İnsan aklı eksik veya yanlış bilgi ile çalışmaz. Onun ilk sınırı budur. Bu yüzden duyu ve haber gibi diğer bilgi kaynaklarına ihtiyaç duyar.
- Yine insan aklı, bir ilkeye dayanmalı ve bir yerde durmalıdır. Aksi halde vesvese olur.
- İnsan aklı, yanlış kullanıldığında doğru sonuçlar vermez. İşte bu noktada mantık ilmi devreye girer ve akla doğru kullanma yöntemleri gösterir.

- Eğitim, çevre, duygu ve tercihler de aklın çalışmasını etkileyebilir. Bu yüzden de eğitim ve ahlak gibi bilimlere ihtiyaç duyulur. Mantiğin cedel, hitabet, şiir ve mugalata gibi konuları da aklın çalışmasına engel olan bu iç ve dış şartlara karşı tedbir almak içindir.

NOT: Bu engellerden kurtulmuş olan akla **akli selim** denir.

Kur'anı Kerim'de akletme anlamında kullanılan kavramlar

KAVRAM	AYET	MANTIK İLMİNDEKİ KARŞILIĞI
Tefekkür	Bakara, 219	--
Akl (akletme veya taakkul)	Bakara, 242	--
Tedebbür	Nisa, 82	--
Tezekkür	Enam, 80	--
Zikr	Saffât, 13	--
İstivsâm	Hicr, 75	İdrak, fehm ve şuur
Nazar	Nur, 33	Kıyas
İtibâr	Haşr, 2	--
Fıkıh	Bakara, 269	İdrak, fehm ve şuur

Kur'anı Kerim'de akıl anlamında kullanılan diğer kavramlar

KAVRAM	AYET
Lübb	Bakara, 269
Akıl	Bakara, 242
Kalp	Muhammed, 24
Basiret	Haşr, 2
Fuâd	Nahl, 78
Nühâ	Taha, 128
Rüşd	Nisâ, 6

4. Bilinç düzeyleri

Bilincin farklı düzeyleri bulunmaktadır:

- İlk düzey, istemli hareket etmektir. Bu hücrelerde ve bitkilerde bulunan harekettir.
- Bilincin ikinci düzeyi, duyu verilerine sahip olmak yani dış dünyayı sistemli olarak ve birden fazla yöntemle algılamaktır.
- Bilincin bir başka düzeyi ise kendini tanımak ve bilmektir. Bu genelde insana mahsustur ama bazı deneylerde kendini aynada tanıyan başka canlı türleri tespit edilmiştir.
- Bilincin en üst düzeyi, insana mahsus olandır ki buna düşünme ve iradeyle hareket etme düzeyi diyoruz.

İnsanın sahip olduğu yetilerin diğer canlılarda bulunanlardan farkı

<u>Duyular</u>	<u>Akli bilgiler</u>
<ul style="list-style-type: none"> • Tekildir (cüzi), • Somut şeylerle ilgilidir (mahsus), • Dağınıktır, sistematik değildir ama bu eksikleri akıl tarafından tamamlanır ve sistematize edilir, • Sadece belli ve tekil alanlarda geçerlidir, • Hata edebilir ama bu hatası akıl tarafından düzeltilir, • Nedensellik bilgisi ve yargı içermez. 	<ul style="list-style-type: none"> • Tümeldir (külli), • Soyuttur (mâkul), • Sistematiktir, • Zorunludur, • Nedensellik bilgisi içerir, • Yargı içerir.

<u>Duyular</u>	<u>İrade</u>
<ul style="list-style-type: none"> • Etkiye açıktır, • Amaçsızdır, • Anlıktır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Etkiye daha kapalıdır, • Bilinçlidir ve amacı vardır, • Daha sürekliidir.

5. Akıl-duyu ilişkisi

- Akılla duyu arasındaki ilk ilişki; haber, tecrübe ve hadsin akıl ile duyununun birlikte çalışması ile elde edildiğidir.
- Duyu verileri, aklın, eşyaya dair ilk bilgi kaynağıdır ki yukarda bu hususa değinmiş idik.
- Akıl-duyu ilişkisinin bir başka boyutu ise ilk iki maddeyi de içermekle birlikte özellikle üzerinde durmak istediğimiz; “duyuların hata edebilmesi” meselesidir. Duyu verileri zorunlu olmakla birlikte insanı yanıltabilmektedir. Zorunludur diyoruz zira eşyaya dair ilk bilgi kaynağımız duyular olduğu için duyu verilerinin bilgi kaynağı olarak kabul edilmemesi ya da şüpheli bilgi veriyor olarak görülmesi durumunda varlığa dair bilgilerimiz imkansız olacaktır. Fakat duyu verileri birçok engelin yanında cüzi olduğu için bazen insanı yanıltabilmektedir. Örneğin uzaktaki cismin küçük görülmesi ya da su içindeki kaşığın eğri görünmesi yahut gece karanlığında bir kütüğün insan suretinde görülmesi gibi. Bu örnekler çoğaltılabilir. İşte duyu verilerinin sağlamalarının yapılması için akıl hem hakemlik yapmakta hem de küllî bilgisi sayesinde buradaki cüzî yanlışları düzeltebilmektedir.
- Duyuları akıl ile idrak ederiz. Yani duyular kendini bilemez ve ayırt edemez. Yani aslında duyuların varlığı ve bilgi kaynağı olduğu da sadece akıl ile bilinebilmektedir. İnsanın kendine dair bilgileri aşağıda konu edinilmiştir.

- Farklı duyu verilerini birleştiren, akıldır. Mesela bir bireye ait renk ve ses, farklı olarak gelir ve duyular bunu birleştiremez. Ama akıl bu iki veriyi birleştirerek bireyi inşa eder.
- Akıl-duyu ilişkisinin bir başka önem kazandığı yer, vehmî bilgilerin ayırt edilmesi meselesidir. Vehim, daha önce de ifade ettiğimiz gibi insanın ilk soyutlama yetisidir. Akıl, buradan aldığı verilerle tasavvurlar oluşturur. Fakat soyutlama, zihinde olduğu için bir açıdan sübjektiftir. Soyut bilgilerin, gerçeklikten fazla uzaklaşarak gerçek dışı bilgilere dönüşme imkanı daima vardır. Mantık ilminde bu soyut verilerin gerçeklikten uzaklaşması sonucu olan bilgilere “vehmîyyât” ismi verilmiştir. Gerçekliğe uygun soyut bilgiler ise “aklîyyât”a dahildir. Burada gerçeklik sağlamasını iki temel araç sayesinde yapıyoruz: İlki duyulardan gelen bilgidir. İkincisi ise aklın temel ilkeleri ve küllî bilgisidir. Yani soyut bilginin gerçekle uygunluğunu önce gözlemlerle araştırırız. Gözlemlerle elde edemediğimiz alanlarda ise akıl, bize sağlama yapma imkanı sunar. Özetlemek gerekirse vehim ile elde edilen bilgilerin aklî bilgiler hale gelmesinde aklın temel ilkeleri ve diğer küllî bilgilerinin yanında duyular, önemli bir rol oynamaktadır.

6. İrade ve bilinç dışı

Bilincin farklı düzeyleri olduğunu ifade etmiştik. Buna göre insanın iki temel hareketi vardır: İstemli ve otonom. Otonom olan irade ve bilgi dışıdır ve bizden bağımsız olarak çalışır. Vücudumuzun hayatta kalmak için gerekli temel eylem ve tepkileri böyledir. Beslenme ve öksürük gibi. Bunlar bizim müdahalemize kapalıdır. Örneğin istesek de

nefesimizi belli bir süreden sonra tutamayız. Vücudumuz otomatik olarak tepki verir.

Buradan bilinç dışı ve alışkanlık kavramı ortaya çıkıyor. Yani insan en temelde bazı eylemleri bilinçsiz ve istemsiz olarak icra eder. Sonra alışkanlık haline getirdiği bazı eylemleri vardır. Alışkanlıklar, bizim işlerimizi kolaylaştırır. Zira insan zihni ve özellikle bilinci, sınırlı kapasitededir. Bu yüzden Allah, bazı eylemleri otomatik olarak bazılarını da alışkanlık olarak yapmamıza imkan kılmıştır. Mesela klavye ile bakmadan yazı yazmak gibi.

- Zorunlu bilgiler ve zorunlu hareket,
- Alışkanlıklara dayalı bilgiler ve eylemler,
- Bilinçli düşünme, öğrenme ve bilinçli eylemler.

Alışkanlıkların sorunlu tarafı, bazen zararlı ve faydasız şeylerin alışkanlık haline gelebilmesidir. İnsanın birçok doğru-yanlış ve güzel-çirkin ayrımı alışkanlığa dayanır. Bu yüzden alışkanlıklar kontrol edilmeli ve gözden geçirmelidir. Olumlu ve değerli olan şüphe budur.

Yine insan beyni, insandan bağımsız olarak etrafı gözlemler ve çalışır. Duyu verilerini alır ve yorumlar. Duyuların çalışması bizim irademiz dışındadır. Yine örneğin odadaki saat sesini bir süre sonra duymayız. Burada beyin, sürekli olarak çalışır. Faydası veya zararı olmayan yani gereksiz şeyleri saklamaz. İnsan zihninin günde 70.000 bilgi ürettiği tahmin edilmektedir. Bunlardan ancak gerekli olanlar saklanır. Yine insan zihni, duyuları alır, işler, yorumlar, geneller, soyutlar, eksiklerini tamamlar. Bu süreçler de bizden bağımsızdır.

Fakat insan, zorunlu otonom eylemleri haricindeki tüm süreçleri yönetebilir. Örneğin duyuların çalışması için bilgi havuzumuzu genişletebiliriz. Zira beyin, daha önceki kayıtlı

bilgilere göre yeni edindiği bilgileri yorumlar ve tamamlar. Yine düşünce eylemi otonom olarak gerçekleşse de bilgi havuzumuz ne kadar geniş olursa düşünme eylemi de o kadar sağlıklı olacaktır.

Burada şunu ifade edelim: Aklımıza gelenler, bilinç dışının sürekli çalışmasından elde edilen ve bize sunulan şeylerdir. Ama insan, karar verme sürecinde bu bilgilerin kullanılmasına müdahale edebilir.

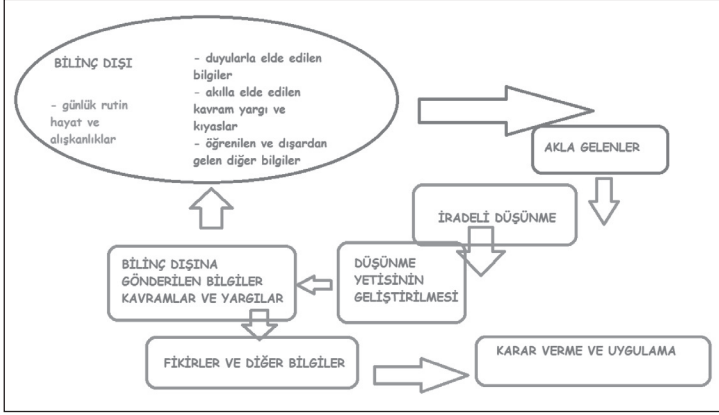
Ayrıca insan, düşünme eylemini iradeli olarak da gerçekleştirebilir ve tekrar edebilir. Yani sadece aklına kendiliğinden gelenle yetinmez. Çalışır ve gayret eder. Düşünme yetisini de geliştirebilir.

NOT I: İnsanın bir takım zorunlu ve alışkanlık halleri vardır. Buradaki hikmet, bir takım kritik işlerin insanın iradesine bırakılmamasıdır. Bir başka ifade ile Allah, bazı kritik şeyleri insan iradesine ve hatasına bırakmamıştır. Fakat bu diğer canlılarla ortaktır ve böyle kalması gerekmez. Akıl, kendini geliştirerek özellikle alışkanlıkları güncellemeli ve geliştirmelidir.

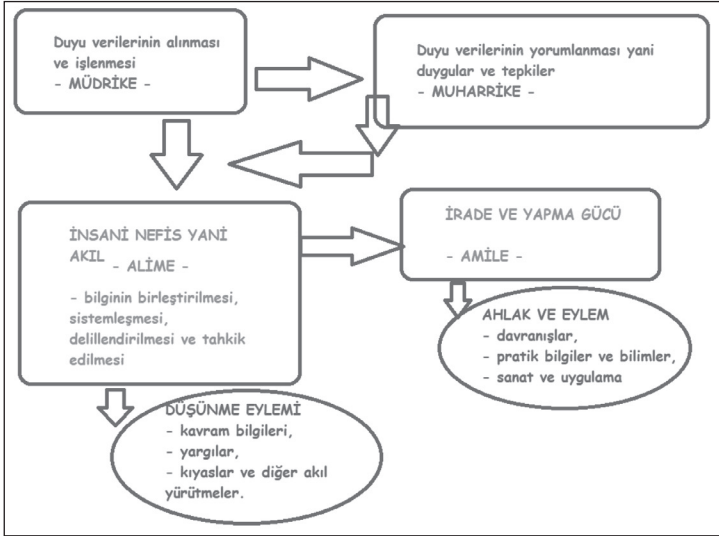
NOT II: İnsan bir toplum içinde doğar ve birçok şeyi öğrenir. Buna muhtaçtır ve herşeyi kendi başına öğrenemez. Ama kendini geliştirmeli ve bu aşamada kalmamalıdır. Bu yüzden insanın bilinç ve öğrenme düzeyleri farklı şekillerde kategorize edilmiştir:

- Somut ve soyut öğrenme dönemleri,
- Düalist ve çok boyutlu düşünce düzeyleri,
- Mistik, duygusal, cedelci ve bilimsel düşünce düzeyleri gibi. (Bu konu Beş Sanat kısmında ele alınacaktır).

Bilinç dışı ve bilinç/irade ilişkisi

Bilginin değerlendirilmesi ve eyleme dökülmesi veya sonuçların elde edilmesi

NOT: Müslüman mantıklılara göre düşüncenin iki boyutu vardır: Beşeri ve ilahi boyut. Veya bir diğer ifade ile beden ve ruh boyutu. İnsan zihni, çalışır, düşünür. Belli bir aşamaya gelir. Bu esnada kendisine bilgi ihvan ve ilham edilir.

MANTIĞA GİRİŞ

Zihin çalıştıkça yani ilme hazırlandıkça bu ilham ve sezgi süreçleri artar. Bu yüzden temelde herkeste akıl, meleke olarak aynı düzeyde bulunur. Fakat öğrenme ve düşünme süreçleri ile bu yetenek geliştirilebilir. Bu yüzden sonrasında herkesin akli melekeleri ve yetileri farklılaşır.

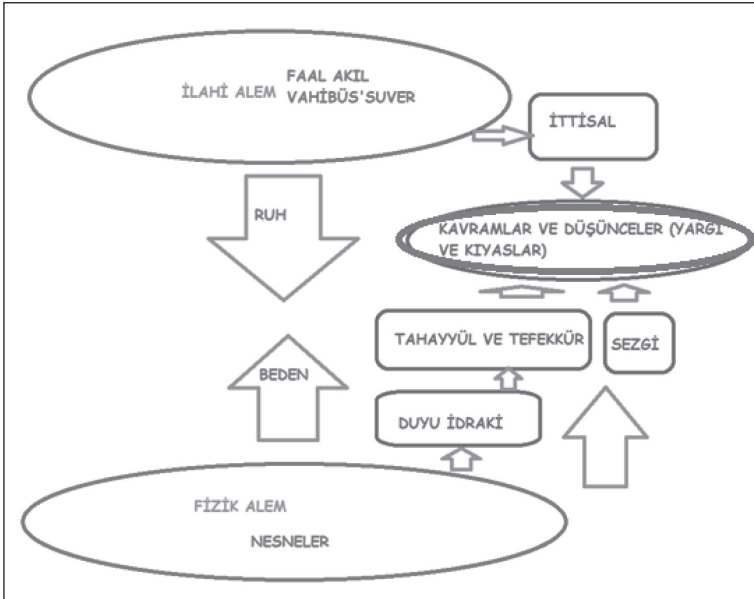
Özetle ifade etmek gerekirse:

- Temelde herkesin akli düzeyi ve yeteneği aynıdır.
- İlk farklılıklar eğitim, aile ve çevrede gerçekleşir.
- Daha sonra insanın özel gayretleri sayesinde bu yetenek gelişebilir ve değişebilir.

NOT II: Bir başka ifade ile insan, kendisine sunulan bilgileri geliştirebilir ve değiştirebilir. İsimlendirme yeteneği ve irade, bu anlama gelmektedir.

İnsan zihni, bir anda şekillenmez. Süreç içindeki tüm kararlar ve yeni öğrenilen şeyler, zihnin düşünce havuzunu ve karar verme seçeneklerini etkiler.

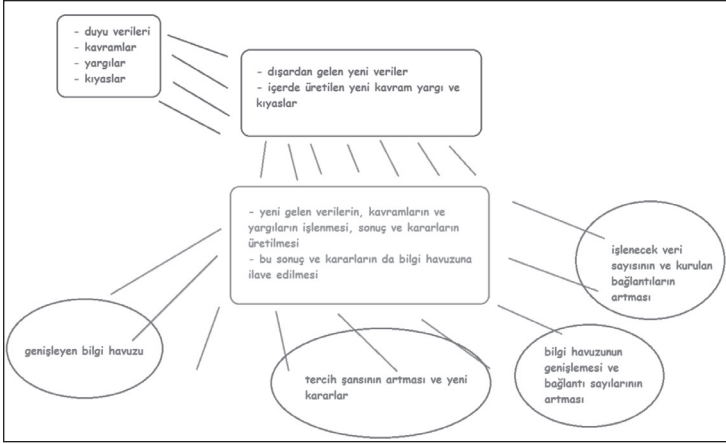
Düşüncenin meydana gelmesi

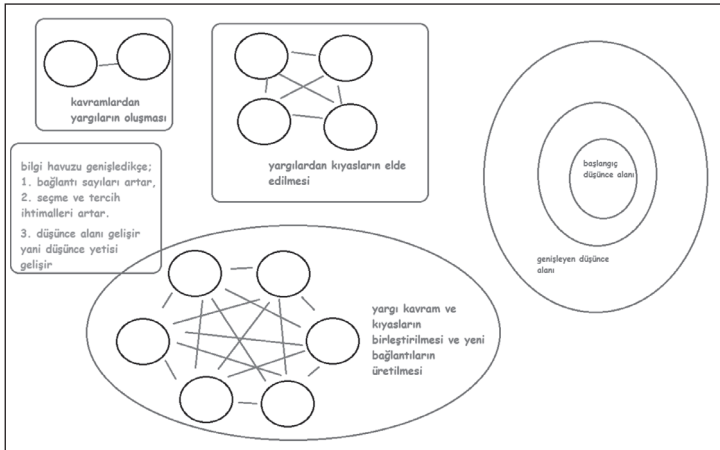
NOT: Müslüman mantıkçılar ve felsefecilerin düşünce ve bilginin oluşumunda ilahi yardımı gündeme getirmelerinin muhtemel iki nedeni vardır diyebiliriz:

- Deizme (ilhada) düşme endişesi,
- Yeni-Eflatunculuğun etkisi.

İnsan düşünce ve iradesinin gelişmesi

Genişleyen düşünce alanı ve gelişen düşünce eylemi

7. Varlığın boyutları

Klasik teoride, dört aşamalı bir varlık tasnifi yapılmıştır:

- **Ümür veya efrâd yani hârici varlık:** Buna birinci cevherler de diyebiliriz. Dış dünyadaki gerçek varlık ve olaylara verilen addır. Ki dış dünyada nesnelere, bireyler ve olayların olduğunu söylemiştik.
- **Âsâr yani zihni varlık:** İkinci ve üçüncü cevherler ya da birinci ve ikinci ma'kuller de diyebiliriz. Aslında bunlar bilgilerimizdir.
- **Elfâz:** Zihnimizdeki bilgilerimizin dil ile ifadesidir. İnsan her zaman varlığı olduğu gibi bilemeyebilir. Zira bilgisi eksiktir veya unutup hata edebilir. Aynı şekilde zihindeki bilgileri de her zaman başkaslarına olduğu gibi aktarmayabilir.
- **Kitâp yani yazıda varlık:** Dildeki düşüncelerin yazı ile ifadesidir. Yazı; duyguları ve muhatabın kastını aktarmada en zayıf ama en kalıcı araçtır. Aynı şekilde zihindeki bilgileri lafızlar ile aktarırken de bazen eksiklik ya da yanlış ifadeler olabilir.

Modern dönemde buna bir de dijital ve sanal gerçeklik ilave edilmiştir. Klasik teoride, gerçekliğin boyutları arasında böyle bir alan yoktur. Fakat biz bugün sanal alemde birçok şey yaşıyoruz ve dijital gerçekliklerimiz vardır.

Sanal ve dijital alan, ilk bakışta zihni olana benzese de bunların bir kodu olduğu için dil ve yazı gerçekliğine de benziyor diyebiliriz. Tabi ki buradaki gerçekliğin dış gerçeklik gibi olduğunu söyleyemeyiz. Fakat klasik dönemde mesela fikhın en temel esaslarından birisi olan “akit”; ya sözlü ya da yazılıdır. Yine mesela ezan okunması ve imamın cemaate namaz kıldırması, dil gerçekliğidir. Yine mesela imanın dille izhar edilmesi de dil gerçekliğidir. Şu halde dil ve yazı

gerçekliği nasıl bağlayıcı ise sanal ve dijital alanlar da aynı şekilde bu alanlarla benzerlik göstermektedir.

Varlığın boyutları

<i>Hâricî varlık.</i>	Hissî Sûret.	Birinci Cevherler.	--	Efrâd; Bireyler, nesnelere ve olaylar.
<i>Hâricî-Zihnî Varlık.</i>	Hayâlî Sûret.	İkinci Cevherler.	Birinci Ma'kuller.	Kategoriler.
<i>Zihnî varlık.</i>	Aklî Sûret yani tasavvur.	Üçüncü Cevherler.	İkinci Ma'kuller.	Beş Tümel.
<i>Dilde varlık ve sözsüz ifadeler</i>	Elfâz.	Dördüncü Cevherler.	--	Tarif, Kazıyye ve Kıyas.
<i>Yazıda varlık</i>	--	--	--	--
<i>Semboller</i>	--	--	--	--
<i>Dijital ve sanal varlık</i>	--	--	--	--

İKİNCİ BÖLÜM: **KAVRAM VE TANIM**
(**TASAVVUR VE TARİF**)

- Kavram.
- Kategoriler.
- Beş tümel.
- Tarif.

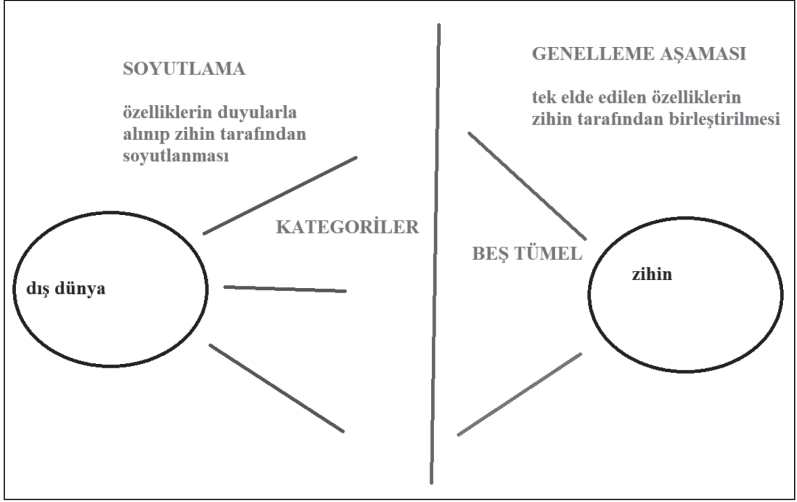
4. DERS: KAVRAM

- Kavram ve tanım.
- Kavrama neden ihtiyaç vardır? İnsan zihni neden genelleme yapar?
- İsim.
- Sıfat.
- Kavram nasıl elde edilir.
- Bedihi (zorunlu) ve kesbi (nazari) kavramlar.
- Lafız ve dil.
- Kelime ve cümle.
- Lafız-mana ilişkisi.
- Hakiki (mutlak) ve itibari (izafi) mahiyetler.
- Farazi, hayali, akli ve vehmi kavramları.
- Kavramlar arası ilişkiler.
- Kaplamına göre kavramlar arası ilişki.
- Mutabakat, tazammun ve iltizam.
- Mahiyet ve lafızların basit ve mürekkep oluşu.
- Tümelik (küllilik) ve tikellik (cüzilik).
- Soyutluk ve somutluk.
- Zati ve arazi.
- Kavramların ontolojik kökenine dair.

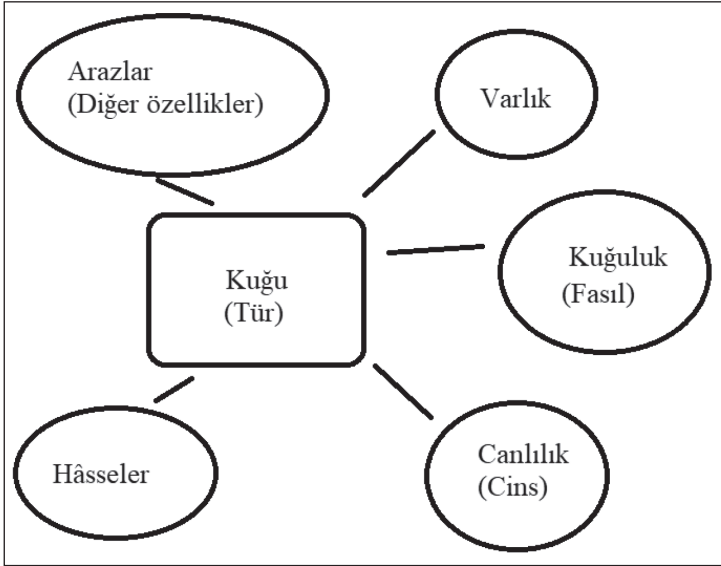
1. Kavram ve tanım

Kavramın (tasavvur-mefhum) zihinde olduğunu söylemiştik. İnsan zihni, dış dünyadaki şeylere dair özellikleri soyutlayıp genelleyerek kavramları üretir demiştik. Kavramın gösterdiği şeye mahiyet diyoruz.

Kavramların oluşması

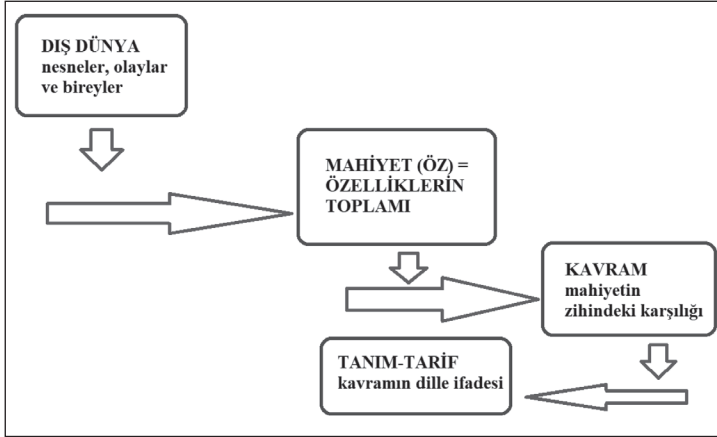
Mahiyeti oluşturan unsurlar

Tabloya bakıldığında mahiyetin özelliklerin bir araya gelmesiyle oluştuğunu görüyoruz. Mahiyet öz dersek; öz, özelliklerin toplamıdır. Kavram ise bu mahiyeti temsil eden zihindeki yansımadır.

Tanım, kavramı ve dolayısıyla mahiyeti veren şeydir. Şu halde tanım, kavramın dille ifadesidir. Dilimizde kavram, aynı zamanda kavramın dille ifadesini de içermektedir. Şu halde kavram, aynı zamanda tanım anlamını da içerir diyebiliriz.

Kavram, tanım ve mahiyet

Kavram

Zihinde	Tasavvur
Türkçesi	Kavram
Fıkıhta	Mefhum
Belagatta	Mana
Dilde	Tarif

Mahiyet ve tasavvur ile ilgili diğer kavramlar

Hak	Dış dünyadaki gerçeklikler. (Allah Teâlâ'ya özel olarak el-HAK denmesi, tek ve mutlak gerçekliğin O olmasından dolayıdır).
Müsbet	Dış dünyadaki gerçeklik anlamına yani hak ile aynı anlamda kullanılabilir.
Mevcud-vücûd	Dış gerçeklik anlamına gelir.
Zat	Dış dünyadaki bireyi ifade eder.
Emr	Dış dünyadaki olayları ifade eder.
Fert	Dış dünyadaki bireyleri ve nesnelere ifade eder.
Madde	Daha çok dış dünyadaki somut durumlardır. Zihinde bulunmazlar. Fertleri bir araya getiren parçalar ve unsurlardır.
Hakikat	Genelde doğruluk anlamında kullanılmakta olup zihindedir. Fakat bazen tabiat ve fitrat anlamına da gelmektedir.
Sâbit	Hakikat ile aynı anlamda kullanılır.
Cevher	Gerçek anlamda mahiyetin kurucu ögesidir. Cevhere öz diyebiliriz. Fakat cevherin, arazların toplamında ibaret olduğunu unutmamak gerekiyor.
Malum	Tasavvur ile aynı anlamda kullanılabilir. Mevcudun zihindeki karşılığıdır.
Suret	Mahiyeti oluşturan formdur. Biçim anlamına gelir. Günümüz ifadesiyle söylersek, arazlar ve bu arazların bir araya gelme miktarı ve hangi özelliklerin bir araya gelmesine dair bilgidir diyebiliriz. ÖRNEĞİN: Madde, bir ilacı bir araya getiren elementlerdir. Suret ise hangi elementlerin ne oranda ve nasıl birleşmesi gerektiğidir.

Fasıl, fitrat ve tabiat	Surete karşılık gelen kurucu ögedir.
Şey	Bazen dış dünyadaki bireyleri ifade etse de aynı zamanda mahiyet anlamına da gelmektedir.
Nev-tür.	Beş tümelde incelenecektir. Fakat gerçek anlamda mahiyet ve cevher tür olduğu için burada değinmek istedik.

NOT: Bazen kavramlar farklı düşünürler tarafından farklı anlamlarda kullanılır. Burada önemli olan, dış dünyada ve zihindeki ifadeler için farklı anlamlar kullanıldığıdır.

2. Kavrama neden ihtiyaç vardır? İnsan zihni niye genelleme yapar?

İnsanın temel özelliğinin isimlendirme yeteneği olduğunu söylemiştik. Yani insan genelleme yapar, kavram üretir. Dış dünyada olan şeyleri birleştirir. Hatta dış dünyada olmayan yeni mahiyetler (itibari türler ve itibari mahiyet) üretir. Kavramları birbirine bağlayıp bağlantılar üretir.

Genelleme yapmanın birkaç temel gerekçesi vardır:

- İlk olarak bireyler sayılamayacak derecede çoktur. Buna fiili sonsuzluk diyoruz. Bu yüzden mesela milyarlarca insanı sayamayacağımıza göre onları tek bir insan kavramı altında, temel özellikleriyle ifade ederiz. Böylece öğrenmemiz, hatırlamamız ve işlem yapmamız kolaylaşır.
- Bireyler değişir. Örneğin insan, yaşlanır. Diğer özellikleri de değişebilir. Bu kısma maddi kısım diyoruz. Madde, değişen kısımdır. Ama insan zihninde sabit ve değişmeyen şeyler olması gerekir. Aksi halde zihin bir ilk sabit olmadan çalışamaz. Veya bir değişmeyen olmadan neden-sonuç

ilişkisi kuramaz ve tutarlılığını koruyamaz. Bu yüzden değişmeyen tarafı yani sureti oluştururuz.

- Ayrıca bilgi dış dünyada değil zihindedir. Zihinde bir şeyi saklamak için ise soyutlamak gerekir. Aristoteles'e göre kavram demek soyut (noeton/makul) ve genel (kathalou/ tümel) olandır.

3. İsim

Bilgilerimizin ilk kaynağının duyularımız ve dolayısıyla dış dünyadaki bireyler ve olaylar olduğunu ifade etmiştik. Mantık ilmi açısından isimler, dış dünyadaki fertlere ve tek tek olaylara (eşyâ veya ümûr) işaret eden kelimelerdir. İsimler, fiillerin aksine zaman içermezler. Bu yüzden isimlerin ifade ettiği anlamda değişme, artma ve eksilme olmaz.

İsimler genelde özne olarak kullanılıyor olsalar da yüklem olarak da kullanılabilirler. Fakat yüklem olarak kullanıldıklarında değişen şeyler, isimler değil; isimler ile yüklem arasında kurulan irtibattır (nispet). Örneğin “At, beyazdır” derken; her atın beyazlığı aynı olmaz. Bazı atlar beyaz da olmayabilir. Ya da yumurta da beyazdır ama buradaki beyazlık, atlardaki gibi olmayabilir. İşte tüm buralarda değişen şey beyazlık ya da at değil; at ile beyazlık arasında kurulan ilişkidir.

Mantık ilmi, tek tek bireylere işaret eden isimlerle ilgilenmez. Fakat cins isimleri, kavram olarak kullanıldıklarında mantığın konusu olabilirler. Örneğin Mantık ilmi; “Turgut, ölümlüdür” ifadesi ile ilgilenmez. Turgut’un ölümlü olup olmaması biyolojinin veya tıbbın konusudur. Fakat “İnsan, ölümlüdür” ifadesi, ölümün ne olduğu açısından değil de ölüm kavramı ile insan arasında nasıl bir ilişki kurulacağı bakımından mantığın konusudur.

Özetle Mantık ilmi açısından (cins isim olanlar hariç) isimler, işaret (alem) olarak kabul edilir. Yani bir nevi sıra numarası gibidirler. Bu yüzden de ilim ifade etmezler. Fakat cüzilerin bilgisi olduğu için isimler, ilim olarak kabul edilmezler ve tekil bilgi anlamında marifete dahildirler.

NOT: İsimler hakikati değiştirmez. Yani bir bireye başka isimler verilebilir. Ama kavramların değişmesi, ancak mahiyet değişikliğinde olur.

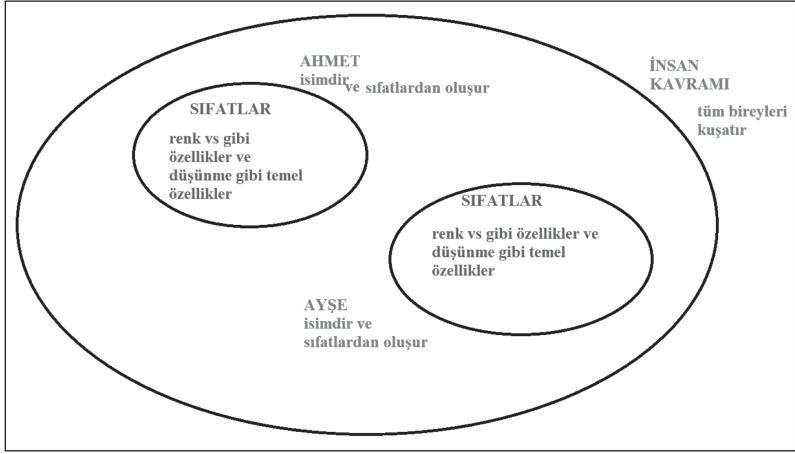
İsim ve kavram arasındaki farklar

<u>İsim</u>	<u>Tasavvur</u>
Cevherdir.	Cevher veya araz olabilir.
İşaret eder.	Delalet eder.
Zata işaret eder.	Birden fazla zata yani mahiyete delalet eder.
Zamana tabi değildir.	Zamana tabi değildir.
Bu yüzden değişmez; artma ve eksilme yoktur.	Bu yüzden değişmez; artma ve eksilme yoktur.
Değişmediği için tam ve mükemmeldir.	Değişmediği için tam ve mükemmeldir.
Aynı zatın birden fazla ismi, tek bir zatı ifade eder.	Bir tek mahiyetin bir tek kavramı olur. Fakat birden fazla kavram olduğunda aynı mahiyete aynı derecede delalet eder.

4. Sıfat (özellik veya araz)

Sıfatlar değişen anlamları ifade etmektedir ve isimlerden farklı olarak fertlerin tüm özelliklerini karşılayamazlar. Yani bir başka ifade ile sıfatlar, genel olarak arazları ifade

etmektedir. İsimler ise fertlerin mahiyetlerini yani cevherlerini de içermektedir.

İsim ve sıfat arasındaki farklar

<u>İsim</u>	<u>Sıfat</u>
Cevherdir.	Arazdır.
Zata işaret eder.	Zatın bir özelliğine delalet eder.
Zatın bütünü ifade eder.	Zatın bir bölümünü ifade eder.
Zamana tabi değildir.	Zamana tabidir.
Bu yüzden değişmez; artma ve eksilme yoktur.	Değişebilir.
Değişmediği için tam ve mükemmeldir.	Mükemmel değildir, eksiktir.
Aynı zatın birden fazla ismi, tek bir zata ifade eder.	Birden fazla sıfat, tek bir zatın başka yönlerini ifade eder.

NOT I: İsim ve sıfat arasındaki farklar, Allah'ın isim ve sıfatları meselesinde önem arz etmektedir.

NOT II: Arazların bilgi ifade etmemesinin üç sebebi vardır:

- Değişirler ve bu yüzden kayıt altına almak zordur,
- Sayıları çoktur ve yine kayıt altına alınmaları zordur,
- Arazlar, bütünün parçalarıdır ve bu yüzden parçalardan birisi eksik olursa bütün de eksik olur. Bu yüzden arazlar yerine asli özelliklere dayalı tanımlar kullanılır.

Örneğin insan yazı yazandır şeklindeki bir tanım, insanın sadece bir yönüne işaret eder. Tam bir insan tanımı vermez. Yine bu şekildeki bir tanım, terziyi tarif etmeyebilir. Ayrıca yazı yazma veya terzilik gibi özellikler değişebilir. Yani bir insan her zaman aynı derecede terzilik yapamayabilir ya da başka bir meslek icra edebilir.

5. Kavram nasıl elde edilir?

Kavramlar genel olarak dış dünyadaki bireylerin gözlemlenmesi neticesinde tümevarımla elde edilir. Yani biz insan bireylerini gözleriz. İnsanın iki ayaklı, konuşan ve düşünen canlı olduğu sonucunu elde ederiz. Konuşan ve düşünen bu canlıya da insan ismini veririz.

Fakat tek başına gözlem yetmez. Zira tüm bireyleri gözlemleyemeyiz. Bu yüzden tümevarım tek başına kesin bilgi vermez. Burada kişisel gözlemlerimiz yanında tarihi tecrübe de bizi destekler. Zira geçmiş nesillerden gelen haberlere göre de insan düşünen ve konuşan canlıdır. Bu bilgiler sayesinde insan kavramına ve temel özelliklerine ulaşırız.

Bazı ilk kavramlar, tümevarımdan önce elde edilir. Örneğin varlık ve zorunluluk gibi. Yine bilgi de böyle ilk kavramlardandır. Bu tür kavramlar, kabule dayalı (vazi veya hipotez) kavramlardır. Buradaki kabul, daha öncesinde bilgi veya daha öncesinde bir başka delil olmadığı içindir. Yoksa keyfi ya da delilsiz kabul değildir. Zira varlık, insan zihninin ilk kavramıdır. Daha öncesinde ve daha açık bir kavram bulunmaz. Bu yüzden bu kavramlar uzlaşmaya ve kabule dayalı kavramlardır.

Bir başka kavram elde etme yöntemimiz ise sezgidir. Sezgi, zihnin doğrudan bir bilgiyi, özelliği ya da hükmü çekiş almasıdır. Kıyas bahsinde sezgiye değineceğiz. Örneğin canlı olan şeyin aynı zamanda hareket ettiğine dair bağı kurran yeti sezgidir (hads).

Kavramlar hangi yöntemlerle elde edilir?

<p>1. Kabule dayalı kavramlar (evveli).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Varlık. • Zorunluluk. 	<p>2. Sezgiye dayalı kavramlar (bedihî).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Canlılık. • Hareket.
<p>3. Tümevarımla elde edilen kavramlar (kesbî).</p> <ul style="list-style-type: none"> • İnsan. • At. 	

Zihnin ilk tümel öncülleri yani ilk ve zorunlu kavramları

1. Evveli olan tümel öncüller.

- İnsan, vardır ve insandır.
- İnsan, bir cevherdir ve her cevherin özellikleri vardır.
- $2+2=4$ 'tür.
- Büyük olan, küçük olandan daha büyüktür.
- Nesne ile özne arasındaki ilişki yani bilgi mümkündür.
- Doğru bilgi, tümel ve zorunlu olmalıdır.
- Tümevarım kesin bilgi kaynağıdır.
- Her olayın bir nedeni vardır.
- Duyular bilgi kaynağıdır.

2. Bedihî olan tümel öncüller (sezgiler).

- İnsan canlıdır ve canlı olduğu için aynı zamanda hareket eder.
- Ayın kendi ışığı yoktur ve bu yüzden ışığını bir başka şeyden alır; bu da Güneş'tir.

3. Tam tümevarımla elde edilen tümel öncüller.

- Canlı olan her şey aynı zamanda ölümlüdür.
- Duyular tekil bilgi verirler.
- İnsanlar, kadınlar ve erkekler olmak üzere iki cins ayrılır.
- Su yüz derecede kaynar.

NOT I: Özetlemek gerekirse kavramlar ya araştırma ile ya da uzlaşma ile elde edilir. Araştırmada duyu ve akıl yani deney ve gözlem kullanılır. Uzlaşma ise toplumsal ya da dini olabilir.

NOT II: Araştırmaya dayalı kavramlar ve tanımları, araştırma ile gelişebilir veya değişebilir. Uzlaşma ile elde edilen kavramlar ve tanımları ise ancak uzlaşmanın kaynağına göre yine uzlaşma ile değişebilir.

6. Bedihi (zorunlu) ve kesbi (nazari) kavramlar

Şu halde kavramlar; ya gözlemlerle, ya akli çıkarımlarla ya da kabul ile elde edilir. Buna göre kavramları; zorunlu, bilimsel ve uzlaşmaya dayalı olarak da tasnif edebiliriz. Zorunlu kavramlar, zihnin ilk temel kavramlarıdır. Zorunlu ve sezgi ile elde edilen kavramlara bedihi diyoruz. Bedihi, kazanımla elde edilmeyen demektir. Kesbi ise çıkarımsaldır. Buradaki çıkarım; bilimsel ya da uzlaşmaya dayalı olabilir.

Uzlaşmaya dayalı kavramlar; ya belli bir grup tarafından ya da tüm insanlık tarafından kabul edilen kavramlar olabilir. Uzlaşmaya dayalı bir başka kavram türü ise “dini/şeri” kavramlardır.

Elde edilişlerine göre kavram türleri

<i>Bedihi/zorunlu</i>	<i>Kesbi/nazari</i>
Evvelî (apriorik): varlık ve bilgi gibi.	Bilimsel (gözlem ve akli çıkarıma dayalı): Meyve suyu veya kaynama gibi.
Sezgisel: Canlılık gibi.	Evrensel (tüm insanların ortak kabulü): Adalet gibi.
	Dini/şeri: İçki ve ibadet gibi dinin oluşturduğu temel kavramlar.
	Örfi: Daha dar ve yerel uzlaşmalara dayalı kavramlar. Örneğin siyah olmayan tüm renklere “açık renkli” demek gibi.

NOT: Özetle şöyle ifade edebiliriz:

- 1 gibi temelde ispatlanamayan ve tanımlanamayan kavramlara kabule,
- 2 gibi kavramlar bilimsel araştırmaya yani duyu ve akla,
- 10 en mükemmel sayıdır gibi tanımlamalar ise örf, rivayet veya uzlaşmaya dayanır. Dini kavramlar da bu uzlaşmaya dayalı tanımlarla elde edilir.

Klasik dönemde delaletin kısımları

Sözlü Delâlet/ İbâre	- Tabii	“Ah” kavramının acıya delalet etmesi.
	- Vaz’î	Öğrenci kavramının delaleti.
	- Akli	Ateş kavramından duman ve yangın anlamlarının da çıkarılması gibi.
Sözsüz Delâlet/ İşâret	- Tabii	Yüzün kızarmasının acı ya da diğer duygulara işaret etmesi gibi.
	- Vaz’î	Trafik kuralları ve diğer ortak semboller böyledir. Örneğin kırmızı ışığın “dur” anlamını ifade etmesi gibi.
	- Akli	Ateşi gördüğümüzde dumannın ve yangının da olduğuna hükmetmemiz gibi.

7. Lafız ve dil

Delalet sözlü veya sözsüz olarak ikiye ayrılır. Ama mantık, sözsüz delaletle ilgilenmez; sözlü delalet ile yani lafızlarla ve dille ilgilenir.

Lafız, dil ile ifadedir demiştik. Örneğin zihinde kavram, dilde tanım. Zihinde tasdik, dilde önerme gibi.

- Mantığın dil ile ilgilenme sebebi de zihindeki bilginin başkasına aktarımının dille olmasından dolayıdır.
- Diğer taraftan dil hataları ve yine mugalatada dil oyunları bulunmaktadır. Mantığın dille ilgilenmesinin bir başka sebebi de budur.
- Son olarak önermelerde ve kıyas çıkarımlarında dilin de bir takım özellikleri etkili olmaktadır. Mantığın dille ilgilenmesinin sonuncu sebebi olarak bu hususu zikredebiliriz.

Lafız çeşitleri

	LAFIZ	MANA
<i>Mütevâti'</i>	Aynı	Aynı
<i>Mütebâyin</i>	Farklı	Farklı
<i>Müşterek</i>	Aynı	Farklı
<i>Müterâdif</i>	Farklı	Aynı
<i>Müşekkek</i>	Aynı	Bir açıdan aynı bir açıdan farklı

NOT I: Fakat bütün bunlar, kelimelerin “sözlük” anlamına dahildir. Oysa Mantık ilmi, “ıstılâhî” anlamlarla ilgilenmektedir. Fakat her zaman ıstılâhi tanımlar, mantıksal kabul edilmeyebilir. Bu konuya tarif bahsinde değineceğiz.

Din ve bilim, mevcut dildeki kavramları kullanır ama artık bunlara yeni bir anlam verilmiştir. Örneğin Arapça’da dua ve tören anlamına gelen “salat” kelimesinin özel bir ibadet türü olarak adlandırılması gibi.

NOT II: Kelimelere din veya bilim yeni anlam verebilir ama cümle yapısı dile bağlıdır. Bu yüzden Kur’anı Kerim, kelime yönü ile beşeri iken, cümle yapısı yönünden Arapça’dır.

NOT III: Fakat dilin canlı olduğu unutulmamalıdır. Bu canlılık zamanla azalmıştır. Ama geçmişte daha canlı idi. Bu yüzden başlangıçta tek olan diller zamanla çeşitlenmiştir. Buna dair en iyi teori, zaman içinde insanların birbirinden uzaklaşması, bazı kelimelerin unutulması veya bazı yeni kavramlar üretilmesi yahut da telaffuzların zamanla değişmesidir. Böylece çok uzun zamanlar içinde diller çeşitlenmiştir. Buna örnek olarak Türkçenin farklı lehçeleri verilebilir.

Kavramların dilde ve ıstılahta karşılıkları

	<i>Dilde</i>	<i>Istılahta</i>
Salat	Dua ve tören	Özel bir tür ibadet
Zekat	Temizlik	Özel bir tür ibadet
Riba	Artmak	Faiz
Öğrenci	Öğrenen	Belli hak ve sorumlulukları olan kurumsal bir yapıya tabi birey

8. Kelime ve cümle

Dil, yazı ve diğer ifadelerden oluşur. İfadelerin ana unsuru ise cümlelerdir. Cümleler, kelimelerden (words); kelimeler ise harflerden oluşmaktadır.

Cümleler; bilgi veren haber cümleleri ile talep veya diğer duyguları ifade eden inşâî cümleler olarak ikiye ayrılabilir. Bazı Mantık ve belağat eserlerinde daha geniş tasniflere de rastlamak mümkündür.

Mantık ilmi, talep bildiren cümleler ile uğraşmaz. Mantığın konusu, anlama delalet eden tarif veya yargıya delalet eden haber cümleleridir.

Cümleleri oluşturan kelimeleri de isim, fiil ve edat olarak tasnif ederiz. Mantık ilmi; edatlar ve harflerle ilgilenmez. Talep bildiren fiiller de Mantığın konusu değildir. Bu yüzden Mantıkçılar fiil yerine kelime kavramını kullanmaktadırlar. Zira kelime, sadece haber bildiren fiilleri ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

9. Lafız-mana ilişkisi

İsimlerin müsemma (zat) ile olan ilişkisine işâret (bazı kitaplarda “tahsis” olarak isimlendiriliyor); lafızların anlamlar ile olan ilişkisine delâlet (signification/anlatım da diyebiliriz ki bazı kitaplarda “ıtlak” olarak zikredilir) diyoruz.

Yani delalette, bir lafız/kelime, birden fazla bireye ya da olaya işaret etmektedir. Oysa işarette her lafız, tek bir bireye işaret etmektedir. Sıfat ile mevsuf arasındaki ilişki ise daha başka bir ilişki olup özne-yüklem ilişkisinin temelini oluşturmaktadır.

Genel olarak her mahiyetin tek bir lafzı yani tek bir kavramı olması tercih edilir. Fakat bazı zorunlu nedenler dolayısıyla bir mahiyete birden fazla kavram kullanılabilir. Bunun nedeni kelimelerin eş sesli veya eş anlamlı kullanılabilmesi ya da her bir kavram ile o mahiyetin başka bir yönüne işaret edilmek istenmesidir. Örneğin gençlik ile kasıt yaşken; delikanlılık ile kasıt, gençlerin enerji dolu olmasıdır. Fakat temelde iki kavramın da kaplamı denktir. İsim ve sıfat arasındaki farkta da değinildiği üzere tıpkı isimler gibi tek bir mahiyet için kullanılan birden fazla kavramın kaplamı denktir. Fakat bir mahiyet için kullanılan farklı yüklem ve sıfatların kaplamaları denk olmayabilir.

Lafızların (ki burada cins isimleri, ıstılahları ve kavramları kastediyoruz) ve temelde kelimelerin (isim, fiil ve edat gibi), anlamlara (tasavvur veya mana) delaleti veya işareti ile ilgili çeşitli teoriler bulunmaktadır. Bu tartışmalardan ilk Bakara Suresi 31. Ayeti kerimede ifade edilen “isimlerin öğretilmesi” meselesidir. Burada öğretilen isimler midir yoksa isimlendirme yeteneği midir tartışması; dilin doğuşu ve kaynağı yani dolayısıyla lafızların manalara nasıl delalet ettiği ile alakalı ilk tartışmalardır.

Burada genel olarak insanların, isimlendirme yeteneği olduğunu; eşyanın ise isimlendirme ve tanımlamaya uygun olduğunu ifade etmekle yetinelim. Zira farklı dillerde farklı lafızlar kullanılsa da genel olarak varlıkların mahiyetleri ve bireyleri, tüm insanlık için aynıdır. Yani tüm dillerde; isim, fiil ve edat bulunur. Tüm dillerde özne ve yüklem vardır. Bütün dillerde isim ve kavram ayrımı bulunmaktadır.

İnsanların icat ettiği yeni şeylere yeni isimler üretebilmesi de insanın isimlendirme yeteneğine sahip olduğuna işarettir.

Burada dilin doğuştan oluşu tartışmasına da değinmek istiyoruz. Aslında dil de öğrenilir ve doğuştan değildir. Fakat insan, bilgileri ile dili aynı anda öğrendiği dahası bilgileri dil ile aktardığı için insanı dilinden soyutlamak zordur.

Garip olan başka bir husus ise insanın dilde yeni kelime türetememesidir. Yeni bir şeye ad vermek istediğimizde ya birden fazla kelimeyi bir araya getiririz ya da farklı dillerden kelime transfer ederiz.

Son olarak burada insanın bilgisi ile dili arasındaki bir başka ilişkiye değinmek istiyoruz. Genel olarak bilginin, dilden daha geniş olduğu doğrudur. Fakat bilgiyi aktarmak için en temel araç dil olduğu için (burada tüm dilleri, sembolik ve dijital dili de ilave ediyoruz) bilgimiz ile dilimizin sınırı arasında bir ilişki olduğu tartışmasıdır.

NOT I: Dilin doğuşuna dair üç teori vardır:

- Dil, ilahidir yani insanların geliştirdiği bir şey değil, Allah'ın ilham ettiği şeydir.
- İkinci görüşe göre dil, tamamen insan ürünüdür.
- Üçüncü teori ise ortayol olup daha makbul görülmüştür. Buna göre Allah, insana isimlendirme yeteneği vermiş ama başlangıç olarak da bir takım isimler öğretmiştir. Örneğin Kabe inşasının emredilmesi ve sonrasında x başlangıç olarak hacere'l-esved'in Cebrail tarafından yerleştirilerek insana bunun nasıl yapılacağı'nın öğretilmesi gibi.

NOT II: Dil, ilk bilgilerimizle birlikte öğrenilen bir şeydir. Bu yüzden ne zaman öğrendiğimizi bilemeyiz. Yani dili tevarüs ederiz. Bu yüzden insan, ana dilini değiştiremez.

Bunun en önemli sonuçlarında birisi de bugün dilde yeni kelime ihdas etmenin zor oluşudur. Bugün yeni karşılaşılan şeylere ya mevcut kelimelerden ya da başka dilden kelimeler ithal edilerek

isimlendirme yapılmaktadır. Bazen de kısaltmalar kullanılmaktadır. Yani geçmişte dilin gelişmesi mümkünken bugün bu pek zor bir süreçtir.

10. Hakiki (mutlak, tabii) ve itibari (izafi, doğal olmayan) mahiyetler

Burada mahiyetlerin “**hakikî**” ve “**itibârî**” olarak da tasnif edildiğine değinelim. İtibari kavramı bir yönden zihni kavramı ile aynı kullanılmakla birlikte itibari mahiyet derken kastımız, dış dünyada gerçek varlıkları olmayan şeylere dair kavramları ifade etmektedir. İtibari mahiyetlere bir başka yönden vazi mahiyetler de diyebiliriz. Yani bunlar insan zihninin ürettiği mahiyetlerdir. Örneğin öğrenci gibi. Yine içki ve ibadet gibi kavramlar itibari mahiyetlerdir. Hakiki mahiyetler ise dış dünyada varlıkları olan şeylere dair mahiyetleri ifade etmektedir.

<i>Hakiki/mutlak mahiyet</i>	<i>İtibari/izafi mahiyet (izafi mahiyet de diyebiliriz)</i>
<ul style="list-style-type: none"> • İnsan, • At. 	<ul style="list-style-type: none"> • Öğrenci, • İçki, • İbadet.

NOT: Hakiki mahiyetlere doğal kavramlar da diyebiliriz. Zira bunların dış dünyada varlıkları vardır. Örneğin insan gibi.

İtibari mahiyetler ise doğal olmayan varlıklardır. Örneğin namaz ve öğrenci gibi. Namaz, dış dünyada bulunmaz. Öğrenci ise dış dünyada insan olarak bulunur.

11. Farazi, hayali, akli ve vehmi kavramları

Farazi (varsayım), itibari (izafi) anlamına gelmekte olup vazi (uzlaşımsal) kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

Üçü de varsayım ve uzlaşma veya kabul anlamına gelmektedir. Bunlar bir çeşit gerçekliktir. Kurallar ve dinin emirleri, bu tür uzlaşma ve kabullere örnek verilebilir.

Hayal (soyutlama), zihnin ilk soyutlama aşamasıdır. Akıl hayal ve hatıradan gelen verileri geneller, eksiklerini tamamlar ve yorumlar. Böylece hayaller gerçeklik kazanır. Bu gerçek soyutlamalara akli (doğru, hakiki) kavramlar diyoruz.

Gerçekliği olmayan kavramlara ise vehmi (sanrı) yani yanlış kabuller ve soyutlamalar diyoruz.

Diğer kavram türleri

<i>Farazi/vazi/itibari</i>	<i>Hayali</i>	<i>Akli</i>	<i>Vehmi</i>
<ul style="list-style-type: none"> • İçki • İbadet 	<ul style="list-style-type: none"> • Tat • Zevk • Acı 	<ul style="list-style-type: none"> • İnsan • At • Geyik 	<ul style="list-style-type: none"> • Zümrüdü anka • İnsan başlı geyik

NOT I: Vehim kavramı soyutlama ve duyu verilerini yorumlama anlamına gelirken vehmi kavramı, yanlış soyutlamalar ve yanlış çıkarımları ifade etmektedir.

NOT II: Bir soyutlamanın doğruluğu;

- Duyu verilerine uygunluk,
- Akli tutarlılık,
- Veya daha önceden elde edilen verilerle karşılaştırma yaparak sağlanır.

NOT III: Özetle ifade etmek gerekirse bir kavram veya bilgi:

- Ya gerçek olmalı,
- Ya gerçeğe uygun olmalı,
- Ya da gerçeğe açıkça aykırı olmamalıdır.

12. Kavramlar arası ilişki

Eş anlamlılık ve eşseslilik haricinde kavramlar arasındaki bir diğer ilişki ise karşı olumdur (tekâbül). Tekabül, dört başlık altında incelenmiştir:

Tezat

Siyahlık ve beyazlık gibi farklı iki kavramın zıt anlamları ifade etmesidir. Tezat her ne kadar faydalı olsa da bilimlerde her zaman kullanılmaları elverişli olmayabilir. Zira zıt kavramlar, her zaman için tüm ihtimalleri ifade edemeyebilirler. Örneğin soğuk ve sıcak deriz fakat ortada ılık ve diğer dereceler de vardır. Her ne kadar bu ara dereceler ölçüldüğünde, ya sıcak ya da soğuk olarak kabul ediliyor olsalar da yine de zıt kavramların anlamları, tüm ihtimalleri içermemesi açısından sorunludur.

Tenâkuz

Tenakuz (çelişki) olumlama-olumsuzlama ilişkisi olup; kavramlarda ve yargılarda olmak üzere ikiye ayrılır. Kavramlardaki kullanıma adem-meleke adını alan tenâkuz; yargılarda icap ve selbe dönüşmüştür. Nakızler (çelişik kavramlar), tüm ihtimalleri tüketmesi açısından bilimsel olarak kullanılmaya daha elverişlidir. Bu yüzden Aristoteles, üçüncü halin imkansızlığını ifade ederken “A, ya B’dir ya da C’dir” önermesi yerine; “A ya B’dir ya da B olmayandır” ibaresini kullanmıştır. Zira B ve B olmayan kümeleri, konu ile alakalı tüm ihtimalleri içermektedir. Örneğin soğuk olan ve soğuk olmayan dediğimizde; “soğuk olmayan” kavramı, soğuk haricindeki tüm ihtimalleri; mesela ılık gibi kategorileri içermektedir. Bu yüzden uzun yıllar boyunca Aristoteles mantığı, iki değerli olarak kabul edilmiş fakat modern dönemde kuantum fiziği ile birlikte bu kullanım tekrar kabul

görmeye başlamıştır. Örneğin modern bilimde net ve kesin ifadeler kullanılırken kuantum ile birlikte iki ihtimalli bir yargı verilmekte; bu iki ihtimal, tüm ara değerleri de içerecek şekilde kullanılmaktadır.

İcap-selp

Tenâkuzun önermelerde kullanılmasıdır. Örneğin “insan, ya canlıdır ya da canlı olmayandır” önermesi gibi. Önermeler bahsinde bu konuya tekrar değinilecektir fakat burada şunu ifade etmek gerekiyor ki; önermelerde bazen olumsuzluk için zıtlar da kullanılır. Örneğin “insan, ya taştır ya da canlıdır” gibi. Bu durumda da her zaman yükleme alakalı tüm ihtimalleri tüketmiş olmayabiliriz.

Tenâkuz ve adem-meleke konusunda bilinmesi gereken bir husus ta; bazı mantıkçılara göre adem-melekenin, özneye yüklem olabilme imkanı olan kavramlar için geçerli olduğu; bu ihtimalin olmadığı durumlarda ise tenakuzun geçerli olduğu şeklindeki görüştür. Örneğin insanın yazı yazma özelliği vardır. Bu durumda insanın yazı yazması meleke, yazmaması ise adem olarak nitelendirilir. Fakat öznenin kabiliyeti dışında olan ihtimaller; örneğin insanın uçması veya uçmamasına yönelik bir tanım ya da önerme, tenakuz olarak nitelendirilir. Zira uçma eylemi, insanın kapasitesi dışındadır ve bu yüzden böyle bir eyleme adem-meleke diyemeyiz.

Muzaf ya da mütezâyif kavramlar

İzafet aynı zamanda bir kategoridir fakat kavramlar arası karşı olumlarda da kullanılmaktadır. Burada iki kavram arasında zıtlık ya da çelişki olmasa da iki kavram, karşı durumları ifade etmektedir. Örneğin kardeş ve baba-çocuk gibi. Fakat burada iki kavramın da anlamının devamı, karşı kavrama bağlıdır. Örneğin baba olmadan çocuk olmayacağı

gibi çocuk olmadan da baba olunamaz. “Eşya zıddıyla kaim değildir ama eşya zıddı ile bilinir” sözü, ençok bu karşı olum türü için geçerlidir.

Zıt-karşıt	Siyah-beyaz
İcap-selp	Dır-değildir
Nakiz-çelişik	B olan-B olmayan
İzafet	Baba-oğul, kardeş

13. Kaplamına göre kavramlar arası ilişki

Kaplamalarına göre kavramlar arasında dört farklı ilişki bulunmaktadır:

Müsâvât (denklik)

İki kavramın kaplamının birbirine denk olmasıdır. “İnsan” ve “bilen canlı” gibi. Genel olarak tür ve fasıl birbirine denk kavramlardır. Fakat mantıktaki eşitlik, matematikteki eşitlik gibi değildir. Bu yüzden mantıktaki eşitliğe “denklik” demek daha uygun olacaktır.

Bu durumda $A=B$ demek, örnekten de yola çıkacağımız üzere; A'nın kaplamına giren herşey, B'nin de kaplamına girer; B için doğru olan herşey A için de doğrudur anlamına gelmektedir. Aynı şeyin tersi de doğrudur. Yani B'nin kaplamına giren A'nın da kaplamına girer. Ya da bir başka ifade ile “her insan, bilen canlıdır”; “her bilen canlı, insandır” diyebiliriz.

Şümûl (kapsama) ya da mutlak umum-husus

Bir kavramın kaplamının diğerinden daha geniş (âmm) olmasıdır. Bu durumda diğer kavram da bu kavrama göre

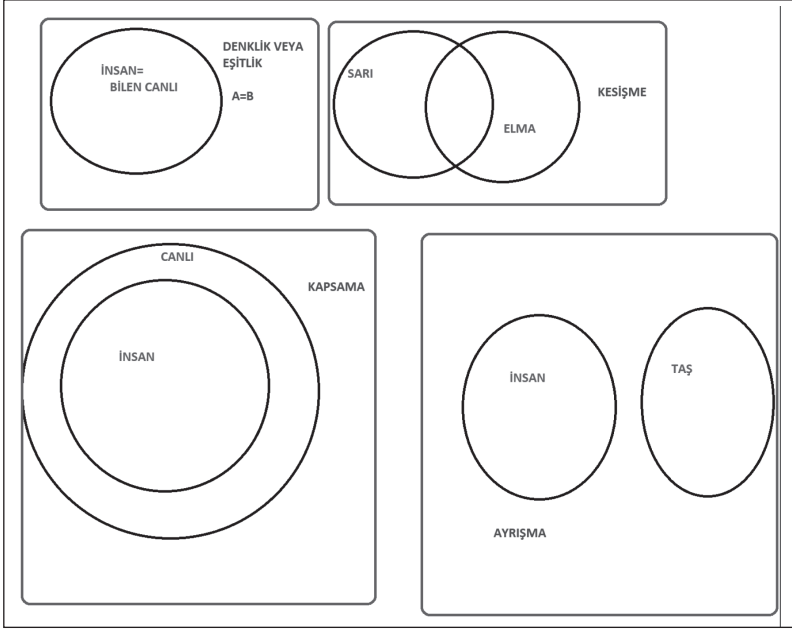
daha dar (hâss) olacaktır. Örneğin insan ve canlı gibi. Canlı kavramının kaplamına giren bireyler, insan kavramından daha geniştir. Bu durumda “her canlı, insan değildir”; ama “her insan canlıdır”. Diğer taraftan canlılık için doğru olan herşey, insan kavramının kaplamına giren şeyler için de doğrudur. Örneğin, canlılar nefes alır; bu durumda insanlar da nefes alır. Fakat insanlar, konuşur; oysa her canlı konuşamaz.

Tekâtî (kesişme) ya da umum-husus min vech

İki kavramın birbirinden bazı yönlerden genel bazı yönlerden de dar anlamda oluşudur. Fakat bu iki kavram, denk de değildir. Örneğin; “zenciler, siyahtır” gibi. Burada zenci için doğru olan herşey, siyah için de doğru değildir. Yani bir açıdan zenci kavramı, siyaha göre daha dardır. Fakat diğer taraftan siyah için doğru olan herşey, zenci için doğru değildir. Bu durumda siyah kavramı, zenci kavramına göre daha dar olmaktadır.

Tebâyün (ayrışıklık)

İki kavramın kaplamalarının asla kesişmemesidir. “İnsan” ve “taş” gibi. Bu durumda taş için doğru olan hiçbir şey, insan için geçerli olmaz. İnsan için kullanabileceğim yüklemeleri de her zaman için taş kullanamayız.

14. Mutabakat, tazammun ve iltizam

Bu bölüm, kavramların nasıl elde edildiği yani bir kavramın, dış dünyadaki olay veya fertlere nasıl bağlandığı ile alakalıdır.

Mutabakat (kaplam)

Bir kavramın, delalet ettiği bireyleri ile olan ilişkisidir. İnsan kavramının Ali'ye delalet etmesi gibi. Bu ilişki vazidir yani uzlaşmaya dayalıdır ve her ne kadar diğer delalet türlerinden önce olsa da bir kavramın elde edilmesi için yeterli değildir. Nev'in (türün) bireyler ile ilişkisi, mutabakat ilişkisidir. Bu tür delalete mutabakat denilmesinin sebebi, kavramla ifade edilen tüm anlamların, fertte, bütünüyle bulunmasıdır.

Tazammun (içlem) veya şümul

Kavramın, o kavramın delalet ettiği bireylerin özellikleri ile olan ilişkisini gösterir. Örneğin insan kavramının, bilme özelliğini içermesi gibi. Cins ve faslın, bireyler ile ilişkisinin tazammun ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Tazammun ilişkisi, vazi değil aklidir. Bu tür delalete tazammun denilmesinin sebebi ise, burada ifade edilen anlamların, ferde ait bütün anlamları ifade etmemesi; yani kavramın, ferdin bir yönüne/özelliğine delalet etmesidir.

İltizam

Tazammuna dayanan bir anlamdır ve kavramın bireye delaletinden çıkarılan zorunlu sonuçtur. Örneğin insan kavramının, canlı olmayı zorunlu kılması, bu tür bir ilişkidir diyebiliriz. İltizam da akli bir delalettir fakat iltizam, her zaman bilinmeyebilir veya olmayabilir.

Tazammun, asli özelliştir yani fıkhi tabiri ile rükün diyebiliriz. İltizam ise harici şarttır ki fıkhıta şart dediğimiz şey budur. Şart ve vasıf meselesi önermeler ve kipler konusunda da önemlidir. Mesela özne ve yüklem için özelliklerine dayanan zorunluluk mutlak/şartsız iken; dış kaynaklı şartlara bağlı zorunluluk şartlı zorunluluk olmaktadır.

İltizamı olan bir kavramın tazammunu olması zorunludur. Aynı şekilde bir kavramın tazammunu varsa zorunlu olarak mutabakatı yani delalet ettiği bireyleri de olmalıdır. Mantık kitaplarında genelde tersinin doğru olmadığı görüşü kabul görmektedir. Yani bir kavramın mutabakatının olması, illa tazammunu olmasını gerektirmez. Aynı şekilde mutabakat ya da tazammunu olan her kavramın, iltizâmî bir delaleti olması zorunlu değildir. Fakat bize göre her kavramın, mutabakat ve tazammunu olması zorunludur. Zira fasıl, kavram için kurucu ögedir ve tazammuna göre yapılır.

Yani tanımın, tazammuna göre yapıldığını söylemek yerinde olacaktır.

Önerme ise ilk olarak mutabakata göre yapılmaktadır. Kıyasda da durum böyledir. Yani bir başka ifade ile “A, B’dir” demek, A’nın kaplamına dahil olan tüm bireyler, B’nin de kaplamına dahildir anlamını ifade etmektedir.

Fakat gerek önerme gerekse kıyas inşası esnasında tazammunun da dikkate alındığını unutmamak gerekiyor. Şöyle ki “A, B’dir” demek aynı zamanda B için yüklem olarak kullanılabilir her şeyin, A için de kullanılabilirliğini iddia etmektir. Zaten iki önermeyi birbirine bağlarken genelde illet olarak, tazammuna ait bir unsuru kullanırız.

Son olarak mutabakat ile tazammun arasında ters bir ilişki bulunduğunu ifade ederek konuyu bitirmek istiyoruz. Buna göre bir kavramın birey sayısı arttıkça, ortak özelliği azalır. Ortak özellikler arttıkça da bu özellikleri paylaşan birey sayısı azalacaktır. Buradan hareketle doğruluk oranı en yüksek kaidenin, en basit olan olduğunu söylüyoruz. Yani ilke ne kadar genel ise hata payı da o oranda azalmaktadır. Şartlar arttıkça, hata oranı da artmaktadır.

Mutabakat, tazammun ve iltizam

	<i>Mutabakat</i>	<i>Tazammun</i>	<i>İltizam</i>
İnsan	İnsan bireyleri	Akıl, iki ayaklı olmak, tüysüz olmak	Canlı olmak
Namaz	Beş vakit namaz, nafile namazlar	Rüku, secde vs.	Kible ve abdest
Ev	Evler	Duvar, oda	Evde yaşayanlar

NOT: Bireyler tüketilemeyeceği için, akli çıkarımlar da kişilere göre değiştiğinden dolayı tanım, içleme (tazammun) yani özelliklere göre yapılır.

İlimlere göre delalet türleri

<i>Belagat</i>	<i>Fıkıh-Kelam</i>	<i>Mantık</i>
İbare	Manzum	Mutabakat
İşaret	Mefhum	Şümul-tazammun
İktiza	Ma'kul	İltizam

15. Mahiyet ve lafızların basit ve mürekkep oluşu

Mantık kitaplarında işlenen bir başka konu ise mahiyetlerin ve lafızların basit (simple ya da single) veya mürekkep (cognitive ya da composite) oluşudur.

Mahiyetlerin basit olması durumunda cins ve fasıl ayrımları yapılamadığı için bu tür basit mahiyetlerin tanımı da yapılamamaktadır. Fakat neyin basit mahiyet olduğu tartışmalıdır. Klasik dönemde ilahi varlıklarla ilk elementlerin basit oldukları kabul edilse de günümüzde elementlerin ve hatta atomların bile basit değil bileşik oldukları bilinmektedir.

Şu halde kainattaki bütün mahiyetlerin bileşik yani mürekkep olduğunu kabul ediyoruz. Yani bir karışım olmadan yaratılış ve üretim olmaz. Fakat mahiyetin mürekkep olması yani farklı şeylerden oluşması, homojen olmasına engel değildir. Yani bir başka ifade ile mahiyetler mürekkeptir fakat çelişik ve farklı değildir. Bu durumda ortaya çıkan yeni mahiyet, tekdir ve bütündür.

Klasik dönemde bu durum “vahdet” kavramı ile ifade edilmiştir. Vahdet, sadece sayı olarak birliği değil aynı zamanda özdeşliği ve homojenliği de ifade etmektedir. Vahdet ile ifade edilen son bir anlam ise bütünlük ve tamlıktır.

Bu durumda bileşik de olsa kainattaki tüm mahiyetler, tamdır ve bütündür.

Lafızların bileşik veya basit olması ise Mantık ilminin doğrudan konusu değildir. Zira bir mahiyete, tek bir kelime ile delalet edilebileceği gibi birden fazla kelime ya da işaret ile delalet edilebilir. Fakat her halükarda bu lafızlarla işaret edilen tek bir mahiyet vardır. Örneğin “kapının kolu” ifadesi, birden fazla mahiyete delalet etmez. Ortada ifade edilen tek bir mahiyet ve kastedilen tek bir cisim vardır.

Bu yüzden özellikle gelenekteki bazı sözlük tanımları yanıltıcı olabilir. Örneğin “salât” kelimesinin dua anlamına gelmesi, bir noktadan sonra çok da önemli değildir. Zira salât, İslam dini ile birlikte yeni ve bütüncül bir mahiyet kazanmıştır. Bu mahiyet özgündür ve de sabittir. Bu durumda aşırı lafızcılığa kapılmamak gerekiyor.

16. Tümelik (küllilik) ve tikellik (cüzilik)

Kavramlardaki küllilik (tümelik) ve cüzilik (tikellik) ile önermelerin küllî ve cüzî oluşunu karıştırmamak gerekiyor.

Küllî önerme ile kastımız; önermelerin, söz konusu önermeye konu olan bütün bireyleri kapsadığıdır. Örneğin “Bütün A’lar B’dir” ya da “Hiçbir A, B değildir” önermesinde yüklemde ifade edilen yargının, öznenin tüm bireyleri için geçerli olduğunu iddia ederiz veya biliriz. Eğer öznenin bir tek bireyi bile yüklemdeki yargının dışında tutuluyor ise bu önerme, cüzî olur.

Kavramlarda ise durum daha farklıdır. Zira kavramlar, doğal olarak küllidirler (universal). Zira kavramlar, birden fazla bireyi ifade eden mahiyetlere delalet etmektedirler. Cüzî (disjunction) kavram ifadesi ise doğru bir kullanım gibi görünse de eksik bir ifadedir. Zira delalet ettiği mahiyetin bazı bireylerini kapsayan, bazı bireylerini ise kapsamayan bir

kavram olamaz. Örneğin insan kavramı, bu mahiyeti taşıyan tüm bireyler için zorunlu olarak kullanılmalıdır.

İnsan kavramının, canlı kavramına göre durumu ise küllilik veya cüzilik değil, umum- husûs (geniş anlam-dar anlam) ilişkisidir. Yani canlı kavramının kapsamı, insan kavramından daha geniştir ve bu yüzden canlı kavramına umûmî kavram diyebiliriz. İnsan ise canlı kavramına göre hususidir yani daha dar anlamlıdır.

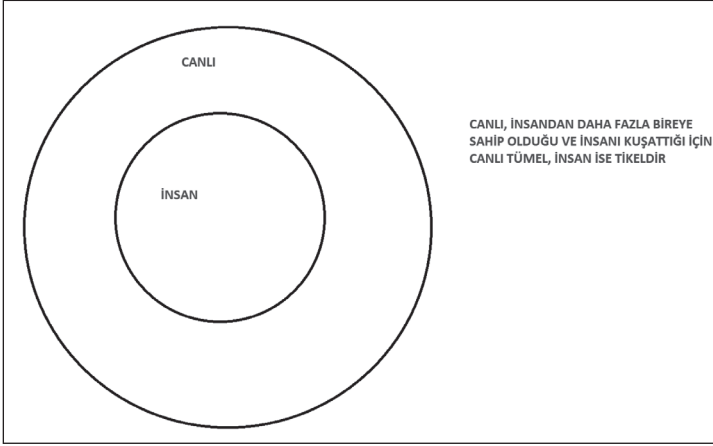
Bu durumda cüzî kavram ile kastedilen şey aslında şahsî kavramdır. Şahsî kavram ise tanım olarak kitaplarda mevcut olsa da her zaman kullanışlı bir kavram değildir. Klasik kaynaklarda şahsî kavrama örnek olarak “güneş” verilmektedir. Burada kastedilen anlam ise şudur: Güneş, genel olarak, bu türden bütün gök cisimlerini ifade eden bir kavramdır yani özel isim değildir. Yani aslında bilinen bir tek güneş vardır ama bu durum, daha başka güneşlerin olmasına ve bu olan şeylere güneş kavramının kullanılmasına engel değildir.

Fahreddin er-Râzî, cüzileri “**mutlak cüz’î**” ve “**izafi cüz’î**” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Buna göre mutlak cüzi, şahsi yani tikel olandır. İzafi cüzi ise hâss ve ehass yani özel ve daha özel ya da bir başka ifade ile daha dar anlamları ifade için kullanılmaktadır. Bu anlamda önermelerde kullanılan cüzilik, küllîğe nispetle olup izafi anlamdadır. Kavramlardaki cüzilikten kasıt, mutlak cüziliktir. Önermelerdeki cüzilik ise izafi cüzidir yani külli olmayı ifade etmektedir.

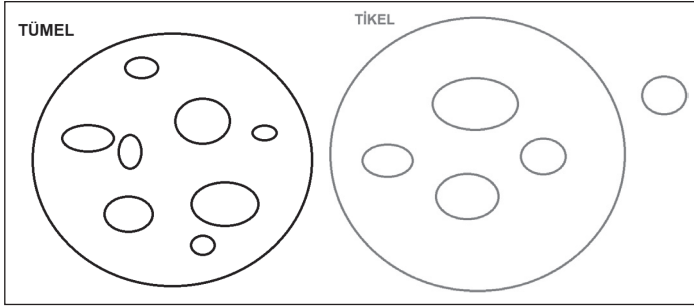
Tümel ve tikel kavramları

<i>Mantık</i>	<i>Fıkıh ve kelam</i>	<i>Türkçe</i>
Küllî	Umûmî, mutlak ve cins	Tümel
Cüzî	Husûsî	Tikel

Kavramlarda tümellik-tikellik

Önergelerde tümellik-tikellik

NOT: Kavram, birden fazla bireyi ifade eder. Tek bir bireyi ifade eden lafız zaten kavram değil isim olur (mantık kitaplarında istisnai durumlar ifade edilmiştir).

Bu yüzden kavram, tümel ve soyut olandır.

17. Soyutluk ve somutluk

Kavramlar zihinde olduğu için soyuttur. Bu yüzden somut kavram olamaz. Fakat soyut şeyleri ifade eden kavramlar olabilir. Yine de bunlara somut kavramlar diyemeyiz.

NOT: Aristoteles'e göre kavram zaten tümel ve soyut olandır (kathalou ve noeton).

18. Zati ve arazi

Klasik teoride mahiyet, arazların yani özelliklerin bir araya gelmesi iledir. Bu arazların bir araya gelme formuna suret diyoruz. Böylece bir mahiyet oluşur.

Dış dünyadaki nesnelere, aslında maddedirler. Örneğin insanın dış dünyada bedenini görürüz. Bu maddi tarafıdır. Ama insana bir de ruh atfederiz. Bu da insanın suretidir. Yani insanı insan yapan öz"dür.

İnsan, aslında arazların yani bir takım parçaların toplamıdır. Bu konu kategori ve beş tümel meselesinde incelenecektir. Bu özellikler yani arazlar ve parçalar, asli yani vazgeçilmez, insana mahsus ve kurucu öğeler olabilir. Bir de insanın diğer canlılarla ortak olan özellikleri vardır ki bunlara arazi yani ikinci derece özellikler diyoruz.

İnsan kavramının tahlili

<i>İnsan (dış dünyada)</i>	Ruh+beden
<i>İnsanlık</i>	Cevher ve suret
<i>İnsan (zihinde)</i>	Mahiyet
<i>Düşünme</i>	Asli özellik (sıfat)
<i>Gülme ve yürüme</i>	Arazi özellik (sıfat)
<i>İnsan (dilde)</i>	Lafız, kavram
<i>İnsan, düşünen canlıdır</i>	Tanım
<i>Ahmet ve Mehmet</i>	İnsan kavramının bireyleri yani isimler

NOT: Cins, fasıl ve hasse, zati; diğer özellikler ise arazidir diyebiliriz. Veya bir başka ifade ile asli yani zati olan, sadece o şeyi o şey yapan veya sadece o şeyde bulunan özelliklerdir. Diğer özellikler ise başka şeylerde de bulunabilir.

19. Kavramların ontolojik kökenine dair

Eflatun'a (Platon) göre bireysel ruhlar bedenlerden önce yaratılmıştır. Ve metafizik alemde beklerler. İdeler de metafizik alemdir. İdelere, tanrının bilgisi diyebiliriz. Bu anlamda ideler yani kavramlar yani bilgi, varlıktan önce vardır. Varlıklar, bu idelerden pay alarak oluşurlar veya bu idelerin yansımalarıdır. Örneğin insan idesi, mükemmeldir ve insanlardan önce bulunur. İnsan bireyleri bu insan idesinden pay alırlar. Herkes farklı pay alır. Böylece her insan farklı farklıdır.

Bireysel ruhlar, bedenden önce varolduğu ve metafizik alemde idelerle birlikte buldukları için aslında insan yaratılmadan önce bilgiye sahiptir. Yani insan nefsi, daha varılmadan önce bilgiye haizdir. Bu yüzden hayata geldikten sonra bilgi hatırlamadır. Bir başka ifade ile insan, dış dünyadaki nesnelere karşılaşıncaya onları metafizik alemden hatırlar ve böylece bilgi oluşur.

Aristoteles'e göre ise bireysel ruhlar, bedenle birlikte varolur. Ayrıca kavramlar yani ideler varlıktan önce yoktur. İlk varolan şey, tanrının dış dünyada yarattığı şeylerdir. Yani ilk gerçeklikler ideler değil, dış dünyadaki bireyler, nesnelere ve olaylardır.

Bu yüzden doğuştan bilgi yoktur. İnsan zihni, soyutlama ve genelleme yoluyla kavramları elde eder. Sonra da diğer yargı ve kıyasları.

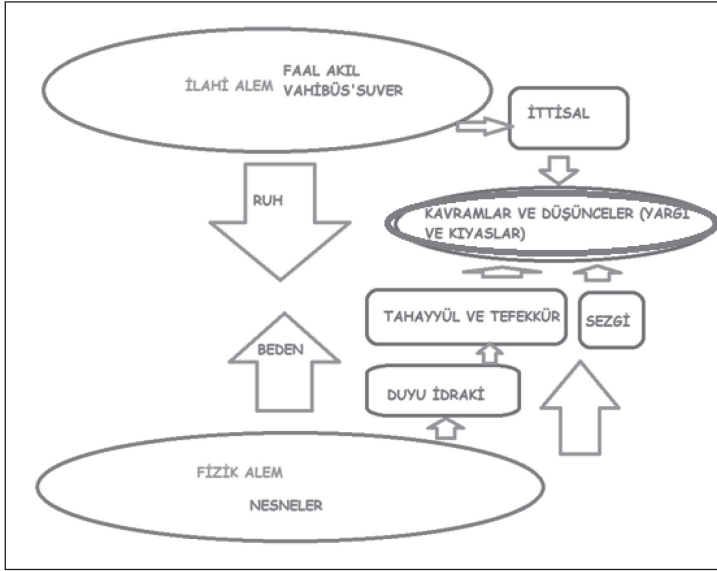
Eflatun'a göre örneğin insan yaratılırken dışardan ona insan idesi katılır. Aristoteles'e göre ise varlıklardan önce suret ve madde yoktur. Suret ve madde, yaratılış anında ortaya çıkar. Ayrıca insanın mahiyetinde ilave bir şey yoktur. İnsan, ruh ve bedenden oluşur. Burada başka bir ilave yani başka bir insan idesi bulunmaz.

Atomculara göre ruh, atomlardan oluşur. Bilgi de atomların bir araya gelmesidir. Bu yüzden bilgi, atomlardan önce yoktur. Atomların yok olmasından sonra da yoktur.

Eflatun'a göre ruh, bedenden ayrıldıktan sonra da varlığını devam ettirir. Bu yüzden insan bilgisi de korunur. Aristotelesçilere göre ise bu durum net değildir. Bazı Aristo yorumcularına göre bedenden sonra ruh da yok olur. Bu yüzden insan bilgisi de yok olup gider.

İslam felsefesi geleneği, bedenden önce bir bireysel ruhun varlığını kabul etmez. Fakat külli bir nefis bulunur. Bireysel nefisler, insanın yaratılışı esnasında yaratılır. Fakat insan öldükten sonra da yok olmaz. Varlığını sürdürür. Bu yüzden bilgi de ruhta olduğuna göre (ki zira akıl, ruhtadır), insan bilgisi kaybolmaz, ölümden sonra da varlığını sürdürür.

Müslüman mantıkçılara göre kavramların oluşumu (daha önce düşünce bağlamında verilmişti)

5. DERS: KATEGORİLER

- Kategori nedir?
- Varlığın boyutları.
- Cevher ve araz ilişkisi.
- Özne-yüklem ilişkisi.
- Cevherin tanımı.
- Keyfiyyet (nitelik) ve kemmiyyet (nicelik).
- Vaz (durum).
- Mekan ve zaman.
- Mülkiyet (cüdde, iyelik).
- İzafet.
- Fiil ve infial.
- Kategorilerin birbiriyle ilişkisi

1. Kategori nedir?

Aristoteles'in eserlerinin sonradan tasnif edildiğini kabul ediyoruz. Buna göre Kategoriler, Aristoteles'in Mantık külliyatının ilk kitabı olmaktadır. Mantık kitaplarında önce Medhal yani Beş Tümel konuları ele alınıyor olsa da; biz önce cüzileri bildiğimiz ve Beş Tümel, Kategorilere dayandığı için bu bahsi öne almayı uygun gördük.

Mantıkla ilgili eserlerde Kategorilere; “Makûlât (söylemler)”, “Mahmûlât (yüklemler)”, “Sıfât (sıfatlar)”, “Ecnâsı Âliye (ilk ve önce olan cins kavramlar)”, “Makûlâtı Ūlâ (ilk aklî suretler)”, “Cevâhiri Sâniye (birincil cevherler olan dış varlıklardan sonra ikinci varlıklar)” ve “Meânî (anlamlar ve yüklemler)” isimleri verilmektedir. Yine Kategoriler için “Re's” ve “Mebde” isimlendirmesi de yapılmıştır.

Kategorilerin ne olduğu ve hangi ilmin konusu olduğu hakkında tartışmalar bulunmaktadır. İbn Sinâ'ya göre Kategoriler, Mantık ilminden çok Metafizik'in konusudur. Zira İbn Sinâ'ya göre Kategoriler, külli değil cüzidirler.

Aslında Kategoriler, bir açıdan cüzidirler zira dış dünyadaki varlıklarla alakalıdır ve Beş Tümel gibi külli anlamlar ifade etmezler. Ve on kategoriden dokuzu, arazdır. Buradaki arazlar ise cüzidirler. Oysa Beş Tümel'den ikisini oluşturan Arazı Hâs (Hâsse) ve Arazı Âm (Araz), külli anlamları ifade için kullanılmaktadır.

Fakat bu görüş eksiktir. Zira Kategoriler, varlık bakımından Metafizik'in konusu iken bilgi bakımından Mantık'ın konusuna dahildirler. Yani Metafizik, Kategorilerin nasıl bir varlık olduğu ile ilgilenirken Mantık, Kategorilerin bilgi için ifade ettiği değeri ele almaktadır. Bu yüzden Mantık ilmi, Kategorilerin varlığı ve mahiyetinden çok bilgimize konu olması ile ilgilenmektedir.

Aristoteles, tıpkı 0-9 arası sayıların tüm diğer sayıların temeli olarak kabul edilmesi gibi on kategoriyi, bilgilerimizin ilk formu olarak kabul etmiştir. Bu yüzden Kategorilerin sayısının on olması da manidardır. Onluk sistem daha sonra Matematik ve Geometriyi de etkilemiş olabilir. Zira Öklit'in, Aristoteles mantığını esas alarak Geometri'yi yeniden şekillendirdiği ifade edilmektedir.

Daha sonraları Kategorilerin sayısı hakkında çeşitli tartışmalar yapılmış olsa da bu tartışmalar; bazı kategorilerin birleştirilmesi veya birbirine indirgenmesine dayanmaktadır ve bu yüzden de çok faydalı bir tartışma değildirler. Temel olarak on kategori vardır ve biz bunları birleştirerek tanım yaparız. Yani bir başka ifade ile mahiyeti tanımlarken madde olarak bu on kategoriyi kullanırız.

Şöyle ki bir şeyin ne olduğunu; ya rengi (keyfiyet) ya boyutu (kemmiyet) ya sahip olduğu herhangi bir özellik (fiil)

ya yeri veya zamanı (mekan ve zaman kategorileri) ya bir şeye nispetle mesela birinin kalemi ya da elbisesi olan gibi (mülk) gibi özelliklerle tarif ederiz.

Bu kategorilerden birisi cevherdir. Diğer dokuzu ise araz olarak kabul edilmektedir. Cevher, özdür ve asıldır. Arazlar ise özelliklerdir ve tali yani ikinci derecedirler.

NOT I: Her nesne veya birey, bu kategorilere sahiptir. Yani varolan her şeyin, özelliği, etkisi, bir başka şey ile ilişkisi vardır. Ayrıca her şey, bir etkiye ya da kabiliyete sahiptir.

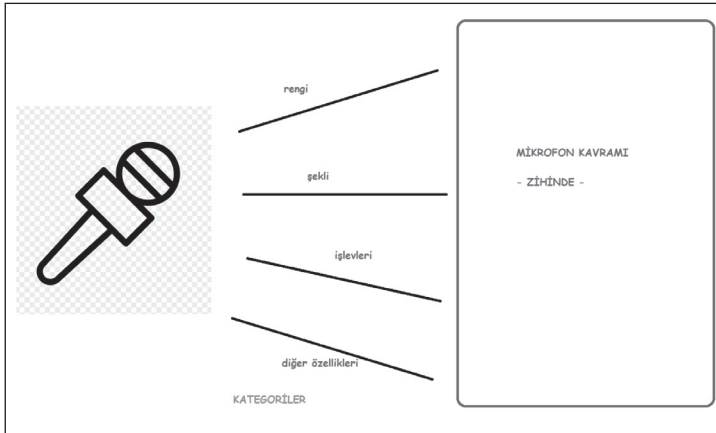
NOT II: Kategoriler, duyuların varlığın bilgisini alırken ve zihnin bu bilgileri soyutlarken kullandığı temel kalıplardır.

Ayrıca kategoriler, bu verilerin işlenmesi ve saklanması esnasında da kullanılan kalıplardır.

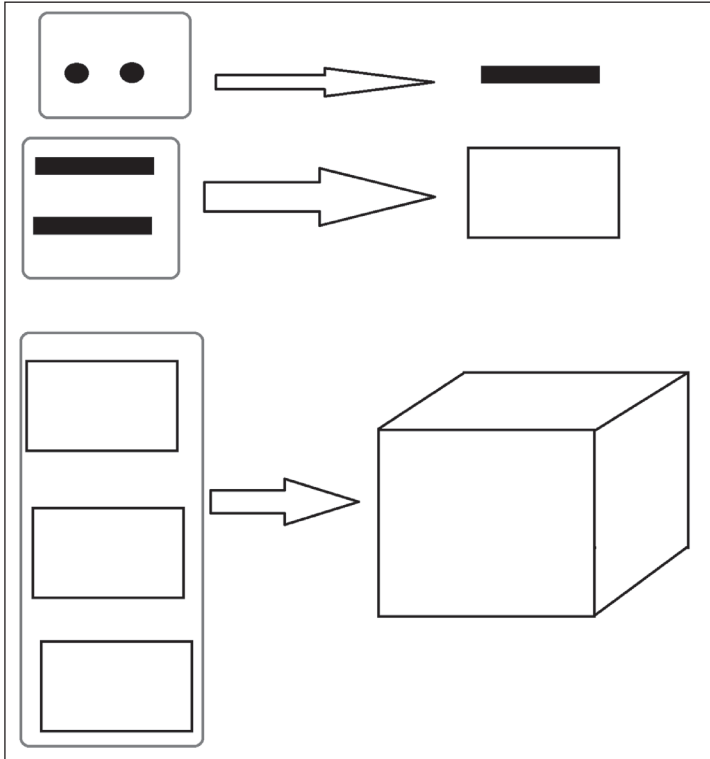
Cevher-araz ilişkisi ve günümüzdeki karşılığı

<i>Cevher</i>	Arazlar (dokuz tane)
<i>Öz</i>	Özellikler
<i>Bütün</i>	Parçalar ve bağlantılar

Kategoriler ne işe yarar?

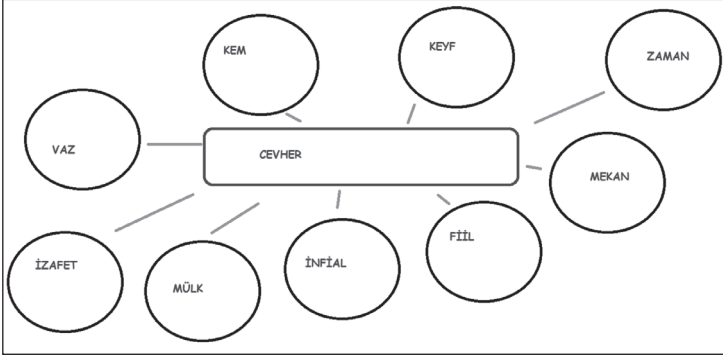
NOT: Kategoriler zihnin ayırımıdır yani epistemiktir. Zira dış dünyada ne araz ne de cevher bulunur. Dış dünyada nesnelere bütün halde ve tek olarak bulunur. Parçalı bulunmaz. Bir başka ifade ile dış dünyadaki nesnelere ontolojik olarak renk ve şekil olarak ayıramayız. Tıpkı cisimlerin boyutları gibi. Dış dünyada yüzey yoktur ama her boyut yüzeyden oluşur. Üç tane boyut bir araya gelince bir cisim oluşturur. Yüzey çizgilerden, çizgi ise noktalardan oluşur. Ama aslında dış dünyada nokta bulunmaz. Kağıda nokta diye çizilen şey aslında derinliği çok küçük olan üç boyutlu bir şeydir. Üç boyutlu olmasa zaten algılayamayız. Kategoriler de bu şekilde zihnin tasnifleridir. Bir başka örnek olarak insan bedeninin sindirim veya dolaşım sistemi olarak tasnifi verilebilir. Aslında bu sistemlerin hepsi bütündür ve bir tektir.

Kategoriler

<i>Cevher</i>	İnsanlık, kalem vs gibi.
<i>Kemmiyyet (nicelik, quantity, poson)</i>	Şekil, boyut, sertlik vs gibi ölçülebilen özellikler.
<i>Keyfiyyet (nitelik, quality, poion)</i>	Renk, koku gibi özellikler. Fakat günümüzde çoğu özellikler ölçülebildiği için kemmiyet ile keyfiyyet arasındaki ayrım zaman zaman kalkabilir.
<i>Vaz' (durum, position, posture)</i>	Mesela Mars, dünyadan sonraki gezegendir gibi.
<i>Mekan-eyne (yer, place, pou)</i>	Varolan her şey bir mekanda bulunur.
<i>Zamân-metâ (time, pote)</i>	Nesneler, bireyler ve olayların belli zamanları vardır. Yani varolan her şey aynı zamanda bir zamanda bulunur.
<i>Mülk-cüdde-lehû (iyelik, state)</i>	Askerin silahlı kimse olması, veya kalemin Ali'nin kalemi olması gibi. Yine bilginin bilgi sahibi kimse olarak tanımlanması.
<i>İzâfet-muzâf (relation, pros)</i>	Karşılıklı bağımlı ilişkilerdir. Öğrenci-öğretmen, baba-oğul, kardeşlik gibi. Yine zıtlıklar buraya örnek verilebilir.
<i>Fiiil (kuvvet, meleke, action, poiein)</i>	Etki ve yetenek anlamına gelir. Örneğin kalemin yazması, insanın düşünmesi, gülün kokması gibi.
<i>İnfiâl (kabiliyet, affection)</i>	Etkilenme ve kabiliyet anlamına gelir. Kağıdın yazı yazılabilmeye özelliği, meyvenin yenmeye özelliği, insanın kokudan etkilenmesi gibi.

Arazlar bir araya gelerek cevheri oluşturur

NOT I: Kategoriler, duyuların karşılaştığı ilk bilgilerdir. Zihin bu özellikler ile bir şeyi algılar ve bunları bir araya getirerek mahiyeti inşa eder.

NOT II: Cevher bir şeyin özüdür. Cevhere bu anlamda bütün de diyebiliriz. Arazlar ise bu bütünü oluşturan özelliklerdir. Bu anlamda cevhere ilaç dersek, arazlar bu ilacı oluşturan parçalar ve bağlantılardır.

NOT III: Bütün parçaların toplamıdır. Ama tek bir parça bütünü temsil etmez. Bir başka parça ilave edildiğinde de bütünün mahiyeti değişebilir. Örneğin ilaca bir başka madde daha ilave edersek bu yeni bir ilaç olur. Buna göre insan, organların toplamıdır. Bir organ eksik olursa insan tam olmaz. Ama herhangi bir organ insan değildir.

NOT IV: Bu son husus kelimelerin ilmine, Allah'ın isimleri tartışmasında yansımıştır. Buna göre Allah, ilim değildir. Ama ilimsiz olmaz. Tüm isimler ve sıfatlar bir araya gelerek İslam'ın davet ettiği Allah tasavvurunu oluşturur.

Stoacılar göre kategoriler

- Asıl neden yani cevher.
- Nicelik yani kemmiyyet.
- Durum yani hal ya da vaz'.
- Durumlar arası ilişki yani izafet ve nisbet.

Kant'a göre kategoriler

Nicelik:	<ul style="list-style-type: none"> • Birlik. • Çokluk. • Bütünlük.
Nitelik:	<ul style="list-style-type: none"> • Gerçeklik, olumluluk. • Olumsuzluk. • Sınırlılık.
Bağıntı:	<ul style="list-style-type: none"> • Cevher. • Sebeplilik. • Karşıtlık.
Kip:	<ul style="list-style-type: none"> • İmkan. • Varlık. • Zorunluluk.

Kant'ın Kategorilerden anladığı ile Aristoteles'in Kategorilerden kastettiği şey aynı değildir. Aristoteles'e ve İslam Mantıkçılarına göre Kategoriler, hem zihinde hem de dış dünyadaki şeylerde bulunmaktadır. Zira dış dünya ile zihin yani bilen ile bilinen arasında bir uyum vardır.

Kategorilerin hem dış dünyada hem de zihinde olması; akıl ve duyu arasında da bir uyum olduğu sonucuna götürmektedir. Bu durumda ruh ve beden arasında da bir uyum vardır.

Oysa Kant'a göre numen ve fenomen alemin kuralları farklıdır. Bu yüzden Kategoriler, dış dünyada bulunmaz; zihnin kategorileridirler. Yani zihnimiz, dış dünyadan gelen bilgileri istediği gibi dönüştürebilir. Bunun yanlış olduğuna önceki konularda değinmiştik.

Stoacılar göre ise Kategoriler dış dünyadadır.

Kategorilerin ya sadece zihinde ya da sadece dış dünyada olması; akıl ve duyu arasındaki uyumu da ortadan kaldırmıştır.

Kant'ın Kategoriler tasnifinde de bazı sorunlar vardır. Öncelikli olarak Kant, kategori sayısını fazla bulmuş ve önce Kategorileri dörde indirmiştir. Fakat daha sonra ikinci bir tasnif ile on iki kategori elde etmiştir.

Diğer taraftan, birlik ve çokluk zaten yeni bir kategori değildir ve nicelik kategorisine dahildir. Fakat birlikten kasıt özdeşlik ise özdeşlik, kategorilerden önce bir durumdur ve cevherin zatıyla doğrudan alakalıdır.

Kant, adem-meleke ve imkan-imtinayı da Kategorilere dahil etmiştir. Oysa Kategoriler, kavramla ilgilidir. Kipler ise önermelerin konusudur. Bu durumda Kipler, Kategorilerden sonradır. Ayrıca varlık-yokluk ta Kategorilere dahil edilemez zira varlık ve yokluk, en temel Metafizik kavramlardandır ve tabi olarak Kategorilerden öncedir.

2. Varlığın boyutları

Klasik metafiziğe göre varlıkla alakalı bilinmesi gereken iki temel şey vardır: İlki, varlığın maddi ve ilahi olarak ayrılması yani fizik ve metafizik ayrımıdır. Buna göre klasik varlık anlayışı düalisttir. Bu yüzden varolan her şey madde ve suretten oluşur.

İkinci olarak varolan her şey, ya cevher ya da araz olarak bulunur. Cevher, aslidir ve kendi başına bulunur. Araz ise bir başka şey ile bulunur ve talidir. Kendi başına bir anlamı da yoktur.

Fakat modern dönemde bu anlayışlar değişmiştir. İlk olarak düalist anlayış yerine başka anlayışlar gelmiştir. Buna göre varlığın üç veya daha fazla boyutta olduğuna dair kabuller vardır.

Diğer taraftan cevher-araz ayrımı bütün-parça ve bağlantılara dönüşmüştür. Buna göre bütün, parçaların toplamıdır. Bu anlayış, varlığın boyutları ile alakalıdır. Zira varlık,

bir takım maddi ve madde altı şeylerden oluştuğundan, burada önemli olan hangi şeyin hangi oranda ve hangi türde bir araya geldiği ve bağlandığıdır.

Varlık anlayışları

<i>Klasik</i>	<i>Modern</i>
Şey = madde+suret.	Şey = parçalar+bağlantılar+enerji ve dalgalar.
Cevhar-araz.	Parça-bütün.
<ul style="list-style-type: none"> • Metafizik alem: Ruh ve suret. • Fizik alem: Beden ve madde. 	<ul style="list-style-type: none"> • Enerji ve dalga. • Parçacıklar ve atom altı. • Atomlar. • Maddi alan. • Canlılık. • Bilinç. • Bilemediğimiz başka boyutlar ve alanlar.

NOT: Cevher ya da araz, varolan her şey gerçektir ve hakikidir. Zira yaratılmıştır. Yani olmuş olan, olmuştur ve vardır.

3. Cevher ve araz ilişkisi

Aslında on kategoriden birisi olan cevherin Kategorilere dahil edilmesi, bazı sorunları içermektedir. Zira diğer dokuz kategori, cevheri tanımlamak için kullanılan içeriği ifade etmektedir. Bu durumda cevherin kendisi, diğer dokuz kategoriden önce olduğu için Metafizik olarak Kategorilere dahil edilmesi sorunludur. Fakat mantıksal bütünlük için burada cevherin de zikredilmesi gerekli görülmüştür. Çünkü mahiyet, cevher ve arazın birleşmesinden meydana gelmektedir.

Diğer taraftan aslında biz, cevheri doğrudan bilemeyiz. Cevher, kendini bize arazlarla arz eder. Yani cevheri arazlarla biliriz. Esas olarak cevher-araz ayrımı, epistemik bir ayrımdır. Zira biz, şeyleri dış dünyada cevher-araz olarak tasnif edemeyiz. Çünkü varlıklar, tüm bunların toplamı olarak dış dünyada bulunurlar. Biz, bu varlıkları anlamlandırmak için Kategorilere ayırırız.

Varlıkların kategorilere ayrılması yani bir bakıma kategorilerden meydana gelmesi; Kelamcılar tarafından alemin yaratılışı meselesinde delil olarak kullanılmalarına sebep olmuştur. Kadim olan varlık ise kategorilere tabi değildir; yani bileşik değildir ve bu yüzden de yaratılmadığı gibi aynı zamanda değişken de değildir. Oysa muhdes varlıklar, bileşikdir ve bu yüzden de yaratılmışlardır. Ayrıca deşikendirler.

NOT: Kelamcılar, kategorileri şu şöyle kullanırlar:

- Alemdaki varlıklardan kategorilerden yani parçalardan oluşur. Bu parçaları birleştiren vardır. Bu da Allah'tır.
 - Alem parçalardan oluştuğuna göre yaratılmış ve sonradan değildir (hâdis veya muhdes).
 - Allah, yaratılmamış olduğuna göre parçalardan oluşmaz. Bu yüzden de kategorilere dahil değildir.
-

4. Özne-yüklem ilişkisi

Tek tek kategorileri ele almadan önce burada son bir meseleye daha değinmek istiyoruz. Kategoriler, kendi başlarına, özne veya yüklem değildirler. Yani bir başka ifade ile bütün kavramlar aslında cevher veya araz tasnifine tabi tutulamazlar. Bu durumda bütün kavramlar, kendi başlarına cevherdirler. Kavramlar, birbirleri ile ilişki içinde yani birbirlerine nispetle özne veya yüklem olurlar. Aslında Mantık

ilminde özne ile kastımız, edebiyattaki gibi yüklem faili değil bilgimize konu olan şeydir. Bu yüzden de Mantık ilminde özneye “**mevzu (konu)**” adı verilmiştir.

Fakat mevzu ve mahmul kavramlarının, tanımın değil de önermelerin (kaziyye) niteliği olduğunu unutmamak gerekiyor. Yani özetle; kavramlar, tanım ilişkisinde cevher-araz; önerme ilişkisinde ise mevzu-mahmûl adını alırlar. Fakat esas olarak kavramlar, kendi başlarına, herhangi bir tasnife tabi tutulamazlar.

Kavramlarda doğruluk-yanlışlık aranmamasının sebebi de budur. Yani doğruluk ve yanlışlık; iki kavramın birbirine nispetinde ortaya çıkan bir durumdur.

5. Cevherin tanımı

Cevher, çeşitli anlamlarda kullanılmıştır:

“**Mahiyet**”: Cevher, bir şeyin özü olması hasebiyle mahiyet anlamında kullanılabilir olsa da mahiyetin, cevher ve arazdan mürekkep olduğu unutulmamalıdır. Bu anlamda cevherler, basit ve mürekkep (bileşik) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Nefis (rûh), akıl ve cisimlerin dış dünyada vücut bulmadan önceki halleri basit cevherlerdir. Tüm cisimler ise bileşik cevherlerdir.

“**Araz olmayan**”: Cevherin bir anlamı da budur. Arazlar, kendi başlarına varlıkları olmayan özelliklerdir. Ve kategoriler asıl olarak arazlardan oluşmaktadır. Fakat araz, kendi arasında üçe ayrılmaktadır:

- Kategorilerdeki arazlar, cüzidirler ve somut olana daha yakındırlar.
- Arazı Âmm: Farklı türlerde ve cinslerde bulunabilen özelliklerdir ve Beş Tümelden beşincisidir. Kısa adıyla araz olarak bilinir.

- Arazı Hâss: Beş Tümel'den dördüncüsüdür. Hâsse olarak da bilinir. Bir türe mahsus olan ama fasıl da olmayan arazdır.

“**Mevzu**”: Cevherin bir anlamı da arazı ve yüklemi kabul eden şeydir. Bu manada tanımda konu edindiğimiz asıl şey, cevherdir ve bu durumda cevher, tanımda, özne olarak kullanılmaktadır.

Özetlemek gerekirse on kategoriden dokuzu araz, ilki ise cevherdir. “Kalem” örneği üzerinden ele almak gerekirse; “kalem olmak”, cevher iken kalemin şekli, rengi ve diğer fonksiyonları arazdır.

Bu anlamda cevher, Beş Tümel'de, nev (tür) olarak da karşımıza çıkabilir. Arazlar ise Beş Tümel'de, hâsse ve arazı oluşturmaktadır. Yani tanım açısından tür, özne iken diğer dört tümel, yüklem olarak kullanılmaktadır. Fakat tanımdaki özne-yüklem ilişkisi, gerçek anlamda bir yargı bildirmez. Asıl özne-yüklem ilişkisi, önermelerde karşımızda çıkmaktadır ki bu konuya yukarda değinmiştik.

6. Keyfiyyet (nitelik) ve kemmiyyet (nicelik)

Mantık kitaplarında bu iki konunun farklı ele alınması doğaldır zira her ikisi de birbirinden bağımsız kategorilerdir. Fakat bu ikisi en temel kategorilerdir ve karşılıklı ilişki içinde ele alındığında daha anlamlı hale gelmektedirler.

Kemmiyet, ölçme ve bölümlenmeyi kabul eden temel özellikler iken keyfiyyet, kemmiyyet gibi ölçülebilir değildir.

Kemmiyet; azlık-çocukluk, büyüklük-küçüklük, eşit-farklı, tek-çift, eğri-doğru gibi birçok taksimatı içermektedir. Genel olarak kemmiyet, sürekli (muttasıl) ve süreksiz (munfasıl) olarak ikiye ayrılmaktadır.

Bir başka tasnif ise şekil olan (daire, çizgi gibi) ve şekil olmayan (doğruluk-eğriik ve az-çok gibi) olarak yapılmıştır.

Keyfiyet ise ilk olarak; nicelikle alakalı olan ve olmayan şeklinde tasnif edilmiştir. Bu durumda keyfiyet, ölçüye tabi tutulduğunda kemmiyet haline dönüşmektedir. Örneğin tat, bir keyfiyettir fakat bir şeyin ne kadar tatlı olduğunu ölçmek, kemmiyet olmaktadır.

Keyfiyetin bir başka tasnifi ise râsih (kârr, kalıcı) ve lâ râsih (gayri kârr, geçici) şeklindedir. Tat ve koku sürekli iken öfke ve diğer duygular, geçici özelliklerdir. Son olarak keyfiyet, duyu verilerine dayanan ve dayanmayan keyfiyetler şeklinde de tasnif edilmiştir.

7. Vaz (Durum)

Kemmiyet ve keyfiyet gibi vaz da cevherin asli özelliklerindedir yani cevherin bir başka şey ile bir araya gelmesine gerek kalmadan cevhere yüklem olabilecek şeylerdendir. Genel olarak vaz, tabii ve gayri tabii olarak tasnif edilmiştir. İnsanın uzaya nispeti tabii iken bir insanın başka bir insana nispeti gayri tabii vazdır.

Aşağıda, yukarıda, sağda, ayakta gibi tüm nitelemeler, vaz kategorisine dahildir. Biz bir şeyi, temel özellikleri ile tarif edemediğimiz durumlarda hal ve durumuna göre tanım yapabiliriz ki vaz da tam bu noktada kullanışlı olmaktadır.

8. Mekan ve zaman

Zaman ve mekan, cevhere dışardan dahil olan özelliklerdir. Yani nitelik, nicelik ve vaz, zihinde cevherden ayrılmazken zaman ve mekan; cevherden ayrılabilen özelliklerdir. Fakat zihin, cevheri, başka bir şeye nispet etmeden de zaman ve mekanı bilebilir. Yani zaman ve mekan, zihnin cevhere yüklediği bir özelliktir. Oysa nitelik, nicelik ve

hal, cevherin bizzat kendinde bulunmaktadır yani bu özellikleri zihin ilave etmez.

Zaman ve mekan, hakikî ve gayri hakikî/i'tibârî olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Bir şeyin belli ve gerçek zamanda olması, hakikî zamandır. Fakat belirsiz bir zamanda bulunmak, hakikî zaman değildir.

Aynı şekilde suyun şişede olması, gerçek mekanda bulunmaktır. Bir şeyin uzayda herhangi bir yerde olması ise izafi mekandır.

Zaman; doğrusal zaman (zaman), döngüsel sürekli zaman (dehr) ve mutlak/ilâhî zaman (sermed) olarak üçlü bir tasnife tabi tutulmaktadır.

Burada öncelik ve sonralığın (tekaddüm-teahhur), sadece zamanla alakalı olmadığını da hatırlatmak gerekiyor. Ayrıca zaman, alemle birlikte ortaya çıktığı için alemin öncesi ve sonrası yani hudüs-kıdem ve ezeliyet-ebediyet gibi şeylerin sadece bilinen anlamda zamanla alakalı olmadığını da hatırlamak önemlidir.

Mekan da gerçek mekan (mekan), izafi mekan (hayyiz) ve mutlak mekan (halâ) olmak üzere farklı tasniflere de tabi tutulmaktadır.

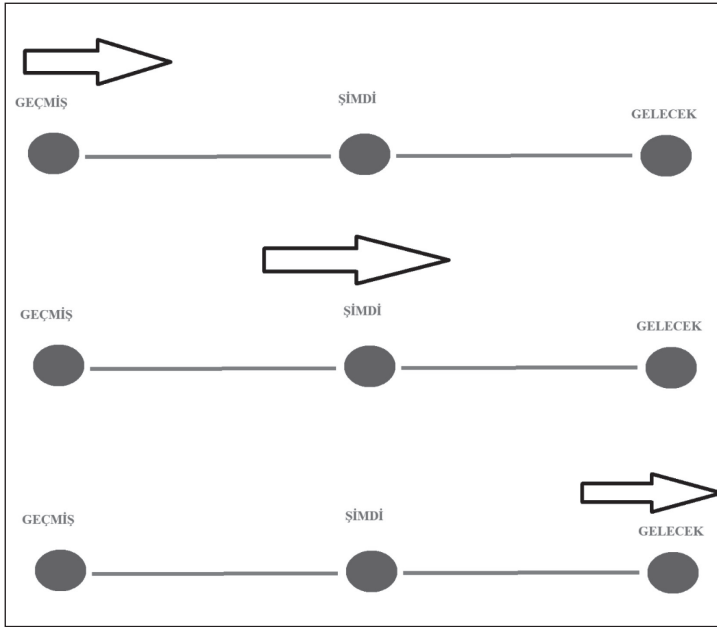
Mekanı vazdan ayıran şey; vaz, bir şeyin kendi kendine bulunduğu hal ve durum iken mekan, bir şeyin başka şeyle sınır olması veya uzayda yer tutması ile alakalı olmasıdır. Bu anlamda mekana “**konum**” da diyebiliriz. Hal ise bir şeyin, bu konumda bulunduğu durum ve haldir.

NOT: İnsan bilgisi zaman ve mekan ile sınırlandırılmıştır. Mekan dolayısıyla uzak ve küçük şeyleri göremeyiz. Mekan sınırı olmasa idi uzakları ve çok küçük şeyleri göremezdik.

Zaman ise ileri doğru akıp giden ve geri döndürülemeyen bir şeydir. Burada entropi ve çökme teorileri devreye girer. Yani kırılan bardağı geri toplayamayız. Toplasak da parçaların çok fazla değişik şekillerde birleşme imkanı vardır (belirsizlik ilkesi ve kaos teorisi).

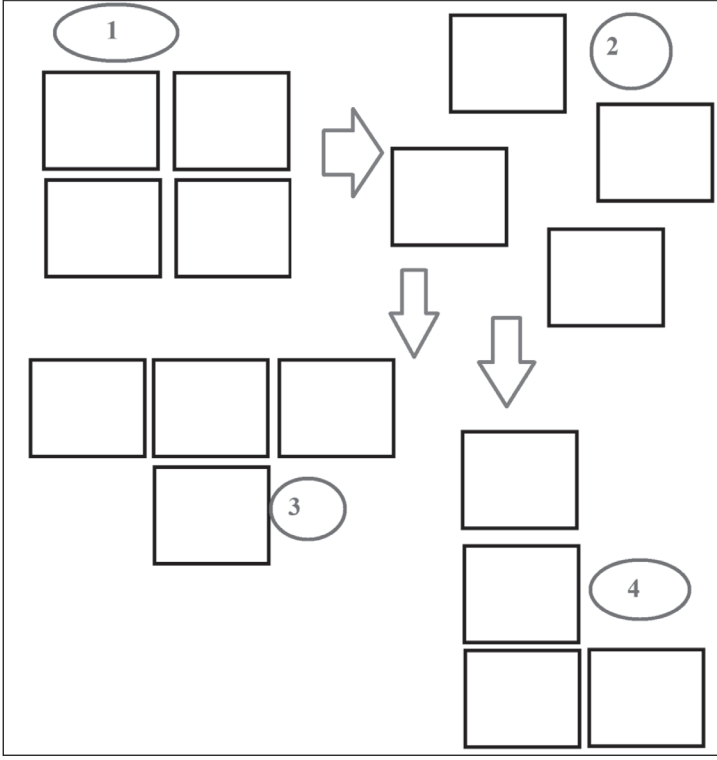
Zamanın hızı ışık hızı iledir. Yani geçmişe gitmek için ışık hızından daha hızlı hareket etmek gerekir. Aynı şey gelecek için de geçerlidir. Şayet zaman olmasa idi geçmiş ve geleceği bilebilirdik.

Zaman

NOT: Oku bir karınca olarak düşünelim. Karınca geçmişte iken şimdiki göremez. Bunu bir cetvel olarak da düşünebiliriz. Şimdiye geldiğinde geçmiş de artık onun için görünemez olur. Geleceğe geçtiğinde ise şimdi ve geçmiş onun için görünmez olur.

Zamanda geri alınmazlık

NOT: 1 numarada 4 küp bir arada bulunarak bir şekil oluşturur. 2 numarada bu küplerin dağılmış halini görüyoruz. 3 ve 4 numarada ise küplerin tekrar bir araya geldiğinde oluşturduğu ihtimaller verilmiştir. Parçalar arttıkça bağlantı yerleri ve oluşturduğu şekiller farklı olacaktır.

9. Mülkiyet (cüdde, iyelik)

Bazen bir şeyi, sahip veya ait olduğu bir başka şey ile nitelenebiliriz. Birinin kalemi olmak, zengin olmak gibi. Fakat burada cevherin bir nitelikle nitelenmesi için yükleme

gerek yoktur. Yani her ne kadar buradaki tanım, bir başka şey ile yapılıyor olsa da tanımda kullanılan bu şey, öznenin bir nitelikle nitelenmesinin şartlarından değildir.

10. İzâfet

Oysa izafette durum farklıdır. İzafet te ilk bakışta iyelik gibi görünse de izafette iki şeyin birbiri ile nitelenmesi için iki tarafın varlığı da zorunludur. Örneğin baba-evlat ve kardeş ilişkisi gibi. Baba olmadan evlatlık vasfı anlamsızdır. Aynı şekilde evlat olmadan da baba olunmaz. Yani izafet kategorisinde iki şeyden birini çekince diğerinin nitelenmesi de ortadan kalkmaktadır.

İzafet bizâtihi ve bilaraz olarak tasnif edilmektedir. Fakat burada iki meseleye dikkat etmek gerekiyor:

Birincisi, zaten bütün mahiyetler, kendi başına vardırlar ve genel olarak hepsi cevherdirler. Araz ilişkisi ise zaten kavramların birbirlerine nispetinde ortaya çıkan bir durumdur. Yani bu durumda aslında bütün izafetler, bilarazdır. Zira kardeş ya da baba da olsa aslında bahsettiğimiz bu kişi özü itibariyle insandır ve insanlık vasfı cevherdir.

İkinci olarak ise izafette niteleme, iki tarafın da varlığına bağlı olduğu için izafet, bizâtihi bir durumdur diyebiliriz. Bilaraz olan ise izafet değil nispet ve mülkiyet olacaktır. Zira nispet, iki kavramın birbirinin nitelenmesinde kullanılmasıdır ve burada her iki kavram da kendi mahiyetlerini muhafaza etmektedirler ve aynı zamanda cevherdirler. Fakat birbirlerine nispetle cevher ve araz olurlar.

İzafetin bir başka tanımı ise benzer ve farklı izafet şeklindedir. Kardeş olmak, benzer izafet iken baba ve evlat olma durumunda iki taraf, birbirinden farklıdır.

Bazı filozoflar; büyüklük-küçüklük, iyelik, mekan ve izafet başta olmak üzere bütün kategorilerin aslında nispet

kategorisi olduğunu savunmaktadırlar. Fakat nispet, bir kategori olmaktan çok kavramların cevher-araz ilişkisine girmesidir demek daha doğru olacaktır.

11. Fiil ve infîâl

Fiil ve infial, genel olarak bir şeyin kabiliyetidir diyebiliriz. Örneğin yazı yazmak, bir kabileyettir ve fiil kategorisine dahildir. Kağıdın üzerine yazı yazılabilme özelliği ise infialdir.

Burada kuvve-fiil ve hareket kavramlarına da değinmek gerekiyor.

Genel olarak hareket, kuvveden fiile intikaldir ve mekanda hareket ve değişme (kevn-fesat (oluş-bozuluş), istihâle (dönüşme) ve büyüme-küçülme) olarak ikiye ayrılır. Yine insan fiilleri de irâdî hareket olarak kabul edilmiştir.

Kuvve ise potansiyel anlamındadır. Potansiyelin açığa çıkması ise fiildir. Bu anlamda kemal (olgunluk), kuvve iken insanın olgunluk seviyesi fiili durumdur.

Aynı şekilde suret, kuvve iken; madde bilfiil durumdur. Bu durumda suret ve kuvve, şeylerin değişmeyen yönünü; madde ve fiil ise değişen yönünü ifade etmektedir.

Yine kuvve-fiil meselesi önermelerde çelişki meselesinde karşımıza çıkacaktır. Örneğin bilfiil sonsuzluk mümkünken bilkuvve sonsuzluk mümkün değildir (yaratılmış olan varlıklar için). Örneğin sayılar teorik olarak sonludur fakat ömrümüz yetmediğinden saymayı bitiremeyiz. Yine mesela bütün insanların bilkuvve doktor olmaları mümkünken bilfiil hiçbir insan doktor olmayabilir. Bu yüzden kuvve-fiil ciheti dikkate alındığında “bütün insanlar doktordur” önermesi ile “hiçbir insan doktor değildir” önermeleri aynı anda doğru olabilmektedir.

Burada son olarak, Kategorilerden her birinin, kendi başına değil de bir bütün olarak anlamlı olduklarını ifade etmek istiyoruz. Mesela cevher, kendi başına anlamlı ve kullanışlı değildir. Aynı şey, diğer arazlar için de geçerlidir. Yani renk veya koku, kendi başına bir şey ifade etmezler. Fakat bunlar, bir bütün olarak dış dünyadaki varlıklarda bulunurlar ve birlikte bir anlam ifade ederler.

Lakin “beyazlık” kavramı, beş tümel dikkate alındığında tür olabilir. Fakat dış dünyada değil zihinde bulunduğu gerçekte anlamda bir tür değildir. Yani arazlar, itibari olarak zihinde birer kavram olarak ele alınabilir ve özne olarak yüklemlemlerle tarif edilebilirler. Kategorilere “ecnâsî âliye” denmesi de bu anlamdadır. Yukarıda özne-yüklem ilişkisinde bu hususa değinmiştik. Yani aslında bütün kavramların kendi başlarına cevher olduğunu ifade etmiştik. Beş tümelde ise bir kavramın bir şeye göre tür, bir başka şeye göre araz olabileceğine tekrar değineceğiz.

12. Kategorilerin birbiriyle ilişkisi

<i>Cevher</i>	<i>Kemmiyyet</i>	<i>Keyfiyyet</i>	<i>Vaz</i>	<i>Mekan</i>
Konuda bulunmaz yani araz değildir.	Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.
---	Muttasil veya munfasıl olmak üzere iki kısımdır	Kemmiyete mahsus olan ve olmayan, mahsûsâta dair olan ve olmayan, râsih ve kâr olan ve olmayan gibi kısımları vardır.	Tabii veya gayri tabii olabilir.	Hakiki ve gayri hakiki olabilir.

KAVRAM VE TANIM (TASAVVUR VE TARİF)

---	Konunun zati itibariyle konuda bulunur.	Konunun zati itibariyle konuda bulunur.	Konunun zati itibariyle konuda bulunur.	Konunun zatına dışarıdan dahil olur ama mahmulün varlığı için başka bir şey gerekli değildir.
---	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvuruna bağlı değildir.	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvuruna bağlı değildir.	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvuruna bağlı değildir.	---
---	---	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvurunu gerektirmez.	---	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvurunu gerektir.
---	---	---	Zıtlığı ve artma eksilmeyi kabul eder.	---

MANTIK

<i>Zaman</i>	<i>Mülk</i>	<i>İzafet</i>	<i>Fiil</i>	<i>İnfial</i>
Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.	Konuda bulunur yani arazdır.
Hakikî ve gayri hakikî olabilir.		Bizâtihi veya bilaraz olabilir.		
Konunun zatına dışarıdan dahil olur ama mahmulün varlığı için başka bir şey gerekli değildir.	Konunun zatına dışarıdan dahil olur ama mahmulün varlığı için başka bir şey gerekli değildir.	Konunun zatına dışarıdan dahil olur ve mahmulün varlığı bu şey için gereklidir.	Konunun zatına dışarıdan dahil olur ve mahmulün varlığı bu şey için gereklidir.	Konunun zatına dışarıdan dahil olur ve mahmulün varlığı bu şey için gereklidir.
---	---	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvuruna bağlıdır.	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvuruna bağlıdır.	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvuruna bağlıdır.
Tasavvuru bir başka şeyin tasavvurunu gerektir.	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvurunu gerektir.	Tasavvuru bir başka şeyin tasavvurunu gerektir.	---	---
---	---	---	Zıtlığı ve artma eksilmeyi kabul eder.	Zıtlığı ve artma eksilmeyi kabul eder.

6. DERS: BEŞ TÜMEL

- Beş tümel nedir?
- Zati ve arazi kavramlar.
- Nev (tür).
- Sınıf ve kısım.
- Cins.
- Fasil (ayrım).
- Tabiat ve fitrat.
- Hasse ve araz.
- Beş tümelin birbiri ile ilişkisi.
- Beş tümel ve kategorilerin farkı.

1. Beş tümel nedir?

Bu bahis, Aristoteles'in eserlerinde bulunmamaktadır. Porfiryus (233-305) tarafından Kategorilerin anlaşılması için kaleme alınmış ve mantığa ilave edilmiştir. Fârâbî'ye göre Mantık ilminin ana konularından kabul edilmese de İbn Sînâ sonrası dönemde Mantığın temel bölümleri arasında yerini almıştır.

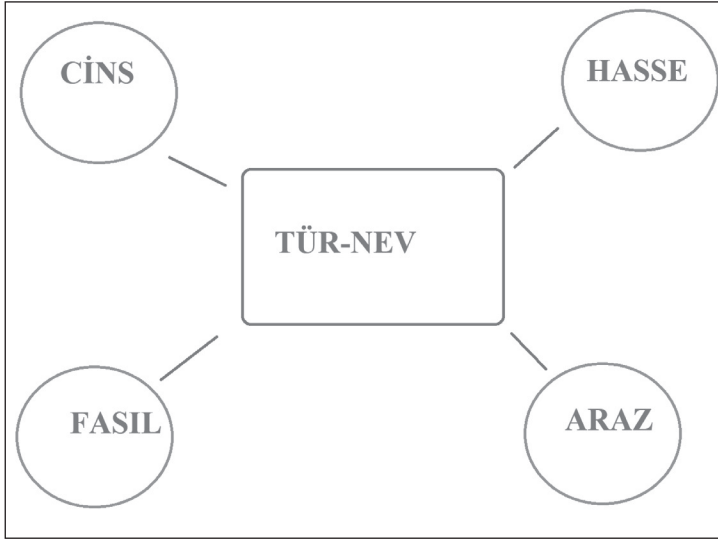
Beş Tümel (el-Küllîyyâtül-Hamse), “Medhal (İsagoci-Eisegoge; Giriş)”, “Ma’kûlâtı Sâniye (ikinci makuller)” ve “Cevâhiri Sâlise (üçüncü cevherler)” gibi adlarla da bilinmektedir.

Kategoriler, tanımın maddesini yani içeriğini oluştururken Beş Tümel, tanımın suretini yani form ve biçimini oluşturmaktadır. Şöyle ki: Kategorilerde cevher olan şey, Beş Tümelde Nev olurken; arazlar, burada Hâsse ya da Arazı Âmm olmaktadır. Yani Kategoriler, hem zihinde hem de eşyada

bulunmaktadır fakat Beş Tümel, sadece zihinde olan bir durumdur. Bu yüzden Beş Tümel, soyut ve tûmeldir.

Mantık ilminin konusunun Beş Tümel olduğuna dair görüş, genel kabul görmüştür. Zira ilim, tasavvur ile başlanmaktadır ve bu anlamda gerçek tasavvurlar, Beş Tümel'dir. Kategoriler bahsinin, İbn Sînâ tarafından Mantık ilminin konuları arasından çıkarılmasının bir sebebi de cüzi oluşlarıdır.

Tür, diğer dört tûmelin toplamıdır

2. Zâtî ve arazî kavramlar

Kategorilerdeki cevher ve araz meselesi, Beş Tümelde zâtîlik ve arazîlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar zât kavramı, aslında mahiyeti ifade ediyor ve bu anlamda arazî da kapsıyor olsa da zâtî kavramı; arazî olanın aksinedir ve sadece cevheri ifade etmektedir. Bu durumda zâtî kavramı, arazî dışarda tutmaktadır.

Aynı ilişki cüz-cüzi ve küll-küllî kavramları arasında da bulunmaktadır. Cüz, parça iken cüzi kavramı, küllî olmayan

anlamına gelmektedir. Küll, bütünü ifade etmekte ve bu yüzden de cevher ve arazi kapsamakta iken küllî kavramı, izâfîdir ve cüzînin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Ki bu konuya önce değinmiştik.

Arazî (incidental) kavramı bazen “**gayrî zâtî**” ve “**gayrî**” kavramları ile de ifade edilmiştir. Fakat “**bizzât**” ifadesi, zâtî (essential) anlamını ifade etmez. Daha çok mutlaklık anlamına gelmektedir. Aynı şekilde “**bilaraz**” ifadesi ile de daha çok izafi durumlar ifade edilmiştir.

Mahiyeti tanımlarken kullandığımız kavramlardan üçü zâtîdir. Bunlar Cins, Nev ve Fasıldır. Mahiyetin arazî unsurları ise Arazî Hâss yani Hâsse ve Arazî Âmm yani Arazdır.

3. Nev (tür)

Nev; kelime olarak tür, çeşit ve farklılık anlamına gelmektedir.

Mantık kitapları genelde Cins ile başlamaktadır fakat biz, önce Nev yani Türü öne aldık. Zira insan, ilk olarak türü bilmektedir ve Beş Tümel içinde dış dünyada gerçek varlığı olan sadece türün bireyleridir. Yani kategoriler hem zihinde hem dış dünyada bulunurken beş tümelin hiçbiri dış dünyada bulunmaz. Hatta tür hariç diğer tümellerin dış dünyada bireyleri de yoktur.

Bu anlamda gerçek manada tasavvur yani gerçek mahiyet, aslında türdür. Zira diğer dört tümel, türü oluşturmaktadır ve türün tarifinde kullanılmaktadır.

Türe; “**mahiyet**”, “**hakikat**”, “**şey**” ve “**zat**” da diyebiliriz. Bu kavramlar, farklı cihetlerden de olsa aslında aynı anlamı ifade etmektedir. “**Suret**” kavramını da aslında tam olarak tür karşılamaktadır. Fakat türün, maddeyi de içerdiğini yani suretten biraz daha geniş olduğunu unutmamak gerekiyor.

Mantık kitaplarında tür; “sayıca farklı, mahiyet ve hakikette aynı şeyleri ifade eden külli bir kavram” olarak tarif edilmiştir.

Tür, “**hakîkî**” ve “**izâfî**” tür olarak ikiye ayrılabilir. Gerçek tür, dış dünyada gerçek bireyleri olan türdür. Örneğin insan gibi. İzafi veya “**itibârî**” tür ise “öğrenci” kavramında olduğu gibi vaz ve kabule dayalı kavramları ifade etmektedir.

Türün, üst (**âlî**) ve alt (**sâfil**)” tür olarak taksimi de çok da doğru değildir. Alt ve üst taksimi, cinslerde daha geçerli ve daha doğrudur. Çünkü türün altında bireyler bulunmaktadır. Fakat bazen türü, değişik amaçlar için “**sınıf**”-lara tasnif ederiz.

4. Sınıf ve kısım

Taksimle ilgili üst kavram “**tahlil**”dir. “**Tasnif**”, türü sınıflara bölmektir. Erkek ve kız ayrımı gibi. Tasnif, yeni bilgi vermez ve mahiyet farkına yol açmaz. İşlevseldir. Tasnif, bazen sağlama yapmak için de kullanılır.

Cinsi alt cinslere veya türe bölmek ise “**taksim**” kavramı ile ifade edilir. Bu yüzden taksim ile edilen kısımlar arasında mahiyet farkı vardır. Taksimnin amacı, türü bulmaktır.

Ayrıca “**sebr ve taksim**”; Kalam ilminde kullanılan bir yöntemdir ve Kıyas bahsinde bu konu ele alınacaktır.

Tahlille alakalı son bir kavram da “**tahrir**” kavramıdır. Tahrir, sağlama yapma manasına gelen “**beyân**” ile aynı anlamda kullanılır. Bu konuya da Kıyas bahsinde değinilecektir.

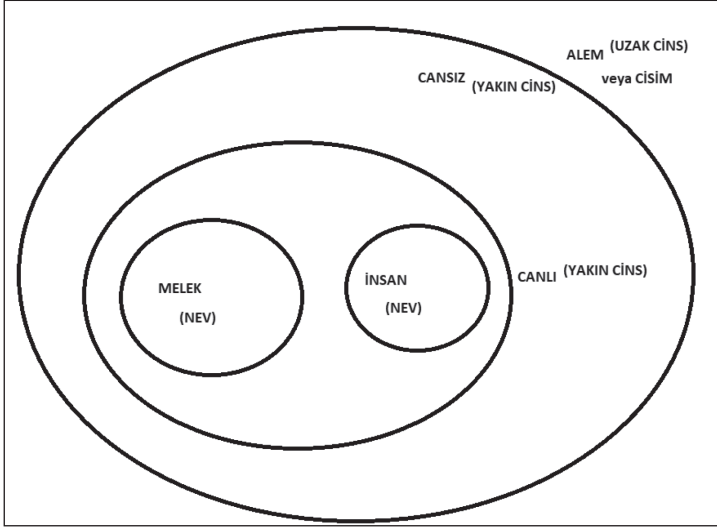
NOT: Tasnifin yeni bilgi vermediği ve bir şeyin mahiyetini değiştirmedikçe daha önce değinmiştik. Tasnif amaca göre olur. Bir masanın üzerindeki eşyaları amacına ya da rengine göre düzenlemek gibi. Yöntem değiştiğinde nesnelerin bulunduğu yer de değişecektir.

5. Cins

Kelime olarak cins; benzerlik anlamını ifade etmektedir.

Cins, en genel anlamda, türün kainattaki koordinatı olarak tarif edilebilir. Zira Cinsin, dış dünyada bireyleri yoktur. Cins, türleri birbiri ile irtibatlandırmak ve taksim etmek için kullanılan bir kavramdır.

Cinsin dış dünyada bireyleri yoktur. Türleri vardır. Türlerin dış dünyada bireyleri bulunur. Cins ise bu türlere ait bireylerde özellik olarak bulunmaktadır.

Mantık kitaplarında Cins; “hakikatleri aynı ama mahiyetleri ve sayıları farklı bireyleri ifade eden bir kavram” olarak tarif edilmektedir. Buna göre insanın bir üst kategorisi olan canlılık ve cisim (cisim, dış dünyadaki varlıklar anlamına gelir) kavramları, birer cinstirler. Bu yüzden Cins; alt (sâfil) cins, orta (**mutavassıt**) cins ve üst (âli) cins olarak tasnif edilmiştir. İnsana göre canlılık alt cinstir. Alt cinse yakın (**garîb**) cins de denir. Cisim olmak ise orta veya üst cinsdir. Alt cins haricindeki cinslere uzak (**baîd**) cins de denir.

Buradaki uzaklık-yakınlık, bilgimize göre yani insana göredir. Fakat varlık bakımından cisim, canlılıktan öncedir. Zira ilk olarak yaratılan kainattır. Sonra canlılar yaratılmıştır. İnsan ise ilk olarak kendini ve canlıyı bilir. Yani bilgiye göre canlılık yakın cinstir.

Alt ve üst cinsi olmayan cinslere ise “**mutlak cins**” adı verilmiştir. Bir de en üst cins anlamına gelen “**cinsü'l-ecnâs**” kavramı kullanılmaktadır. Aynı şekilde “**nev'u'l-envâ**” kavramı da kullanılsa da türü zaten tek kategori olarak kabul ettiğimiz için bu kavram, mutlak tür ile aynı anlama gelmektedir.

Metafizikteki “Suret”; Kategorilerde “Cevher”, Beş Tümelde ise “Nev ve Fasil” olmaktadır. Metafizikte “Madde” dediğimiz şey ise Kategorilerde “Araz”, Beş Tümelde ise “Cins” olarak ortaya çıkmaktadır. Hâsse ve Araz ise Cinse dahil edilebilir. Bu durumda varlığın değişen tarafı madde, değişmeyen tarafı ise surettir. Böylece Aristoteles, kendinden önceki değişim problemini çözmeye çalışmış ve değişmeyi kabul edenlerle etmeyenlerin iddialarını telif etmiştir.

Fakat bu karşılaştırma tam olmayabilir. Sadece bir fikir vermesi açısından bu karşılaştırmayı yaptık. Zira Cins; örneğin canlılık vasfı, insanın mahiyetine dahildir ve türü oluşturan unsurlardan birisidir. Fakat canlılık, bedende tezahür ettiği için “insan, nâtik canlıdır” tanımındaki nâtik, suret; cins ise maddedir diyebiliriz. Çünkü Aristoteles'e göre tüm varlıklar, madde ve suretin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır.

6. Fasil (ayırım)

Fasil; türü, cinsin diğer türlerinden ayıran aslı/zâtî özelliktir. Fasil, tür ile eşit olarak kabul edilse de tür; fasılın haricindeki arazları ve cinsi de içermektedir. Zira tanım yaparken fasıl haricinde cinsi; bazen de fasılın yerine arazları kullanırız.

Fasla, “**kurucu parça (mukavvim cüz)**” adı verilmektedir. Zira fasılın ortadan kalkması, türü de ortadan kaldırmaktadır. Cins de kurucu parçadır zira fasıl ile birlikte mahiyeti yani türü meydana getirmektedir.

Örneğin; “içki, sarhoşluk veren sıvıdır” tanımında içki, türdür. Sarhoşluk vermek ise fasıldır. Sıvı ise genel kavramdır yani cinstir. Sarhoşluk verme vasfı, tüm içkilerde bulunmalıdır. Bu vasf ortadan kalktığında; bu sıvı, içki olma vasfını kaybeder. Geriye kalan ise sadece sıvı olma özelliğidir ki eşyada aslolan, aksi bir hükmü yoksa mübahlık vasfıdır. Özetle ifade etmek gerekirse; fasıl yoksa, tür de yoktur.

Fasıl, bazen Burhan’da, “**illet**” olarak da kullanılabilir. Fakat her zaman illet, fasıl olmayabilir. Bu konuya burhan bahsinde tekrar döneceğiz.

Normalde tek bir türün, bir tek faslı vardır fakat bilgilerimize ve araştırmalara dayalı olarak fasılların sayısı veya neyin fasıl olup olmadığı değişiklik arz edebilir. Örneğin biz “inek, süt veren canlıdır” veya “arı, bal yapan canlıdır” diye tanım yaparız. Fakat zamanla bu bilgilerimiz değişebilir. Mesela süt yapan başka canlılar da vardır. Bu durumda fasıl da değişmektedir. Normalde tek türün tek faslı olmasıdır fakat inek ve süt verme örneğindeki gibi zorunlu durumlarda birden fazla fasıl olabilir.

7. Tabiat ve fitrat

“**Tabiat**”, tür veya fasıla aynı anlamda kullanılan bir kelimedir. “**Fitrat**” da yine tabiatla aynı anlamda kullanılan başka bir kavramdır.

Tür yani tabiat değişmez. “Birden bir çıkar” ilkesinin asıl anlamı da budur. Ki bu özdeşlik ilkesidir. Yani aynı türden aynı tür çıkar. Bir başka ifade ile insandan insan doğar.

İnsan, nesiller sonra başka bir türe dönüşmez. Ve yine insan, her an insandır. Bazen insan, bazen de başka bir şey olmaz.

Kelamcılar tabiat ve türe “**halk**” veya “**hilkat**” adını vermiştir. Yani Allah’ın yaratması değişmez ki türleri de vareden Allah’tır.

Tür, cins ve fasıl yani madde ve suretten oluştuğuna göre; insanın insan olarak kalabilmesi için ruh ve bedenden oluşması gerekir. Her ne kadar insanın temel ayırt edici vasfı yani faslı, nefsi (natık nefis) yani bir başka ifade ile akılı olsa da; harici varlıklar, madde ve suretten oluştukları için insanın insan olmaya devam edebilmesi için ruh ve bedeninin devam etmesi gerekir. Bu husus, cismani haşır tartışmalarında önem arz etmektedir.

8. Hâsse ve araz

Varlıkların özünü ifade eden cins, tür ve fasıldan başka bir de bu özün özelliklerini oluşturan anlamlar da vardır. Bunlara araz diyoruz. Fakat buradaki araz, Kategorilerdeki aksine tümel ve soyuttur.

Arazları ikiye ayırırız. Birinci tür arazlar, sadece belli bir türde bulunan arazlardır. Bunlara “**arazı hâss (özel araz)**” diyoruz ki kısaca hâsse (özellik) olarak bilinir. Arazı hâssaya, “**arazı lâzım**” ve “**arazı zâtî**” de denilmektedir.

Diğeri ise başka türlerde ve hatta başka cinslerde de bulunabilecek olan arazdır ki buna “**arazı âmm (genel araz)**” diyoruz. Kısaca araz olarak isimlendirilmektedir ki bu tür arazlara “**arazı gayri lâzım**” veya “**arazı mufârik**” da diyoruz.

NOT: Kategorilerdeki araz ile buradaki araz aynı şey değildir. Kategorilerdeki arazlar özelliklerdir. Ama bu özellikler beş tümelde, nev hariç diğer dördü olabilir. Yani kategorilerdeki arazlar beş tümelde cins, fasıl, hasse veya araz olabilirler.

Örnek vermek gerekirse; içkiye özel bir koku ya da tat, içki için hâssedir. Zira içkinin temel vasfı yani fasıl, sarhoşluk vermektir. Örnekteki tat veya koku, sadece içkide de olsa; bu fasıl olmaz. Zira;

- Bu tat veya koku, içkide her zaman veya içkinin her türünde bulunmayabilir.
- Bu tat veya koku, içki olmanın temel vasfı değildir.
- Bu tat veya koku, ortadan kalksa bile bu şey, içki olma vasfını kaybetmez.

Aynı şekilde “insan, gülen canlıdır” örneğinde de gülmek, fasıl değil hâssedir. Araz değildir zira sadece insanda bulunur. Ama fasıl da değildir zira insan olmak, gülmeyele olmaz. Ayrıca her insan, her zaman da gülmek zorunda değildir. Eğer gülme özelliğini fasıl olarak kabul etsek; gülmeyen bir insan gördüğümüzde bunun bir insan olmadığı yargısına varmamız gerekirdi.

Araz ise genel özellikleri ifade etmektedir. Örneğin renk, tat koku gibi. Mesela “içki, rengi kırmızı olan sıvıdır” tanımın ele alırsak; her tadı kırmızı olan sıvı içki olmadığı gibi mavi bir sıvının içki olmasına da bir engel yoktur.

Bu yüzden hâsse ve araz, kurucu unsur değildirler.

Örneklerle beş tümel

<u>Tür</u>	<u>Fasıl</u>	<u>Cins</u>
İçki	Sarhoşluk veren	Sıvıdır
İnsan	Bilen	Canlıdır

Tür	Hâsse	Cins
İçki	Kokusu içkiye özel X kokusu olan	Sıvıdır
İçki	Tadı içkiye özel X tadı olan	Sıvıdır
İnsan	Gülen	Canlıdır

Tür	Araz	Cins
İçki	Beyaz	Sıvıdır
İçki	Kötü kokulu	Sıvıdır
İnsan	İki ayaklı	Canlıdır

Tabloya baktığımızda iki ayaklı her varlığın insan olmasından dolayı, bu vasfın hâsse ya da fasıl değil de araz olduğunu görüyoruz.

Beş tümel ne işe yarar?

<i>Tanımlanan</i>	<i>Tasnif ve diğer varlıklarla ilişki</i>	<i>Diğer türlerden ayıran</i>	<i>Bir türe mahsus</i>	<i>Tüm türler ve cinsler arasında ortak</i>
<i>Tür-nev</i>	<i>Cins</i>	<i>Fasıl</i>	<i>Hasse</i>	<i>Araz</i>
İnsan	Canlı	Düşünen	Gülen	İki ayaklı
At	Canlı	Binek	Kışneyen	Dört ayaklı
İçki	Haram	Sarhoşluk veren	Kendine mahsus özel kokusu olan	Kırmızı renkli
Meyve suyu	Helal	Temiz	Kendine mahsus özel kokusu olan	Kırmızı renkli

Namaz	İbadet	Rüku ve secde gibi rükunları var	--	Ayakta yapılan ibadet
Oruç	İbadet	Yememek ve içmemek	--	--

9. Beş tûmelin birbiri ile ilişkisi

Beş Tûmel arasındaki ilk ilişki; birlikte bir bütünü yani mahiyeti oluşturmalarıdır. Bu durumda tür, cevher iken; cins, fasıl, hâsse ve araz, bu cevheri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu bakımdan cins, türe göre, araz olmaktadır.

Yani Kategorilerdeki durum, burada da geçerlidir. Bir başka ifade ile Beş Tûmelden her biri, kendi başlarına cevherdirler fakat birbirleri ile ilişki içinde araz olabilirler. Aynı şekilde bir şey için fasıl olan bir başka tür için araz olabilir. Mesela; “yumurta, beyaz cisimdir” dediğimizde beyazlık, yumurta için fasıl ya da hâsse olabilir. Fakat “insan, beyaz canlıdır” tanımındaki beyazlık arazdır. “Beyaz, bir renktir” tanımında ise beyazlık, artık tür olmuştur.

Beş Tûmelden sadece türün dış dünyada bireyi vardır. Diğerleri ise ancak türle bir anlam ifade ederler.

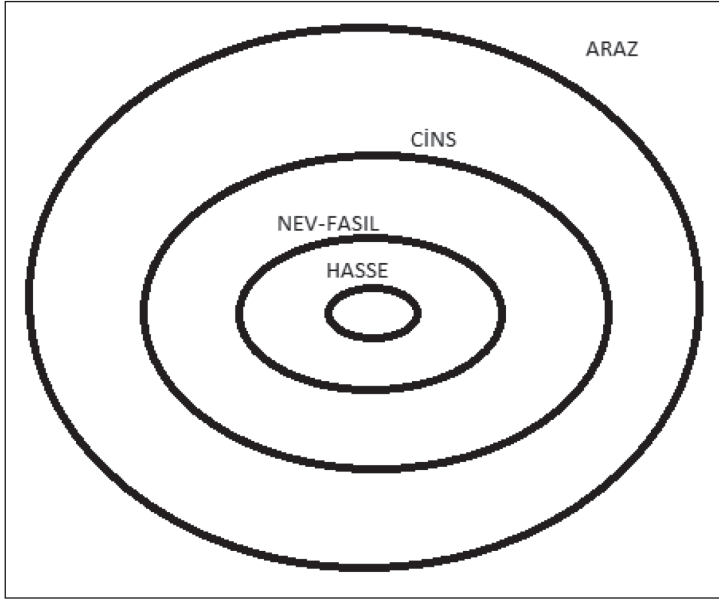
Varlık olarak cins, türden önce olsa da biz önce türü biliriz.

Bu kavramlardan en genel (umûmî) olanı, arazdır. Zira araz, diğer cinslerde de bulunabilir ve bu yüzden en fazla bireyde bulunan tûmel, arazdır.

Daha sonra ise cins gelir. Zira cins, birden fazla türe sahip olabilir ve bu yüzden altındaki fert sayısı, türden fazladır.

Tür ve fasılın birey sayısı aynıdır. Zira türün temel unsuru fasıldır. Fasıl olmadan tür olmayacağı için türün tüm bireylerinde fasıl da olmalıdır.

En az bireye sahip olan tümel ise hâsessedir. Zira fas-
lın aksine hâsse, türün bütün bireylerinde bulunmayabilir.

Beş tümelin birbiriyle karşılaştırılması

<u>Cins</u>	<u>Nev'</u>	<u>Fasl</u>	<u>Hassa</u>	<u>Araz-I Amm</u>
Zatidir	Zatidir	Zatidir	Arazidir (arazî hâs).	Arazidir (arazî âm).
Nedir sorusuna cevaptır.	Nedir sorusuna cevaptır.	Hangi şeydir sorusuna cevaptır. Ama zatidir.	Hangi şeydir sorusuna cevaptır. Ama arazidir.	Hangi şeydir sorusuna cevaptır. Ama arazidir.
Hakikat ile aynı anlamda kullanılabilir.	Mahiyet ve tabiat ile aynı anlamda olup zâtı karşılayan kavramdır.	Mahiyetin kurucu öğesidir ve mahiyet ile eşit anlamı ifade eder.	Mahiyeti tam olarak ifade etmez.	Mahiyeti tam olarak ifade etmez.

KAVRAM VE TANIM (TASAVVUR VE TARİF)

Tanımda ve resimde kullanılır.	Tanımlanan şeydir.	Tanımda kullanılır.	Resimde kullanılır.	Resimde kullanılır.
Hakikatleri aynı ama mahiyetleri farklı olan şeylere delalet eder.	Hakikatleri ve mahiyetleri aynı olan fakat sayıca çok şeye delalet eder.	Hakikatleri ve mahiyetleri aynı olan fakat sayıca çok şeye delalet eder.	Hakikatleri ve mahiyetleri aynı ve sayıca çok ortak mahiyete delalet eder. Ama tüm bireylerde bulunmaz.	Hakikatleri ve mahiyetleri farklı şeylerde de bulunabilir.
Nev'in mukavvim cüzüdür.	---	Nev'in mukavvim; cinsin ise mukassim cüzüdür	Nev'in mukavvim cüzü değildir.	Nev'in mukavvim cüzü değildir.
Altındakilere aynı şekilde delalet eder.	Altındakilere aynı şekilde delalet eder.	Altındakilere aynı şekilde delalet eder.	Altındakilere aynı şekilde delalet eder.	Altındakilere farklı şekilde delalet edebilir.
Birden çok tür için söylenebilir.	---	Tek tür için söylenebilir.	Tek tür için söylenebilir.	Birden çok tür ve hatta birden fazla cins için söylenebilir.
Birden fazla türü ihtiva edebilir.	İki faslı ihtiva edebilir.	Tek türde bulunur.	Tek türde bulunur.	Birden fazla tür ve hatta birden çok cinste bulunabilir.
Artma ve eksilme kabul etmez.	Artma ve eksilme kabul etmez.	Artma ve eksilme kabul etmez.	Artma ve eksilme kabul edebilir.	Artma ve eksilme kabul edebilir.

Nev', fasıl, hâsse ve arazdan öncedir	Fasıl, hâsse ve arazdan öncedir.	Hâsseden öncedir.	---	---
Cins ortadan kalktığında diğerleri de ortadan kalkar.	Nev' ortadan kalktığında cins hariç diğerleri ortadan kalkar.	Fasıl ortadan kalktığında tür ve hâsse de ortadan kalkar.	Ortadan kalktığında diğer hiçbiri ortadan kalkmaz.	Ortadan kalktığında diğer hiçbiri ortadan kalkmaz.
Cinsin varlığı, diğerlerinin varlığını gerektirmez fakat nev'in varlığından söz edebilmek için cinsin varlığı zorunludur. Fakat cinsin varlığından söz ederken diğerlerinin varlığını bilmeye gerek yoktur.	Nev'in varlığı cinsin varlığını zorunlu kılar.	Fasılın varlığı, nev ve cinsin varlığını zorunlu kılar.	Hâssenin varlığı, nev, fasıl ve cinsin varlığını zorunlu kılar	Arazın varlığı cinsin varlığını zorunlu kılar. Bu yüzden araz varsa; diğer dördü de varolmak zorundadır.

10. Beş tümel ve kategorilerin farkı

Kategoriler özellikleri verir. Beş tümel ise bu özelliklerin;

- Asli mi yoksa tali mi veya birincil mi yoksa ikincil özellik mi olduğunu,
- Kurucu öge mi yoksa değil mi yani olmazsa olmaz özellik mi yoksa değil mi,
- Başka türlerle ortak mı yoksa sadece bir türe mi mahsus gibi soruların cevabıdır.

Kategoriler ile beş tümel arasındaki diğer farklar

<i>Beş Tümel</i>	<i>Kategoriler</i>
Üçüncü cevherdir.	İkinci cevherdir.
İkinci ma'kuldür.	İlk ma'kuldür.
Tanımın suretidir.	Tanımın maddesidir.
Tasavvurlardır yani aklî surettirler.	Hayâlî surettirler yani tasavvur ile mahsus arası bir durumu ifade ederler.
Küllîdirler.	Küllîdirler ama cüzî olandan tamamen soyut değillerdir.

7. DERS: TARİF

- Tarif nedir?
- Tarif nasıl elde edilir?
- Tanımlanamayanlar.
- İsim tanımları ve hakikate göre yapılan tanımlar.
- Huzuri ve şuhudi/husuli bilgi.
- Tanım neye göre yapılır?
- Tanımın şartları.
- Tanım yanlışları (hata).
- Tanım-burhan ilişkisi.
- Tanım-önerme ilişkisi.
- Tanımda kullanılan bilimsel sorular.
- Tarifin faydaları.
- Tarif çeşitleri.
- Beş tümele göre yapılan tarifler.
- Diğer tarif çeşitleri.
- Tanımlama ve adlandırma (fonksiyonel tanım).

1. Tarif nedir?

Mantığın ilk konusu olan tasavvuru veren şeye tarif diyoruz. Tarif, dilimize tanım olarak tercüme edilmiştir. Fakat tanım aslında had kavramının da karşılığıdır. Tanıma “kavli şârih (açıklayıcı ifade)” de denilmektedir ki Kant’ın “analitik önermeler” ifadesi tam da buna karşılık gelmektedir.

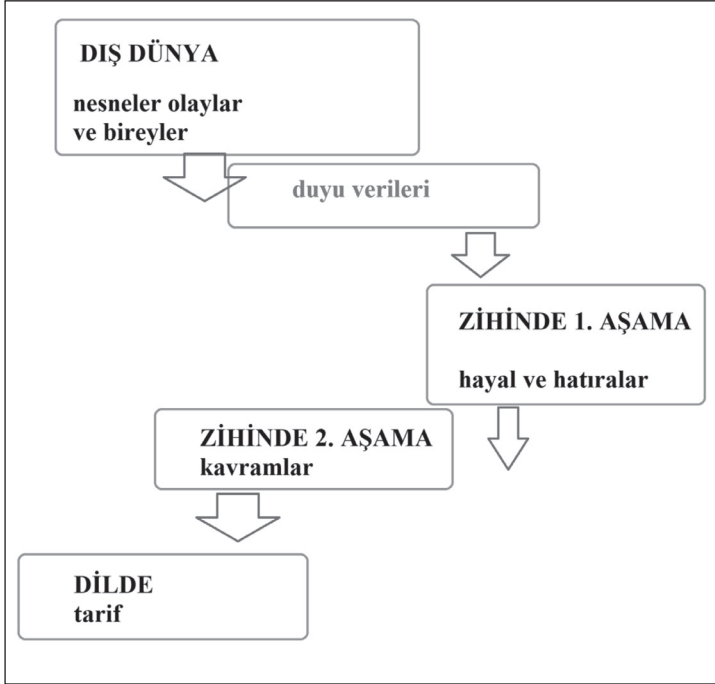
Had, tarifin özel türünü ifade etmekle birlikte bilimler açısından değerli olduğu için; bazen tarif yerine de kullanılmıştır. Had kavramı, Kıyas bahsinde “terim” anlamına da gelmektedir.

Metin boyunca zaman zaman tarif ve tanımı, aynı anlamda kullanacağız.

Tarif ve had (tanım) kavramının anlamları

<i>Genel anlamda</i>	<i>Özel anlamda</i>
Tanım	Tanım
Had	Had
Tarif	Had (bilimsel tanım)

Kavram ve tanım ilişkisi

2. Tarif nasıl elde edilir?

Tarif, tasavvuru veren şey olduğuna göre önce tasavvurun nasıl elde edildiğini ele alalım. İki tür tasavvur vardır: “**Bedihî**” ve “**kesbî**” tasavvurlar.

Bedihî tasavvurlar; apaçık tasavvurlardır ki bunlar, her ilim dalının ilk kavramları ve zihnin temel ilkeleridir. Örneğin varlık bilgisi bedihîdir. Yine “bilmek” bedihîdir. Ayrıca büyük-küçük ve doğru-yanlış gibi temel ilkeler de bedihîdir. Bedihî bilgilere “**gayri kıyâsî**”, “**bi dûni istidlâl**” veya “**fitrî**” bilgiler de diyebiliriz.

“**Evveliyât**” yani “**apriori**” bilgiler ise bedihî bilgilerin bir türü olup doğuştan olmayı değil de ne zaman öğrendiğimizi bilmediğimiz, aklın çalışması için gerekli ilk bilgileri ifade etmektedir.

“**Kesbî (aposteriori)**” tasavvurlar ise araştırma ile elde edilen bilgilerdir ki bunların kaynağı akıl ve duyulardır.

Yine kesbi kavramlar arasında dinin temel tanımlarını da ele alabiliriz.

Elde edilişlerine göre tanım çeşitleri

<i>Kabule dayalı tanımlar (apriorik)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Bilgi bilgisidir. • Hareket, yer değiştirir. • 1 ilk sayıdır. • Nokta.
<i>Sezgiye dayalı tanımlar (bedihi)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Canlılık bilinçli hareket etmektir.
<i>Duyu ve akılla elde edilen kavramlar (deney ve gözlem veya tümevarım ve diğer çıkarımlarla elde edilen kavramlar)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Kaynamak, moleküller arasındaki bağların ısı neticesinde genişlemesidir. • Kırmızı ışık, durmayı ifade eden işaretlerdir. • İnsan düşünen canlıdır.
<i>Dini ve örfî kavramlar (vazi)</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Namaz, kıyam, rüku ve secdeden oluşan bir ibadettir. • İçki, sarhoşluk veren içecektir.

3. Tanımlanamayanlar

Tarifiñ kesbî mi bedîhî mi olduğu ise biraz karmaşık bir meseledir. Öncelikli olarak şunu bilmek gerekiyor; klasik mantık kitaplarında bazı mahiyetlerin tanımlanamayacağı ifade edilmektedir. Bunlar:

- Fertler yani dış dünyadaki bireyler ve olaylar, tanımlanamaz. Zira bunların tanımları değil isim ve sıfatları bulunur. Örneğin Ahmet ve Ayşe gibi. Ahmet, Ahmet'tir. Ahmet insandır şeklindeki bir tanım ise zaten bir şeyin aynıyla tanımlanmasıdır.
- Duyu verileri de tanımlanamaz zira bunlar da ya isim veya sıfat olurlar. Yani tekil şeylerin kavramı olmaz. Bu yüzden de tanımları da olmaz.
- Bedîhî bilgiler tanımlanamaz zira tanımlanmaya ihtiyaçları yoktur. Örneğin ilim kavramı gibi. Yukarıda buna değinmiştik.
- Evvelî bilgiler de tanımlanamaz zira bunları tanımlayacak, bunlardan daha önce bir bilgimiz yoktur. Örneğin birlik, zorunluluk ve doğruluk gibi.
- Basit ve ilâhî mahiyetler de tanımlanamaz. Allah, enerji ve madde gibi. Çünkü bunlarda cevher ve araz ayrımı yoktur.
- Duyularla bilgilerini elde edemediğimiz şeyleri tanımlayamayız. Mesela melek. Bunların ancak tasvirleri yapılır.

Fahreddîn er-Râzî, bu meseleyi çözmek için tanımları ikiye ayırmıştır: İsme göre olan tanım ve hakikate göre yapılan tanım.

4. İsim tanımları ve hakikate göre yapılan tanımlar

İsme göre yapılan tanım, kesbî olmayabilir ve tasdikten öncedir. Bu yüzden isim tanımları, tanımı yapana göre

değişebilir. Mesela birisi insanı; “insan halifedir” şeklinde tanımlarken diğeri; “evrimin son ürünüdür” diyebilir.

Hakikate göre olan tanım ise araştırmayı gerektirir ve bu yüzden kesbîdir. Bu yüzden de hakikat tanımları herkese göre aynıdır. Fakat bilgimize göre bu tanımlarda değişiklik olabilir. Örneğin “insan, konuşan canlıdır” ifadesindeki “konuşma” vasfı; araştırmaya gerek duymaz zira bu vasıf, insanın temel kurucu vasfıdır ve bedihîdir. Fakat “canlılık” vasfı, araştırmayı gerektirir. Bu yüzden “insan canlıdır” şeklindeki bir tarif, kesbî olmaktadır.

Burada ayrıca isim tanımlarında doğruluk-yanlışlık olmayacağını ifade etmek gerekiyor. Fakat hakikat tanımlarında doğruluk-yanlışlık olabilir. Fakat buradaki yanlışlığın sonucu, önerme yanlışlığı gibi değildir. Zira burada tarif eksik yapılmıştır. Tarifin eksik yapıldığı durumlarda ise bu mahiyet üzerine inşa edilecek önermeler de doğal olarak yanlış olacaktır.

Bu yüzden bedihî tanımları anlamak zordur. Kesbî tanım yapmak ise daha kolaydır ve bu tanımlar, bilgi ve araştırmaya göre değişebilir.

Aynı şey hakiki ve itibari mahiyetlerin tanımları için de geçerlidir. İtibari tanımlar, uzlaşmaya dayanır ve bu yüzden de bilgilerimizin artması ile değişmezler. Fakat itibari mahiyetlerin tanımı isim tanımları gibi tanımı yapana göre değişebilir. Oysa hakiki mahiyetlerin tanımları, araştırma ile gelişebilir veya değişebilir. Fakat bilgi aynı olduğu sürece hakiki mahiyetlerin tanımı herkes için aynıdır.

Yukarıya bakıldığını itibari mahiyetler ile isim tanımları; hakiki mahiyetler ile hakikat tanımları örtüşüyor gibi görünmektedir. Fakat yine de her zaman zihindeki ve dildeki şey aynı olamayabileceği için yine de iki durumu birbirinden ayırmakta fayda vardır.

Evvelî tanımlar ise zorunlu olup bunlarda değişme olmaz. Örneğin matematik ve geometrinin tanımları ile yine “ilim” ve “birlik” gibi.

5. Huzûrî ve şuhûdî/husûlî bilgi

Bazı Mantık ve Metafizik kavramları, Tasavvuf ilminde farklı şekillerde kullanılmıştır. Aradaki bağlantıyı kurmak ve farkları anlamak için kısaca bunlardan birkaçına değinmek istiyoruz.

Marifet, tekil bilgiler anlamına gelmektedir ve hissî ve hayâlî suretleri yani bireyleri, olayları ve bu olayların duyu verileriyle elde edilen temel özelliklerini kapsamaktadır. Marifet, gözlem (müşâhedât) ile elde edilir. Önergelerin içeriği meselesinde tekrar bu konu ele alınacaktır. Müşâhedât, mahsûsât yani duyu (hiss ve dış gözlem) verileri ve vicdâniyyât (insanın kendini ve kendine dair şeyleri bilmesi yani iç gözlem) olarak ikiye ayrılmaktadır.

Tasavvufçular, dış gözlem ile iç gözlemi aynı derecede kabul ederek, bazı manevi hallerin; mesela ilahi alemin, duyu ile olmasa da iç gözlem ile müşahade edilebileceğini kabul etmişlerdir ki buradan “marifetullâh” kavramı zuhur etmiştir. Yani sûfî, manevi olarak Allah'ın huzurunda olduğunu ve O'nu müşahade ettiğini kabul eder. Oysa ancak cennette bu şekilde bir müşahade mümkündür.

Buradan ortaya çıkan bir başka kavram ise “huzûrî” bilgidir. Şuhûdî bilgi, beş duyuya dayanan şeylerin bilgisidir. Zira beş duyu sayesinde Kategorileri elde ederiz. Beş Tümel ise, Kategorilerden elde edilmektedir. Kategorilere yani duyu verilerine dayanan şeylerin araz, hâsse ve fasılları bulunur ve bu yüzden bu tür şeylerin haddi/tanımı mümkündür. Bu tür bilgilere husûlî adı verilmesi ise bu bilgilerin kesbî

olması anlamındadır. Zira husûl, elde etmek anlamına gelir yani kesp ile aynı anlamdadır.

Duyu verileri ile idrak edilemeyen şeylerin ise Kategorileri bilinemez. Bu yüzden bunların araz, hâsse ve fasılları da tam olarak bilinemez. Bundan dolayı da bu tür şeylerin, haddi yani bilimsel tanımı mümkün olmaz. Ancak resimleri yani betimleri yapılır. Bu tür kavramlara ve tanımlara ise huzûrî adı verilir. Huzûrî bilgi, manevi gözlem anlamına da gelmektedir. Yani kişi, madden bir şeyi göremese ve onun karşısında olamasa da manevi olarak bu tür şeyleri müşahede edebilir şeklindeki bir kabule dayanmaktadır.

Özetle ifade etmek gerekirse bireylerin bilgisi husûlî veya suhûdî; Tanrı, Nefis, Akıl gibi şeylerin bilgisi de huzûrî bilgidir diyebiliriz. Klasik dönemde nefis gibi şeylerin bilgisi zorunlu iken Kant sonrası dönemde bu bilgilerin doğruluk derecesinde bir takım şüpheler oluşturulmuştur.

Mantık ilminde iç gözlem (vicdân), kişinin kendisine dair şeyleri bilmesinde geçerlidir ve bu türden olan kişinin kendine dair bilgileri, zorunlu yani doğrudur. Örneğin açlığımızı bilmek gibi. Fakat diğer iç ve manevi gözlemler, Mantık ilminin konusu dışındadır.

Allah'ın varlığını bilmek ise tanımdan öncedir yani bedihîdir. Zira varlık bilgisinin bedihî hatta diğer tüm ilimlerin ilkesi olduğunu daha önce ifade etmiştik.

Özetle ifade etmek gerekirse İshrâkî felsefenin temel kavramlarından birisi olan huzûrî bilgi kavramı yeni bir şey olmayıp Sühreverdî (1145-1234/539-632) tarafından da icat edilmiş değildir.

6. Tanım neye göre yapılır?

Tanımlar, kavramların tazammun ve şümulüne yani içlemine göre yapılır. Zira kaplamı (mutabakat) yani kavramın

içine aldığı bireyleri tüketemeyiz. Örneğin insan kavramının milyarlarca kaplamı bulunmaktadır. Kaplama göre tanım yapmaya kalktığımızda bu bireylerin hepsini kuşatmak gerekir ki bu imkansızdır. O yüzden tanım, işleme yani özelliğe göre yapılırdır ki burada Beş Tümel ve Kategorileri kullanıyoruz. Tanım çeşitleri de ilk olarak işlemin ifade ettiği özelliğin zati olup olmamasına göre tasnif edilmektedir.

Modern dönemde ise zihni varlık yani metafizik alanla ilgili tartışmalar, mahiyeti de dönüştürmüştür. Bu yüzden modern dönemde kavram, mahiyetten çok kümelere dönüşmüştür ki buna değineceğiz. Buna göre modern tanımda işlem dikkate alınsa da tanımın asıl üzerine oturduğu temel kaplamalarıdır. Anlamlandırma yani fonksiyonel tanımda ise durum biraz daha karışıktır. Zira anlamlandırmada önemli olan bir şeyin ne olduğundan çok; neye niçin ne dediğimizdir. “Bu yüzden bu tür tanımlarda iltizami delaletlerin de dikkate alındığını söyleyebiliriz.

<i>Tanım türü</i>	<i>Neye göre yapıldığı</i>
Tarif yani klasik tanım	Tazammuna göre
Modern tanım	Mutabakata göre
Anlamlandırma yani fonksiyonel tanım	Mutabakat ve iltizama göre

7. Tanımın şartları

Tanımda kullanılan özellikler belirli olmalıdır ki bunlara vâzih (seçik) kavramlar diyoruz. Ayrıca tanımın içerdiği bireyler de belli olmalıdır. Buna da açık (beyyin) kavramlar adı verilir. Bu yüzden bir şeyi tanımlarken ne olduğunu ve ne olmadığını da tarif ederiz. Eskilerin ifadesi ile “efrâdını câmi, ağıârını mâni” dediğimiz şey budur.

Tanımın bazı önemli şartlarına şöyle değinebiliriz:

- Tanım sadece selbi olmamalı, aynı zamanda isbata dayalı da olmalı. Yani bir şeyin ne olmadığını tanımlamak yeterli değildir. Allah'ın selbî ve subûtî sıfatları olması da bu ilkeye dayanmaktadır. Ki buna teşbih ve tenzih dengesi diyoruz. Aşırı teşbih, ilahi olanla insani olanı aynı yapar. Aşırı tenzihin sonu ise selp ve inkardır. Yani ilahi olanı tamamen bilinemez hale getirmektir.
- Tanımda sesteş, mecaz anlamlar ve genel ifadeler kullanılmamalıdır. Ayrıca tanım, ne uzun ne de kısa olmalıdır.
- Tanım, açık kavramlarla yapılmalıdır. Yani tanımlayan, tanımlanandan daha açık olmalıdır. Bir şeyi daha kapalı bir şeyler tanımlamak, karmaşaya neden olur.
- Tanım; ya fasıl ya illet ya da rükne göre yapılmalıdır. Asli olmayan özelliklerle yapılan tanım, tanım değildir.
- Sözlük anlamı ve diğer tanım türleri, bilimsel tanım yerine kullanılamaz.

Açık ve seçik olan tanımlara “tâm tanım” adını veririz. Açık ve/veya seçik olmayan tanımlar ise “nâkıs” yani “eksik” tanımlardır.

8. Tanım yanlışları (hata)

Tanımda doğru-yanlış (sıdk-kizb) olmadığını ifade etmiştik. Fakat tanımda eksiklik, isabetsizlik veya kapalılık olabilir. Yani tanım ya açık ya da kapalı veya ya tam ya da nakıs olur. Tanımın açık ve tam olmasına savâp; kapalı ve nakıs olması durumuna ise hata yani tanım hatası deriz.

Mantık yanlışları (dalâl)

Hata	Tarif yanlış. Zira tanımda doğruluk ve yanlışlık yoktur. Tanım ya eksik ya da kapalı olabilir. Örneğin “salât, duadır” gibi. Oysa İslam, salâtı özel bir ibadet şekli olarak tarif etmiştir.
Kizb (yalan)	Önerme yanlış. Doğruluk ve yanlışlık, önermede olur. Önerme yanlış, diğer iki tür yanlışla göre daha çok bilimseldir ve bilgiye dayanır. Oysa tanım yanlışlarında sübjektif tutumlar daha çok etkindir. Kıyas yanlışlarında ise iç veya dış başka şartlar olabilir.
Galat	Kıyas yanlış. Zira kıyasın öncülleri olan önermeler doğru da olsa kıyas yanlış olabilir ki bu durumda buna hata veya kizb diyemeyiz. Örneğin domatesin kırmızı olması ile biberin kırmızı olmasının birbirine bağlanması gibi. Kıyas yanlışlarına engel olan en önemli şey, iletir. Yani biz, iki önermeyi ancak birbirine bir illet ile bağlarız. Bu kıyasın şekil şartı yani dış şartıdır. İç yanlışlar yani içerik yanlışları ise bilgi yanlışlarına dayanır. Bu da temelde tarif veya önerme yanlışlarına dayanmaktadır.

Burada sık rastlanan bazı tanım hatalarına değineceğiz. Fakat tanım hataları, mantık yanlışlarının (dalâl) sadece bir kısmı olup kıyas yanlışları yani mugalata ile karıştırılmamalıdır. Ki bu konuya mugalata meselesinde tekrar değineceğiz.

- İlk tanım yanlışı, tanımlanamayan şeyleri tanımlamaya çalışmaktır. İlk ilkelerin, bedihî oldukları için tam bilimsel tanımları yapılamaz. Örneğin büyüklük-küçüklük ve bilmek gibi.
- Bir başka tanım yanlışı ise devr ve teselsül adı verilen şeydir. Devr, bir şeyi eş anlamlısı ya da kendisi ile tanımlamaktır. Örneğin; “büyük, küçük olmayandır” ve “küçük, büyük olmayandır” veya “büyük, büyüktür” gibi.
- Teselsül ise genelde tanımın açık ve net olmamasından kaynaklanır ve tanım, sürekli yeni tanımları gerektirir. Örneğin; “A, B’dir” diye tanımlarız ama B de açık olmadığından daha sonra “B, C’dir” şeklinde bir tanım yapmak zorunda kalırız. Oysa tanım sınırlandırmaktır ve zihin, bir yerde durmak zorundadır. Aksi halde bilgi mümkün olmaz.
- Resmi had olarak kabul etmek de ciddi bir tanım hatasıdır. Oysa bilimsel olan tanım, haddir ve resim asla haddin yerini tutmaz. Örneğin; “İçki, özel kokulu bir sıvıdır” tanımındaki “özel koku” hâsse olduğundan bu tür bir tanım, had değildir ve bu kokuya sahip olan bir sıvı üzerine kesin bir hüküm bina edilemez.
- Tanımda sık rastlanan bir hata da dilden kaynaklı tanım yanlışlarıdır. Tanımda açık kavram kullanmamak, tanımın gereksiz yere uzatılması, sözlük anlamı tanım olarak kabul etmek, tanımda eşsesli kelime veya mecaz kullanmak gibi birçok dil hatası da tanımda yanlışa sebep olmaktadır. Örneğin “salât” kelimesinin sözlük anlamı tören ve duadır. Ama İslam dini, bu kavramı, özel bir ibadet şekli olarak sınırlandırmıştır. Bu durumda sözlük anlamını şerî anlam olarak kabul etmek, tanım yanlışıdır. Bu tür yanlışların örneklerini çoğaltmak mümkündür.
- Son olarak tanımın selbî olmaması ve döndürülebilmesi gerekmektedir. Yani bir başka ifade ile bir şeyin ne ol-

madığını anlatmak, tanım olamaz. Tanımda aslolan, bir şeyin ne olduğunu ortaya koyduktan sonra varsa benzerlerinden ayırt etmektir. Bu yüzden tanımda hem cins hem de fasıl kullanırız ki bir şeyin ne olduğu ve ne olmadığı açıkça bilinmiş olsun. Örneğin, insan kavramını insanın ne olmadığı üzerinden tanımlamaya çalışırsak sayılamaz derecede tanım yapmak gerekir. Mesela “insan, at değildir” ... “insan, taş değildir” vb gibi. Bu şekilde yapılan tanımların bir sonu yoktur. Aynı şekilde tanımlanan şey ile tanımlayan şey örtüşmelidir. Mesela; “içki, sarhoşluk veren sıvıdır” tanımı; “sarhoşluk veren sıvı, içkidir” şeklinde döndürülebilir. Fakat “insan, iki ayaklı olan canlıdır” tarifi “iki ayaklı olan canlı, insandır” şeklinde döndürülemez. Zira iki ayaklı başka canlılar da vardır. Örneğin tavuk gibi.

Tanım yanlışları

<i>Kaynağı</i>	<i>Yanlış</i>	<i>Doğru</i>
<i>Selbi tanım</i>	İnsan, taş olmayandır.	İnsan, düşünen canlıdır.
<i>Sözlük anlamı tanım olarak alma</i>	Salat, duadır.	Salat, rükunları olan özel bir ibadettir.
<i>Eşsesli kelime kullanma</i>	Oruç, tutmaktır.	Oruç, yemekten ve içmekten uzak durmak şeklindeki ibadettir.
<i>Mecaz kullanma</i>	İnsan, aslandır.	İnsan, düşünen canlıdır.
<i>Tanımın uzun olması</i>	Yabancı, ülke dışından gelen, ülkemiz vatandaşı olmayan, dilimizi ve örfümüzü bilmeyen kimsedir.	Yabancı, Türk vatandaşı olmayan kimsedir.

<i>Bir şeyin eş anlamlı ya da yine aynı kavramla tanımlanması</i>	El, yabancıdır.	El, tanışıklığımız olmayan kimsedir.
<i>Fasıl, illet ya da rükünü içermemesi</i>	İçki keyf veren içecektir.	İçki sarhoşluk veren içecektir.
<i>Fasıl, illet ya da rükünü içermemesi</i>	Namaz, ibadettir.	Namaz, rükunları olan özel bir ibadettir.
<i>Tanımlanamayan şeyleri tanımlamaya çalışmak</i>	Varlık, varolmaktır.	Varlık tanımlanamaz, bedihidir, betimi yapılabilir, zira kabuldür.
<i>Bir şeyi daha kapalı bir şeyle tanımlamaya çalışmak</i>	Vekil, halifedir.	Vekil, aslın yerine yetkilendirilendir.
<i>Tanınım döndürülememesi</i>	İçki, haramdır. (her haram içki değildir).	İçki, sarhoşluk verendir. Sarhoşluk veren içkidir.
<i>Bilimler ya da örfler arasındaki farkı dikkate almama</i>	Tanrıya inanıyor.	Allah'a inanıyor (zira Allah, belli isimleri ve sıfatları olan İslam'a mahsus bir ilahtır).
<i>Bilimler ya da örfler arasındaki farkı dikkate almama</i>	Materyalistler hümanisttir, bu yüzden insancıldır.	İnsan, kuldur (diğer canlılardan farklı ve özeldir, halifedir).

9. Tanım-burhan ilişkisi

Aristoteles ve Fârâbî, tanımı, Burhan bahsinde incelemiştir. Bunun nedeni; burhanın önermeye, önermenin de tanıma dayanmasıdır. Bu yüzden klasik mantıkla modern mantığı ayıran en önemli fark, “tanım teorisi” yani “mahiyet anlayışı”dır. Zira Kant; hem tanımın yeni bilgi vermediğini savunmuş, hem de duyu ve akıl alanını ayırarak “zihnî varlığın” imkanına gölge düşürmüştür. Modern mantık da bu yoldan giderek “önergeler”, “kipler (aslında önerme ve kıyasın bir konusu)” ve “kıyas” mantığı haline gelmiştir.

Aristoteles ve onun izinden giden İslam mantıkçıları, tanımın burhanla elde edilemeyeceği ibaresini kullanmışlardır ki bu ibare kafa karıştırıcıdır. Aslında buradaki kasdı şu şekilde özetleyebiliriz:

- Tanım, burhan değildir. Zira tanımda “illet” yoktur. Aslında tanım, önerme de değildir zira tanımda “kızb (yanlışlık)” olmaz. Bu yüzden tanımda “sıdk (doğruluk)” da yoktur. Aşağıda tanım hatalarına değineceğiz.
- Burhan, tanım değildir. Zira burhan, bir kıyas türüdür ve doğru (sahih) veya yanlış (galat) olabilir.
- Mahiyet, burhan ile elde edilmez. Fakat mahiyetin tanımının isabet edip etmediği, burhanla test edilebilir.
- Ayrıca tanım, cins ve fasılla yapılır. Oysa bazı önergeler ve burhan, hâsseyi veya arazları verebilir. Her ne kadar hâsse ve arazla yapılan tanım yani resim, tarifin bir çeşidi olsa da bilimlerde kullanışlı olan haddir.

10. Tanım-önerme ilişkisi

Bu yüzden her tanımın önerme olmadığını; her önermenin de bir tanım olmadığını ifade etmek gerekiyor. Her ne kadar klasik dönemde her tanım, bir önerme olarak kabul

edilse de bu sadece tanımda üç unsurun (tanımlanan, tanımlayan ve bağ) bulunması gerektiğini ifade etmek içindir. Yoksa tanımlar, önermeler gibi doğruluk yanlışlık içermezler.

Ayrıca tasavvuru bilinen her şeyin, tasdiki bilinemez. Tasdiki bilinen her şeyin de tasavvuru bilinemez. Örneğin “su, yüz derecede kaynar” bir önermedir. Bu önermeyi bilen herkesin, su ve kaynamanın veya derecenin mahiyetini bilmesi gerekmez. Fakat “tasdik bilgisi, tasavvur bilgisini de gerektirir” şeklindeki önermenin anlamı, teorik olarak burada su ve kaynamanın mahiyetinin, bilinir veya bilinebilir olması gerektiridir. Yani birileri tarafından bu mahiyetler bilinmelidir. Aksi halde bilinmesi imkansız olan tasavvurlar üzerine bir önerme inşa etmek anlamsız olur. Fakat herkesin, her zaman bu mahiyetleri bilmesi gerekmez. Yani suyu bilen kimse de her zaman kaynama derecesini bilmek zorunda değildir.

Mesela yine içkinin haram olduğunu bilen herkes, neyin içki olduğunu bilmeyebilir. Zira neyin içki olduğu ve içki türleri, uzmanlık ister. Yani tanım bilgisi, önerme bilgisini; önerme bilgisi de her zaman mahiyeti bilmeyi gerektirmez.

Bu yüzden tanım yapmaya tertip; önerme inşasına terkip; kıyas inşa etmeye de telif diyoruz. Zira tertipte yüklem durumu yoktur; sadece iki kavram birbirine bağlanmıştır. Terkipte ise bir kavram diğerine yüklem yapılmıştır. Bu yüzden terkip diyoruz. Kıyasta ise iki önerme bir illet ile birbirine iktiran edilmiştir ki bu yüzden kıyas yapmaya telif adını veriyoruz.

11. Tanımda kullanılan bilimsel sorular

Aristoteles, üç temel bilimsel soru olduğunu ifade etmiştir: “(Var) mı?”, “Nedir?” ve “Niçin?”

Bu sorulardan “nedir” sorusu, tanımını verir. Nedir sorusunun cevabına “**kavli şârih**” yani tanım diyoruz. Nedir sorusu, “**hakikat**”i yani mahiyeti verir.

“(Var) mı” sorusu ile tasdik ilgilenir. Buradaki varlıktan kasıt, mahiyetlerin varlığı değil, yüklemün öznedenden bulunup bulunmadığıdır ki bu konu, önermeler bahsinde açıklanacaktır. Var mı sorusunun cevabı ise **“kavli câzim”** yani önermelerdir (kaziyye-kazâyâ). **“Hak”** yani doğru ile kastımız da önerme doğrusudur. Hak kavramı bazı kitaplarda zât ile aynı anlamda kullanılsa aslında doğru olan kullanım hak kavramının önerme doğrusuna karşılık gelmesidir.

“Niçin” sorusu ise hüccet yani kıyasın konusudur ve kıyasın da en özel ve bilimsel şekli, Burhandır. Bu yüzden burhana **“kavli kâtı’ (kesin söz)”** adı da verilmektedir. Bu yüzden kıyastaki bu işleme **“tahkik”** de diyebiliriz.

Mantığın konuları ile alakalı kavramlar ve kullanılan bilimsel sorular

<i>Aklın temel işlevleri veya ilmin türleri (Zihinde)</i>	<i>Tasavvur</i>	<i>Tasdik</i>	<i>Hüccet</i>
<i>Aklın temel işlevleri veya ilmin türleri (Dilde)</i>	Tarif	Kaziyye veya hüküm	Kıyas veya Nazar
<i>Bilgi türlerine göre bilimsel sorular</i>	Nedir?	(Var) Mı?	Niçin?
<i>Bilgi türlerine göre nedenler</i>	Madde-suret	Fail-gaye	Fail-gaye
<i>Bilginin inşası</i>	Tertip	Terkip	Telif
<i>Bilgi (veya Mantık) yanlışlığı (dalâl)</i>	Hata	Kizb	Galat
<i>Bilgi türlerine göre doğru bilgi</i>	Savap	Sıdk	Sahih

Zihinde ve dilde mantık kavramları

<i>Zihinde</i>	<i>Dilde</i>
Tasavvur.	Tarif. (Analitik Önermeler, Kant'ta)
Tasdik.	Kaziyye (Mantık ilminde) veya Hüküm (Fıkıh ve Kelâm ilminde). (Sentetik Önermeler, Kant'ta)
Huccet.	Kıyas (Mantık ilminde) veya Nazar (Fıkıh ve Kelâm ilminde).

“Hangisi”, “nasıl”, “nerede” ve “ne zaman” gibi sorular ise “nedir” sorusunun alt veya birleşik şekilleridir ve bu sorular da tanıma dahildir. Zira “hangisi” sorusu, türü ayırt etmek içindir ve faslı veya hâsseyi verir. Nasıl, nerede ve ne zaman gibi sorular ise zaten Kategoriler ile alakalıdır ve bunlar da doğal olarak tanıma dahildirler.

12. Tarifin faydaları

Tanımın ne işe yaradığı ve özellikle yeni bilgi verip vermediği; İbn Teymiyye (1268-1323) ve Kant (1724-1804) başta olmak üzere birçok kişi tarafından tartışılmıştır.

Fakat Aristoteles, tanımın yeni bilgi vermekten çok zaten ilk olarak mevcut bilgilerin doğruluğunun kayıt altına alınması ve hatta insan bilgisinin oluşması için gerekli olduğunu ifade etmektedir. Zira insan zihni, bir takım ilk ve riler olmadan çalışamaz. Ayrıca zihnin çalışması için doğru ve doğruluk gibi temel kriterlerin de bilinmesi gerekir.

İnsanın, tüm bireyleri bilmesi mümkün değildir. Tanımın kaplama değil de işleme göre yapılmasının nedeni budur. Bu yüzden tasavvur oluştururuz. Tasavvuru karşımızdaki ifade etmek ve kayıt altına almak içinse tanım yaparız.

Yani tanım, muhataba yeni bilgi verir ve dahası doğruluğun muhafaza edilmesi ve aktarılması için gereklidir.

Tanım ve kavram, ilim ve kurum için gereklidir. Örneğin “salât” bir kavramdır. Dilde dua veya tören anlamına gelen bu kavram, İslam dini ile birlikte yeni bir anlam kazanmıştır. İşte İslam’ın bu kavrama yüklediği anlam bir tanımdır. Şayet bu tanım olmazsa, dinin en temel esaslarından birisi olan namaz, ortadan kalkar. Bu yüzden mantıkçılar, lafızdan; isim, sıfat, edat veya fiili değil kavramı anlarlar.

Tanım, kurumlar için de gereklidir. Tanımlar olmadan kurumlar olmaz. Örneğin her kurumun kendine has kavramları vardır ve mesela yine her kurum, “kurum” kavramı ile kendini tanımlar. Mesela Üniversite’nin kurum dediği şey, kendisidir. Bir bakanlık da kurum dediğinde kendini kasteder. Bir şirket için de kurum, kendisidir. Kurumlar olmadan ise toplum ve devlet olmaz.

Aristoteles’e göre had yani tanım, temyiz için de gereklidir. Zira had, sınırlandırmak ve sınır çizmek anlamına gelmektedir. Tanım yaparak, kavramın içine aldığı bireyleri ve ifade ettiği özellikleri belirleriz. Ayrıca yine tanımla, kavramın hariçte tuttuğu özellikleri ve bireyleri de tayin ederiz.

Yine tanım sayesinde çokluğu anlamlandırır, mahiyetlerin asli olan ve olmayan özelliklerini buluruz.

Burada son olarak bedîhî ve evvelî bilgilerin zorunlu olmasına değinmekte fayda var. Duyu, zorunlu bilgi verir demek; duyular yanılmaz anlamında değildir. Aksine duyular, ilim için gereklidir zira ilk bilgi kaynağımızdır. Fakat duyular bizi yanılttığı için aklımız vardır ve bilim yaparız. Böylece duyu verilerinin doğruluğunu kontrol ederiz. Aynı şey kavramlar için de geçerlidir. Kavramlar ilk bilgilerimizdir ve diğer tüm bilgilerimizi bunların üzerine inşa ettiğimiz için gereklidirler.

Tanımın zorunlu olması ise şekli bir zorunluluktur. Yani biz, şartlarına uygun bir tanım yaparız ve bu tanımı doğru kabul ederiz. Buradaki doğruluktan kasıt, tanımın şartlara uygun yapılmasıdır. Yoksa içerik olarak doğruluğu, ilgili bilim dalları bilebilir. Mantık ilminin formel oluşunun anlamı da budur.

NOT: Aristoteles, insanın zaten doğuştan itibaren sürekli bilgiye maruz kaldığını; bu yüzden aslolanın yeni bilgi öğrenmek değil elimizdeki bilgilerin değerini ölçmek olduğunu ifade etmiştir.

Mesela bugün internette bir sürü bilgi ile karşılaşırız. Bilgiye ulaşma güçlüğü yoktur. Önemli olan hangi bilginin neye göre doğru olduğudur. Burada da bilginin tanımı, kaynakları ve ölçüsü önemlidir.

13. Tarif çeşitleri

Tanım, ilk olarak, isme ve hakikate göre olmak üzere ikiye ayrılır. Fakat hakîkî tanım ile hakîkî mahiyeti karıştırmamak gerekiyor. Hakîkî mahiyet, dış dünyada bireyleri bulan kavramlar için geçerli iken; hakîkî tanım, araştırmaya dayalı yapılan tanımdır. İtibari mahiyet ise dış dünyada bireyleri olmayan kavramlardır. Mesela öğrenci gibi. Öğrencinin hakiki mahiyeti ise insan olmaktır. İsmeye göre yapılan tanım ise tasdikten ve araştırmadan önce olan tanımlardır.

Mesela “insan, bilen canlıdır” tanımındaki “insan, bilendir” ifadesi isme göre bir tanımdır zira bu tanım bedihîdir ve araştırmada öncedir. Oysa “insan, canlıdır” ifadesi tahkiki gerektirdiği için hakikate dayalı bir tanım olmaktadır.

Tanımın bir diğer tasnifi ise Beş Tümele göre yapılandır.

14. Beş tümele göre yapılan tarifler

a. Had (bilimsel tanım)

Tanım kavramının aslında had anlamına geldiğini; had-din de tarifi özel bir türü olduğunu ifade etmiştik. Fakat had yani tanım, çoğu zaman tarif yerine kullanılmaktadır.

Teknik olarak “cins+fasıl” ile yapılan tarife, had adı verilir. Zira fasıl, türün bütün bireylerinde bulunduğu ve türün asli özelliği olduğu için cins ve fasıldan yapılan bir tarif, tam olarak türü vermektedir. Örneğin “insan, düşünen canlıdır” tanımı gibi. Zira bilmek, insanın temel vasfıdır ve insandan başka düşünen bir canlının varlığını kabul etmediğimiz durumda “düşünen canlı” tanımı, tam olarak insana işaret etmektedir.

Buradan, tanımlanan şeyin aslında tür olduğunu anlıyoruz. Kategorilere nispetle tür, cevher ve arazdan oluşmaktadır ki mahiyet ve hakikat kavramlarının da tür anlamına geldiğini söylemiştik. Zat, şey, tabiat, suret, idea, misal ve heyet de aynı anlamları ifade etmektedir.

Haddi, “**tam**” ve “**nâkıs**” olmak üzere tasnif ediyoruz. Buradaki tamlık ve noksanlıktan kasıt, tanımın işaret ettiği anlamdır. Genel olarak, yakın cins ile yapılan tanım, tam olarak kabul edilmiştir. Yukarıdaki örnekteki gibi. Uzak cins ile yapılan tanım ise eksik olarak kabul edilmiştir. Mesela “insan, bilen cisimdir” dediğimizde cisimler, canlı ve cansız olarak ayrılır. Ve cansız varlıklar mesela bilgisayar da bu tanımın içine girebilir. Bu yüzden tanım, bireylerine tam olarak işaret etmez yani açık ve seçik olmaz ki buna eksik tanım diyoruz.

Had kavramı; kıyasta “terim” veya “deyim”, burhanda ise “ilkeler” ve “öncüller” anlamında da kullanılmaktadır.

b. Resim (betim)

Resmin ne olduğu konusunda çeşitli görüşler vardır. Genel görüşe göre resim, “cins+hâsse”den oluşan tanımdır. Fakat bazı mantıkçılar, arazlardan yapılan tanımları da resim olarak kabul etmektedirler.

“İnsan, gülen canlıdır” tanımında “gülmek” hâsessedir. İnsanın temel vasfı gülmek olmadığı gibi her insan, her zaman gülmeye de bilir. Eğer hasse ile yapılan tarifi bilimsel kabul etse idik; gülmeyen bir insan gördüğümüzde onun insan olduğunu bilmememiz gerekirdi. Bu yüzden hâsse ile yapılan tanımlar, resim (betim) olmaktadır.

Resim de tam ve eksik olarak ikiye ayrılır. Eksik resim, uzak cinsle yapılan tanımdır. Mesela “insan, gülen cisimdir” tanımındaki gibi. Burada, tanımdan türe gitmek oldukça zordur ve bu yüzden bu, eksik bir betimdir.

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi bazı mantıkçılar, arazlardan yapılan tanımları da eksik betim olarak kabul etmektedirler.

Beş tümele göre yapılan tanımlar

	Tür	Fasıl	Yakın Cins
Tam Had	İnsan	Bilen/düşünen	Canlıdır
Tam Had	İçki	Sarhoşluk veren	Sıvıdır

	Tür	Fasıl	Uzak Cins
Nâkıs Had	İnsan	Bilen/düşünen	Cisimdir

	Tür	Hâsse	Yakın Cins
Tam Resim	İnsan	Gülen	Canlıdır

	Tür	Hâsse	Uzak Cins
Nâkıs Resim	İnsan	Gülen	Cisimdir
	Tür	Araz	Yakın Cins
Nâkıs Resim	İnsan	İki ayaklı	Canlıdır
	Tür	Araz	Uzak Cins
Nâkıs Resim	İnsan	İki ayaklı	Cisimdir
	Tür	Araz	Araz
Nâkıs Resim	İnsan	İki ayaklı	Tüysüz olan şeydir

NOT I:

- Eksik betimin örneklerini daha da uzatmak mümkündür.
- Resim, haddin olmadığı yerlerde bilgi vericidir fakat kesin doğruluk ifade etmez.
- Resme; tasvir, işaret veya tembih de demek mümkündür.

NOT II: Aslında gerçek anlamda tam ve eksiklik, hadde yani bilimsel tanımda geçerlidir. Zira diğer tüm tanım türleri zaten eksiktir.

NOT III: Özetle bir şeyin asli özelliklerini biliyorsak had, diğer özelliklerine göre tanım yapıyorsak resim olur.

15. Diğer tarif çeşitleri

a. Tarif bi'l-misâl

Örnekle tanımlamaktır. Had veya resmin olmadığı yerlerde kullanılır. Örneğin “İnsan, Ahmet gibi olan canlıdır” gibi.

Örnekle tarif bilgi vericidir ama her zaman bilimsel olarak kullanamayız. Mesela, içki, falan marka ya da adla anılan şey dediğimizde; diğer içki türlerine bu örnek üzerinden haramlık hükmü veremeyiz. Zira haramlık, kesin bir illete göre yapılabilir.

b. et-Ta'rîfû'l-lüğavî

Sözlük tanımıdır ki çoğu zaman ilimlerde kullanışlı değildir. Hatta bazen bu tür tarifler, yanıltıcıdır. Mesela salâtin, dua veya tören olarak tanımlanması gibi. Bu durumda İslam'ın salâta yüklediği anlam, geçerliliğini kaybedecektir. Zira ilimler, vazi ve ıstılahi anlamları kullanırlar.

Bu yüzden klasik kitaplarda her kavramın önce sözlük anlamının verilmesi, her zaman doğru ve kullanışlı değildir. Fakat bu, adet haline gelmiştir. Oysa dil bilimleri hariç diğer ilimlerde, bu tür tanımlardan uzak durmak gerekiyor. Aksi halde lafızcılık veya diğer bazı yanlış akımların ortaya çıkması normaldir.

c. et-Ta'rîfû'l-ıstılahî

Had veya resim yapamadığımız yerlerde kullanılan bir tanım şeklidir. Fakat bu tür tanımlar, çoğu zaman resim kategorisine dahil edilebilir. Zira belli bir ilimde kullanılır. İstılahi tanımlar, fasla göre yapılırsa had olurlar. Mesela “İçki, sarhoşluk veren sıvıdır” gibi.

İstılahi tanımların bir başka sorunu da ilimlere göre farklı olmasıdır. Mesela fıkıhçı insanı; “mükellef varlık” olarak tarif ederken mantıkçıya göre insan “düşünen canlı”dır.

NOT I: Bir ilme göre had olan bir başka ilme göre resim olabilir. Örneğin kelamcı tarafından yapılan insan tanımı, fizikçi açısından resim kabul edilebilir. Bu yüzden her zaman ıstılahi tanımlar mantıksal olmayabilir.

NOT II: İstılahi tanım asli özellik üzerine kurulursa had olur, diğer özelliğe göre yapılırsa resim olur. Özelliğe göre değil de diğer şeylere göre olursa diğer tanım türlerine girer.

- “Namaz; rüku, secde gibi rükünlerden oluşan ibadettir”; hem ıstılahi tanım hem de haddir.
- “Mükellef, akıl ve baliğ olandır” şeklindeki ıstılahi tanım bir resimdir.

- “Sigara, tütünden yapılan şeydir”; burada özellik olmadığı için diğer tanım türlerine girer.

d. Ta’rîfü’l-küll bi’l-cüz

Örnekle anlatıma benzeyen bir tanım şeklidir. Örneğin “insan; el, ayak, ruh ve bedenden oluşan canlıdır” tanımı gibi. Aslında bu da bir tür betim/resimdir. Yine içki üzümünden yapılır şeklindeki bir tanım, gerçek tanım değildir. Zira üzüm suyu da üzümünden yapılır.

Bu tür tanımlar sorunlu olabilir. Mesela “araba, tekerlek, gövde ve motordan oluşan şeydir” diye bir tanım yap-sak; motosiklet ya da mesela dönme dolapta da tekerlek ve motor vardır. Bu durumda tarif, tam olarak mahiyete de-lalet etmeyebilir.

e. Ta’rîfü’l-ma’kûl bi’l-mahsûs

Soyut anlamların ifadesinde kullanılan ve yine tanım veya betim yapamadığımız durumlarda başvurulmuş bir ta-rif türüdür. Mesela kafa karışıklığını, odanın dağınıklığına benzeterak anlatmak gibi. Ama bu tür tarifler söyleyen ya da muhatabın anlayış ve bilgi derecesine göre başka türlü anlaşılabilir. O yüzden bilimlerde çok kullanışlı değildir.

Diğer tanım çeşitleri

Örneğe göre tanım	İnsan, Ahmet gibi olan şeydir.
Sözlük tanımı	Namaz, dua ve törendir.
İstılahi tanım	İnsan, mükellef varlıktır. Mükellef, akıl ve baliğ olandır.
Bütünüün parça ile tanımı	İçki, üzümünden yapılan içecektir.
Soyut bir şeyin somut bir şeyle tanımlanması	Kafanın karışması, odanın dağınıklığı gibidir.

NOT I: Bir şeyin özelliklerini biliyor isek had veya resim kullanırız. Diğer tanım türleri, özellikleri bilinmeyen şeyler içindir.

NOT II: Aslında tüm bu diğer tanım çeşitleri de resme dahil edilebilir. Zira bilimsel olmadıkları için betimdir.

NOT III: Resimler ve diğer tanım türleri zan ifade eder. Eksik tanım da zan ifade eder. Sadece tam had, kesinlik ifade eder.

16. Tanımlama ve anlamlandırma (fonksiyonel tanımlama)

Klasik mantıkla modern mantık arasındaki en büyük farkın, “tasavvur” ve “tanım” teorisi olduğunu ifade etmiş-tik. Zira modern dönemde, aklın tanımı ve sınırları değiş-tirilmiştir; bilgi tanımı ve bilimin ölçüsü de değişmiştir. Bunun neticesinde “zihnî varlık”, anlamını ya tamamen yitirmiş ya da klasik dönemdekinden farklılaşmıştır.

Zihnî varlık yani mahiyetteki anlam kaybı/kaymasına bağlı olarak tanım ve tanımlama da değişmiştir. Klasik dönemde aslanan “tanımlama” iken modern dönemde tanım, yerini, “anlamlandırma” veya “fonksiyonel tanımlama”ya bırakmıştır. Frege, Wittgenstein, Gadamer ve Heidegger; bu teorinin öncü isimleridir.

Buna göre klasik mantıkta tanım sorusu “nedir?” iken modern dönemde ne olduğu sorusu, yerini; “neye, niçin, ne dediğimiz” sorusuna bırakmıştır. Matematikten de hatırlanacağı üzere fonksiyon; iki değerden birinin, diğerine bağlı olarak değişmesi anlamına gelmektedir. Bu teori tanıma uygulandığında; kavramlar, yerini, kümelere bırakmaktadır.

Örnek vermek gerekirse klasik dönemde “içki, nedir” sorusu önemli iken modern mantıkta bu soru; “hangi şeylere içki diyoruz” yani içki kavramı, hangi birey kümelerini

içine almaktadır ve “hangi sebepten bu şeylere içki diyoruz” haline dönüşmüştür.

Aslında fonksiyonel tanımda tanım ve önerme, içiçe girmiştir diyebiliriz. Yine modern dönemde suret, yerini madde yani içerik karşısında değer kaybetmiştir. Bu nedenle modern dönemde “haramlık” ile “neyin haram olduğu” içiçe geçmektedir. Oysa haramlık mahiyet ve suret iken haram olan şeyler, içeriktir. Yine bazı durumlarda hüküm değişmez ama hükme konu olan şeyler veya şartlar değişebilir. Zira şeylerde suret, değişmeyen yön iken madde yani içerik, değişen taraf olmaktadır. Özetle ifade etmek gerekirse fonksiyonel tanımda madde ve suret içiçe girmiştir.

Tanım yerine anlamlandırmanın geçmesi, yargıda da “**yorumlama**”nın (hermenötik) öne çıkmasına sebep olmuştur. Bu teorinin öncü isimleri ise; Dilthey, Schleiermacher ve Heidegger’dir. Yorumlama aslında anlama, anlamdırma ve yargı süreçlerinden sonra olan bir şeydir. Klasik mantığın, vazî anlam ile ilgilendiğini kabul edersek modern dönemde “aklı delâlet”in öne çıktığını söyleyebiliriz. Zira anlamlandırma ve yorumlama; mahiyet ve yargılara, ikincil ve dışardan şartların; hatta şahsî özelliklerin dahil edilmesi sürecini de beraberinde getirmektedir.

Bir başka ifade ile “tanım” kişiye göre değişmez iken anlamlandırma, şartlara veya kişilere göre farklılık gösterebilir. Aynı şey, yargı ve yorum arasında varittir. Yargı, illetin bilinmesi durumunda herkes için aynı iken yorum daha kişisel ve daha şartlara bağlı bir durumdur.

Modern dönemde “**fenomoloji**” (bkz. Kant, Husserl ve Heidegger), “**dil oyunu**” (örneğin Wittgenstein), “**yapısalcılık**” (bkz. Saussure), “**yapısökümcülük**” (yine bkz. Heidegger) ve “**postyapısalcılık**” (en önemli ismi Derridadır) gibi birçok anlamlandırma ve yorumlama teorisi bulunmaktadır.

“Yükleme teorisi” de yine modern tanım ve önerme teorilerinden olsa da aslında bu teori de kıyas ile alakalıdır. Zira yüklemde “illet” yani sebep/gerekçe de bulunmaktadır ki önermeden daha çok illeti veren şey kıyastır.

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: YARGI VE ÖNERME
(TASDİK VE KAZIYYE/HÜKÜM)**

- Önermenin unsurları ve yapısı,
- Önergeler arası ilişki,
- Önergelerin içeriği ve Kipler (müveccihât),
- EK: Önerme yanlışları.

8. DERS: ÖNERMENİN UNSURLARI VE YAPISI

- Tasdik ve kaziiye.
- Nakıs ve tam tasdikler.
- Önerme nasıl elder edilir?
- Önerme ve tanım ilişkisi.
- Önermelerin niteliği.
- Zihin, dil ve dış dünya ayrımı.
- Özne ve yüklem.
- Özne-yüklem ilişkisi.
- Önermelerin niceliği.
- Telazüm ve teanüd.
- Önermelerde kullanılan bilimsle sorular.
- Nedenler.
- Basit ve mürekkep önermeler.
- Yükleme nicelikli önermeler.

1. Tasdik ve kaziiye

Mantiğın tasavvur ve hüccetle birlikte üç temel konusundan birisi tasdiktir. Tasdik; iki kavramı, doğru ve yanlış ölçüsüne tabi tutulacak şekilde bağlamaktır.

Tasdik, zihinde olan bir durumdur. Bunun dil ile ifadesine “**kaziiye**” yani “**önerme**” diyoruz. Fıkıh ve Kelam ilimlerinde kaziiye yerine “**hüküm**” kavramı kullanılmaktadır.

Önerme inşa etmeye “**terkip**” diyoruz. Zira tanım kurma anlamına gelen tertip kavramından farklı olarak önermede doğruluk-yanlışlık değeri bulunmaktadır. “**Hamı**” de yine

önerme inşası için kullanılan bir diğer kavramdır. “Vaz” kavramı ise önerme inşası anlamına gelmez. Genelde vaz, bir delalet türüdür ve aynı zamanda şartlı önerme inşası anlamında kullanılmaktadır. Bu yüzden İbn Sînâ, şartlı önerme (kaziyye şartiyye veya kısaca şartiyye) anlamında “vaziyye” kavramını kullanmıştır.

Önermeye kaziyye ve hüküm haricinde “kavli câzim” de denilmektedir. Kant, önerme ve kıyas ayrımı yapmadan her ikisi için de “sentetik önermeler” ifadesini kullanmıştır.

Önerme ile ilgili kavramlar

Zihinde	Dilde	Fıkıh ve kelamda	İşlemin adı	Istilahi karşılığı
Tasdik	Kaziyye (önerme)	Hüküm	Terkip	Kavli câzim

2. Nâkıs ve tâm tasdikler

Fârâbî, tasavvur gibi tasdiki de tam ve nakıs olarak ikiye ayırmıştır. Tam tanımdan kasıt, unsurları tam olan ve doğru-yanlış değerlendirmesine tabi tutulabilecek olan önermeler

olmalıdır. Önermenin unsurları: “**Hüküm ve râbıt (yargı yani bağ)**”, “**mahkûm bih (yüklem)**” ve “**mahkûm aleyh (özne)**”dir. Daha önce değindiğimiz gibi her cümle, yargı bildirmez. Bu anlamda bütün tanımlar, önerme değildir. Ayrıca yargı bildiren haber cümleleri haricindeki diğer cümle kalıpları (emir, nehiy ve rica bildiren inşâî cümleler gibi) de yine önerme değildir.

Buna göre unsurları eksik olan ya da yargı bildirmeyen cümleler, tam bir önerme değildirler. Bunlar ancak eksik (nâkıs) önerme olabilirler. Nakıs tasdik ve önermeler ise, gerçek anlamda tasdik sayılmadığından Mantık ilminin konuları arasında incelenmemektedir.

3. Önerme nasıl elde edilir?

Önerme ya bedihi ya da kesbidir. Bedihi (fitrî/evvelî) önermeler ya kabule dayalı ya da sezgiye dayalıdır. Örneğin “büyük, küçükten büyüktür” gibi. Bunun dışındaki önermeler kesbidir. Kesbi (nazarî) önermeler ise ya duyuyla, ya akılla ya da haberle elde edilir.

Duyular tek başına önerme vermez diyebiliriz. Verse de bu önermeler tekil olur. Duyular yani gözlem akıl sayesinde deneye dönüşür. Buna tümevarım deriz.

Akıl ise tümevarım ya da tüm dengelimle önerme elde eder. Yine akıl, önermeler arası ilişki ile doğrudan çıkarımlarda da bulunabilir.

Haber ve rivayet de önerme kaynaklarımızdandır.

Genel bilgi kaynakları

- Duyular,
- Akıl,
- Haber.

Bilgi kaynakları

Kavramlarda	<ul style="list-style-type: none"> • Kabul, • Sezgi, • Tümevarım.
Önermelerde	<ul style="list-style-type: none"> • Duyu (tekill), • Kabul, • Sezgi, • Tümevarım • Tarih ve haber.
Kıyasta	<ul style="list-style-type: none"> • Kabul, • Sezgi, • Tümevarım, • Tümdengelim, • Analoji.

4. Önerme ve tanım ilişkisi

Her önermenin bir tanım olmadığına; her tanımın da bir önerme sayılamayacağına daha önce değinmiş idik. Zira her tanım, yargı bildirmez ve bu anlamda isim tanımları, bir önerme sayılamazlar. Ama hakikat tanımları, yargıyı da gerektirdiğinden birer önerme kabul edilebilirler. Fakat aslolan; önerme ile tanım arasındaki ayrımıdır.

Tanım ile önerme arasındaki bir başka ilişki ise önermenin tanımı yani bir başka ifade ile tasdikin tasavvuru içermesi meselesidir. Bilindiği üzere önerme; iki kavramın bir bağ ile birbirine bağlanmasıdır. Bu durumda tasdikte özne ve yüklem olan iki tasavvur ile bu tasavvur arasındaki bağın bilinmesi gerekir. Fakat daha önce de değindiğimiz gibi iki tasavvur arasındaki bağı bilen herkes, bu tasavvurların mahiyetlerini bilmeyebilir. Örneğin “Su, 100 derecede kaynar” bir önermedir. Bu önermede hükmü bilen herkesin, suyun ve derecenin mahiyetini gerçek anlamda bilmesine

gerek yoktur. Ayrıca bu herkes için mümkün de değildir. Ama her halükarda bu mahiyetler bilinebilir olmalıdır. Yani teorik olarak tasdiki bilmek, tasavvuru bilmeyi de gerektirir. Ama pratikte bu daima mümkün değildir.

Diğer taraftan tasavvuru bilenin zaten her zaman tasdiki bilmesi de mümkün değildir. Yani su ve dereceyi bilen kimşenin suyun nasıl kaynakıldığını bilmesi gerekmez. Bu yüzden tasavvur bilgisi, tasdik bilgisini gerektirmez.

	Tanım olması	Önerme olması
İçki sıvıdır	X	X
İçki sarhoş eden şeydir	X	-
İçki bozulabilir	-	X

NOT: Bir ifade, aksi mümkünse önerme olur. Örneğin “içki sarhoş eder” dediğimizde “içki sarhoş etmez” diye bir yargı inşa edemeyiz. Zira buna din karar vermiştir. Bu yüzden bu bir tanımdır. Ama “içki bozulabilir” ifadesi bir yargıdır zira aksi yani “içki bozulmamıştır” ifadesi de mümkündür.

5. Önermelerin niteliği

a. Haml nedir?

Haml (yükleme), iki tasavvurun bir yargı ifade edecek şekilde birbirine bağlanmasıdır. Bu anlamda gerçek haml, olumlu olan yani “**icap**” ve “**ispat**” adını almaktadır. İspat kavramı asıl olarak “olumlu önerme inşası” veya vakıada olanı kabul anlamına gelmekte yani doğrulama veya yanlışlama anlamını ifade etmemektedir. Fakat iki kavramı birbirine bağlamamak yani “**selp**” de bir hamldir. Ki olumsuz hamle “**nefy**” diyoruz.

Buna göre genel başlığa haml adını verebiliriz. Olumlu hamle, ispat; olumsuz hamle de nefy demek daha uygun olacaktır.

İspat ve nefy yani yükleme ve yüklememe, zihinde olan bir şeydir. Bu iki kavramın dille ifadesi icap (olumluluk) ve selp (olumsuzluk) adını almaktadır.

Sıdk ve kizb ise, vakıayı ifade eden iki kavramdır. Yani şayet icap veya selp, dışarda aynı ile gerçekleşiyorsa “**sıdk**” yani doğruluk adını alır. Gerçekleşmiyor ise bu duruma “**kizb**” yani yanlış diyoruz.

İspat; eşitlik olmadığı gibi nefy de mahiyetlerin olumsuzlanması değildir. örneğin “A, B’dir” demek; A=B demek değildir. Aksi halde özne ve yüklem aynı olurdu ki bu durumda kainattaki tüm her şeyin aynı olması gerekirdi. Örneğin “İnsan, canlıdır” ve “At, canlıdır” önermelerini ele alalım. Buradan hareketle “insan=canlı” ve “at=canlı” olsa idi; “insan=at” olacak idi. Oysa ispat, aşağıda da ele alınacağı gibi yüklem öznedeki bulunması; nefy ise yüklem öznedeki bulunmaması demektir. Yani “A, B değildir” demek; A veya B yoktur anlamına gelmez.

Sıdk ve kizb

<u>Dilde</u>	<u>Dış dünyada</u>	<u>Hüküm</u>
<i>Mücibe</i> - A, B’dir	<i>Vaki (gerçekleşmiş)</i> - A, B’dir	<i>Sâdıka (doğru)</i>
<i>Sâlibe</i> - A, B değildir	<i>Vaki değil (gerçekleşmemiş)</i> - A, B değildir	<i>Sâdıka</i>
<i>Mücibe</i> - A, B’dir	<i>Vaki değil</i> - A, B değildir	<i>Kâzibe (yanlış)</i>
<i>Sâlibe</i> - A, B değildir	<i>Vaki</i> - A, B’dir	<i>Kâzibe</i>

Olumlama ve olumsuzlama

Zihinde	Dilde	Dış dünyada	Kıyasta
İspat	İcap	Sıdk	Tahkik veya beyan (sağlama)
Nefy	Selp	Kizb	Tekzib veya tağlit (çürütme)

Dilde olumlu olan dış dünyada da gerçekten varsa buna sıdk diyoruz. Aynı şekilde dilde olumsuz olanın dış dünyada da bulunmaması durumu; sıdktır. Dilde olumsuz olan, dış dünyada aksine ise bu tür önermeler de yanlıştır (kâzib). Aynı şekilde dilde olumlu olarak ifade edilen bir hüküm; dış dünyada olumlu olarak bulunuyor ise; burada da yanlıştır.

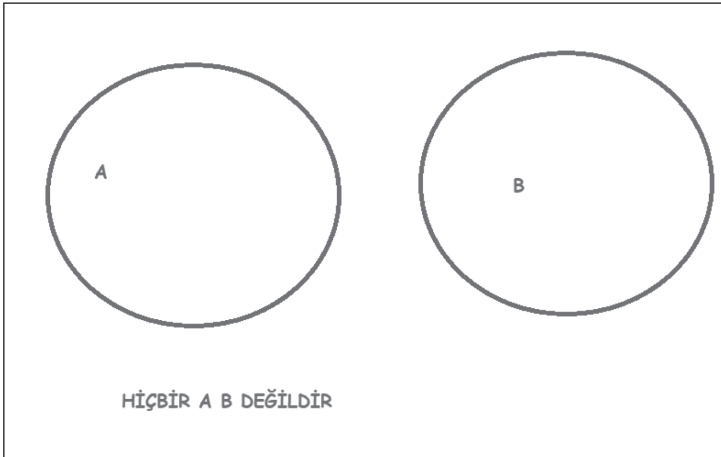
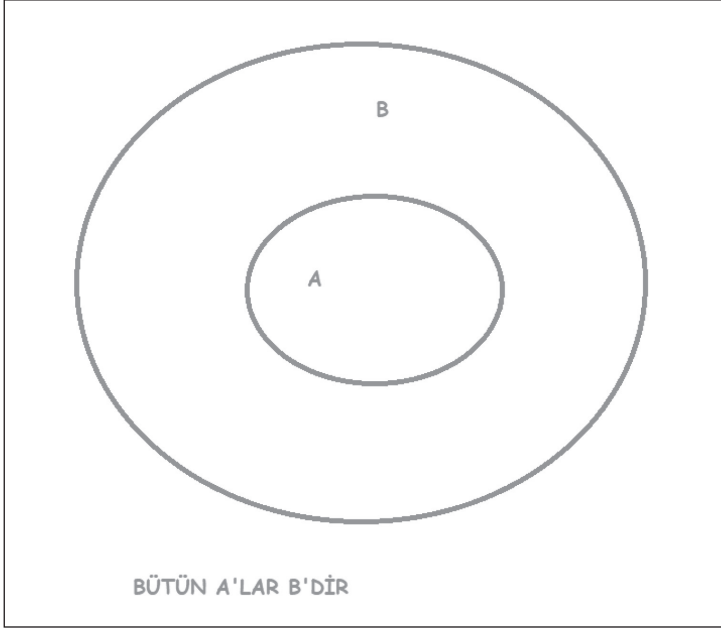
NOT: Doğruluk (hakikat) benim bilgimin dış dünyadaki gerçeklikle (hak) örtüşmesidir. Zira asolan gereçklidir. Gerçeklik, kendi başına bizden bağımsız olarak ve Allah'ın yaratması ile vardır. Doğruluk ise elimizdeki bilgi imkanları ile sınırlıdır. Bir bilgi ne kadar farklı bilgi kaynağı (duyu, akıl ve haber) destekleniyorsa o kadar gerçekliğe yakın olur.

b. Olumlu ve olumsuz önermeler

Olumlu önermelere “**mûcibe (olumlu önermeler)**” adını veriyoruz. Olumsuzluk ifade eden önermeler ise “**sa-libe (olumsuz önermeler)**” adını almaktadır.

Fakat gerçek anlamda olumsuz önermeler; “değildir” ifadesi ile kurulan önermelerdir. Örneğin “A, B olmayandır” önermesi, anlam olarak olumsuz olsa da şekil olarak olumsuzdur. Zira önermelerde anlam ve içerik değil şekil ve biçim esastır. “A, B değildir” ve “A, B olmayan değildir” önermeleri ise bu durumda olumsuz önermelerdir.

MANTIK

6. Zihin, dil ve dış dünya ayrımı

Özetlemek gerekirse dilde ve zihinde olumluluk ve olumsuzluk vardır. Doğruluk ve yanlışlık ise ancak dış dünyada olur.

Zihin-dil-dış dünya ayrımının bu derece önemli olmasına ve farklı kavramlar kullanılmasına verilebilecek olan en güzel örnek; tevbe ile ilgili hadisi şeriftir. Bu hadisi şerifte; devesini kaybeden adam, daha sonra da bulmuştur. Ancak suyu ve yiyeceği devenin üzerinde olduğu için devesini kaybetmek, çölde, ölüm demektir. Bu yüzden adam devesini bulduğuna çok sevinmiş ve heyecandan; “Ya Rabbi! Ben senin rabbinim; sen de benim kulumsun” demiştir. Oysa gerçekte bu insanın zihnindeki ifade; Allah’ın Rab, kendisinin ise kul olduğudur. Bu yüzden dildeki yanlışlık, her zaman vakıyı ya da düşünceyi yansıtmaz.

Dil-düşünce ayrımına imanın dil ile ikrarı ve imanın kalpte olması meselesi örnek olarak verilebilir. Örneğin kalbinde iman olan kişi mümindir ama bunu dille söylemesi/açığa vurması gerekir. Aksi halde diğer insanlar onun mümin olduğuna nasıl şahitlik edebileceklerdir? Amel ile de imanı göstermek, müminden istenir. Aksi halde kişi fasık olur. Yine diliyle müminim diyen ama kalbinde iman olmayan kişi de mümin değil münafık olur. Buradan; dil-düşünce-varlık ilişkisi ve aynı zamanda aradaki farklar ortaya çıkıyor.

Aynı şekilde “namaz kılmak zorunludur (vacip)” ve “yemek yemek zorunludur (zaruri)” önermelerinde de namaz kılma zorunluluğu ile yemek yemenin zorunlu olması, aynı şey değildir. Yemek yemek, tabii bir zorunluluktur yani dış zorunluluk. Namaz kılmak ise vazi bir zorunluluktur. Aksi halde iki zorunluluk ta aynı olsa idi; herkesin namaz kılması gerekirdi veya namaz kılmayanın da yemek yemeyen gibi sağlığının zarar görmesi gerekirdi. Oysa durum böyle

değildir. Bu yüzden şekli yani zihni zorunluluk ve içerik zorunluluğu yani dış zorunluluk ayrımı yapılmıştır ve ikisi için de başka kavramlar kullanılmıştır.

Düşünce-varlık ayrımına en önemli örnek ise iman-amel ilişkisi verilebilir. Yani ameldeki eksiklik, kişinin imanına mani değildir. Özetlemek gerekirse düşünce ve varlık aynı olsa idi ameli olmayan insanın mümin olmaması gerekirdi.

7. Özne ve yüklem

Gerçek anlamda özne (mevzu) ve yüklem (mahmûl), önermelerde vaki olduğunu ifade etmiştik. Bazen özne için **“muhber anh”**; yüklem için ise **“haber”** de kullanılmıştır.

Fıkıh ilminde özne yerine **“mahkûm fih”** veya **“mahkûm aleyh”**; Kelam ilminde ise **“mevsuf”** kullanılmaktadır. Yine yüklem yerine fıkihta **“mahkûm bih”**; kelamda ise **“sıfat”** kullanılmıştır.

Nahivciler ise özneye **“mübteda”**; yükleme **“haber”** adını vermişlerdir.

Şartlı önermelerde ise mevzu ve mahmul kavramları; yerlerin, mukaddem ve tâli kavramlarına bırakmaktadır. Zira burada gerçek anlamda bir özne yüklem ilişkisi olmayıp aslında iki farklı önerme birbirine bağlanmaktadır.

Örneğin “A, B ise C, D’dir” önermesinde gerçek anlamda bir özne yüklem yoktur. Bu önerme “A, B’dir” ve “C, D’dir” olmak üzere iki önermenin birbiri ile irtibatlandırılmasından oluşmaktadır.

Aynı şekilde “A, ya B ya da B olmayandır” önermesi de gerçekte; “A, B olabilir” ve “A, C olabilir” önermelerinin birleşiminden oluşmaktadır ve burada “A, B’dir” önermesinde olduğu gibi gerçek anlamda bir yüklem olma durumu yoktur.

Özne ve yüklemle ilgili kavramlar

Yüklemler	Şartlı Önergeler	Fıkıhta	Kelamda	Nahivde
Mevzu	Mukaddem	Mahkum aleyh veya mahkum fih	Mevsuf	Muhber anh veya mübtedâ
Mahmul	Tali	Mahkum bih	Sıfat	Haber

NOT: Şeyler yani nesnelere, bireyler ve olaylar; zat yani özne durumundadır. Yüklem olmak ise arazidir yani ilişkilere dayalıdır. Zatlık değişmez ama arazlar yani ilişkiler değişir. İşte bu ilişkiler yani değişen şeyler bilgiler ve eylemlerdir (KADER: Aslında bu ilişkilerdir).

8. Özne-yüklem ilişkisi

Özne ve yüklem arası ilk ilişki; yüklem öznedeki bulunması veya bulunmaması yani ispat ve nefy ilişkisidir. Bu durumda yüklem öznedeki bulunuyor ise buna ispat veya icap deriz. Eğer özneyi yüklem dahil edemiyorsak buradaki ilişki nefy veya selp olmaktadır.

Yani bir başka ifade ile “A, B’dir” demek; zaten başlangıçta “A, vardır” ve “B, vardır” önermelerini zorunlu kılar. Fakat “A, B’dir” önermesinde maksat, A ve B’nin varlığı değil; A ile B arasındaki ilişkidir. Yani biz “A, B’dir” derken; A, B’ye yüklem olabilir, A’nın kapsamına giren tüm bireyler B’nin de kapsamına girer ve B’ye yüklem olan herşey A’ya da yüklem olabilir demek isteriz.

Bu durumda “A, B değildir” derken; A ve B yoktur demek istemeyiz. A ve B, zaten vardır ama A ile B arasında bir özne-yüklem ilişkisi yoktur demek isteriz.

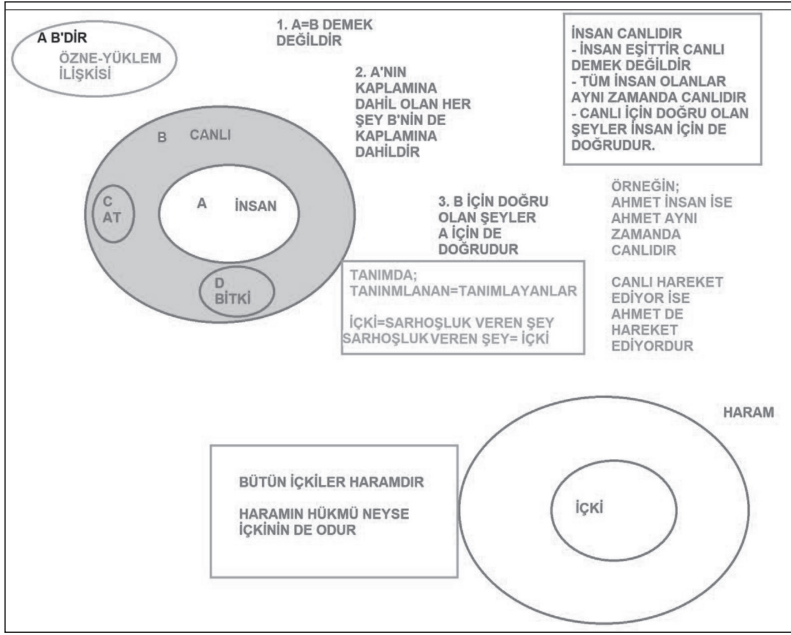
Yine aynı şekilde “A, B’dir” önermesi çürütüldüğünde A veya B’nin varlığına zarar gelmez. Burada çürütülen şey; A veya B değil; A ile B arasındaki ilişkidir.

Örneğin “insan, canlıdır” demek; insan ve canlılığın varlığına dayanır. Bu durumda “insan, taş değildir” demek; insan veya taş, yok anlamına gelmez. Taş, insana yüklem olamaz veya insanın bireyleri, taşın kaplamına giremez demektir. Ama taş; başka bir kavramla birleşerek insana yüklem olabilir. Örneğin; “insan taş ustasıdır” gibi. Ama burada yüklem olan taş değil ustalıktır.

Aynı şekilde “insan, canlıdır” önermesi çürütüldüğünde; insanı veya canlılığı çürütmüş olmayız. Sadece insan ile canlı arasında kurulan ilişkiye itiraz etmiş veya bu ilişkiyi inkar/tektezip etmiş oluruz.

Bir diğer ilişki ise özne ve yüklem arasında umum-husûs ilişkisidir. Kavramlar arası ilişkilerde bu kısma değinmiştik. Genelde yüklem, öznenin daha kapsayıcıdır (umûmî). Zira önermede aslanan öznenin bireylerinin yüklemine dahil edilmesidir. Fakat bazen özne ve yüklem eşit (müsâvî) olabilir. Bazı durumlarda ise özne, yükleminden daha genel olabilir. Fakat bu son durum, çok nadirdir ve çok da kullanışlı değildir.

Örneğin “İnsan, canlıdır” önermesini ele alalım. Burada canlı, insandan daha geneldir. Zira insandan başka canlı türleri de vardır. Bu durumda “her insan, canlıdır” önermesi doğru iken ancak “bazı canlılar, insandır” önermesi doğru olabilmektedir. Özne ile yüklem arasındaki bu ilişki; önermelerin döndürülmesi (aks) konusunda işe yararmaktadır.

9. Önergelerin niceliği

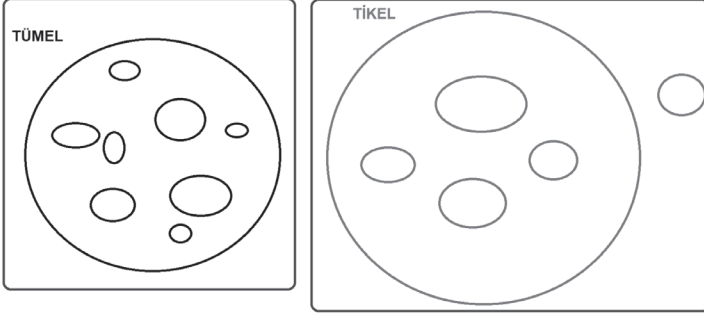
a. Külli ve cüzi önergeler

Mutlak ve izafi olmak üzere küllilik ve cüziliği ikiye ayırmış idik. Mutlak anlamda küllilik, kavramlar; cüzilik ise isimler için geçerlidir.

Önergelerde ise izafi anlamda küllilik ve cüzilik vardır. Külli önerme; yüklem, öznenin tüm bireylerinde bulunması veya bulunmamasıdır ki bu tür önergelere “**külliyye (tümel önergeler)**” diyoruz.

Önergelerdeki cüzilik; yüklem, öznenin bazı bireylerinde bulunması veya bazı bireylerinde bulunmamasını ifade etmektedir. Cüzi önergelere kavram olarak “**cüziyye (tekil önergeler)**” ibaresi kullanılmıştır.

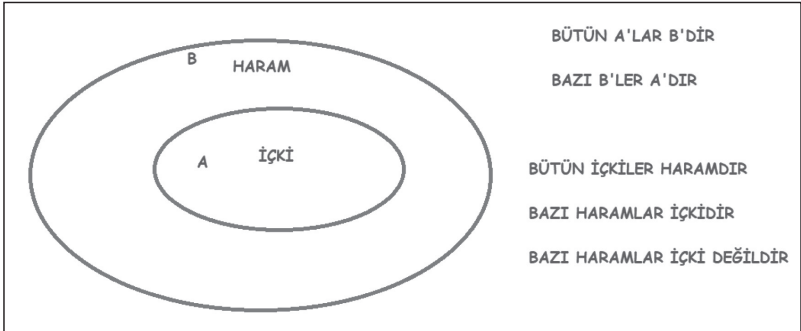
MANTIK

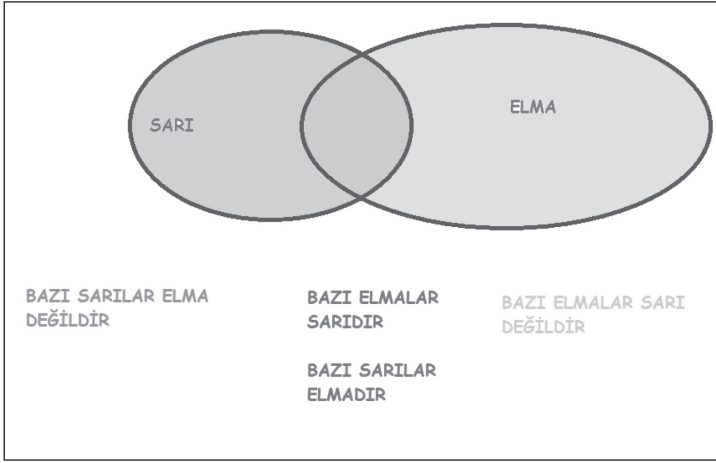

NOT: Genel olarak tümelliği, öznenin tüm bireylerinin yüklemine dahil olması anlamında kullanılır. Tikel ise öznenin bir bireyinin bile yüklemine dahil olmaması durumudur.

Madde örneklerinde hüküm esas alınır. Yani hüküm tüm zikredilen şeyleri kuşatıyorsa tümel, bir durumu bile kuşatmıyorsa tikel olur.

Küllilik ve cüzilik, yukarıda da değindiğimiz gibi olumlu veya olumsuz olabilir ki aşağıdaki tabloda buna değinilmiştir.

NOT: Tümelik, bilginin kesin olması ile alakalıdır. Zira tümel olmayan bilgi kesin olamaz. Ama bilginin tümel olması kesin olması için yeterli değildir. Burada deliller sürece dahil olur. Örneğin “aspirin bazen iyi gelir” demek kesin bir önerme olamaz. Zira her şartı ve her bireyi içermez. Ama “bütün içkiler haramdır” önermesi kesinliğe daha yakındır.

b. Mühmel ve mahsûr/müsevver önermeler

Önermelerde küllilik ifadesi olarak olumlularda; “hepsi”, “bütün”, “hep” veya “tüm” gibi kavramlar; olumsuzlarda ise “hiçbir” kavramı kullanılmaktadır. Cüzilik ifadesi ise gerek olumlu gerekse olumsuzlarda “bazı” ifadesidir. Bu tür niceliği belli önermelere “**muhsûra (niceliği belirli önermeler)**” adı verilmiştir.

Burada niceliği belirten edatlara “hâsır (حاصر)” yani belirtme edatı veya “sûr (سور)” adı verilir. Sûr da aynı şekilde belirtme demektir. O yüzden niceliği belli önermelere “**müsevvera**” denilmektedir.

Bu durumda; “Bütün A’lar, B”dir”, “Her A, B’dir”, “A’ların hepsi B’dir” ve “Tüm A’lar B’dir” gibi önermeler külli önermelerdir. “Bazı A’lar, B’dir” önermesi ise cüzidir. Fakat burada dil bilgisinden kaynaklı bir durum daha vardır. Örneğin “Her A, B değildir” önermesi külli değil; dilden kaynaklanan anlam gereği cüzidir. Zira burada bütün A’ların B olmadığı ifade edilirken bazı A’ların B olma ihtimalinin imkansız olduğuna dair kesin bir ifade yoktur.

Külli veya cüzi olduğu belirtilmemiş önermeler ile “**mühmele (niceliği belirsiz önermeler)**” olarak isimlendirilmiştir. Örneğin “A, B’dir” gibi. Burada A’nın bütün bireylerinin mi yoksa bazı bireylerinin mi B’nin kapsamına dahil olduğuna dair bir işaret yoktur. Mühmel önermeler, aksi ifade edilmediği sürece cüzi olarak kabul edilirler. Fakat bu tür önermelerin birgün külli olma ihtimalleri de vardır.

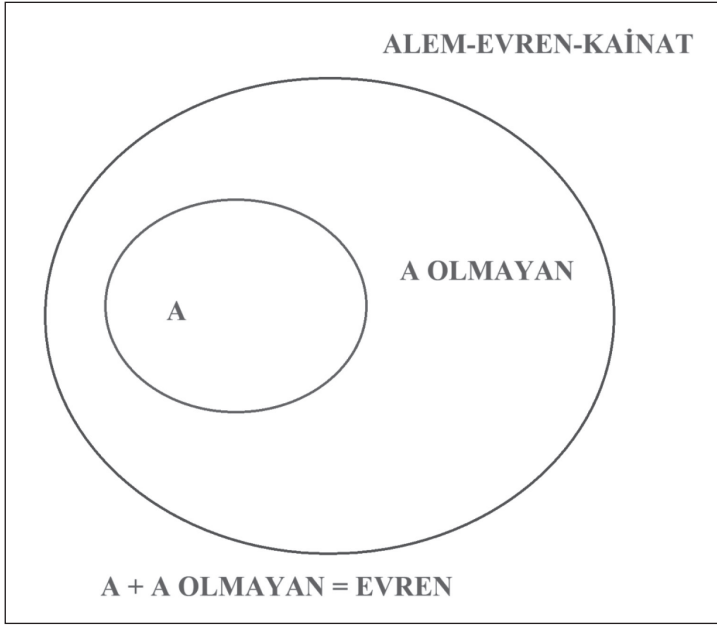
c. Muhassal ve ma’dûl önermeler

Önermelerde genel olarak ispat ve nefy yani icap ve selp kullanılıyor demiş idik. İcap ve selp, önermenin niceliğidir yani önermeye ait bir hükümdür.

Fakat bazı durumlarda önermeleri oluşturan kavramlar için de zıt anlamlar kullanılabilir. Adem ve meleke yani varlık ve yokluk ile ilgili hükümlere daha önce kavramlar arası ilişkilerde değinmiştik. Buna göre adem-meleke; önermelerde icap ve selp olarak tezahür ederken kavramlarda durum farklıdır.

Örneğin “A, B’dir” veya “A, B değildir” diyerek önermelerde adem-meleke durumunu ifade ederiz. Fakat bazı durumlarda “A olmayan” ve “B olmayan” ifadesi ile kavramları olumlu ve olumsuz yaparız. İşte kavramlardaki bu olumlu olumsuz durumuna “**udûl**” ve “**tahsil**”; bu tür kullanımları içeren önermelere ise “muhassala” ve “ma’dûle” adını veririz.

Örneğin; “İnsan, görendir” ya da “İnsan, kördür” önermelerinde iki karşıt kavramı yüklem olarak kullanıyoruz. Fakat bazı durumlarda; “İnsan, kördür” yerine “İnsan, görmeyendir” ifadesini kullanırız. İşte olumlu anlamı ifade eden “İnsan, görendir” önermesine muhassala diyoruz. Muhassala; olumlu ve var anlamına da gelmektedir. “İnsan, görmeyendir” önermesine yani “İnsan, gören olmayandır” şeklindeki önermeye ise ma'düle diyoruz. Kavram olarak ma'düle, “denk” veya “döndürülmüş” anlamlarına gelmektedir.

Şöyle ki; “A olan” ile “A olmayan” kavramları, bir araya geldiğinde bütün bireyleri içine alırlar. Örneğin beyaz olan ve beyaz olmayan dediğimizde tüm renkleri kastederiz. Fakat beyaz ve siyah dediğimizde bütün renkler bu kavramların kaplamına girmez. Zira başka renkler de vardır. Oysa beyaz olmayan ifadesi siyah dahil tüm diğer renkleri de içine alır. Bu durumda “beyaz+beyaz olmayan” bütün ihtimalleri

ve bireyleri içermektedir. Yani bir başka ifade ile “muhasala + ma'dûle”; bütün varlığı kuşatmaktadır. Bu yüzden de ma'dûle; muhasalayı tamamlayan ve onunla birlikte tüm ihtimalleri ve bireyleri kuşatan önerme anlamına gelmektedir.

Bu noktada selp ile udulün farkına değinmek de gerekiyor. Selp, önermenin hükmü iken udûl, önermenin unsurlarına ait bir hükümdür. Ayrıca selp, yüklem in öz nede olma ihtimali olmayan durumları da içerir. Örneğ in “İnsan, taş değildir”, olumsuz bir önermedir ve aslında insanın taş olması da gerçekte asla mümkün değildir. Fakat insan için bulunması imkansız olan şeyler için de olumsuz ifadeler kullanabiliriz. Aslında burada malumu ilam durumu olsa da selp kullanımı buna müsaittir.

Fakat udûl için aynı şey söz konusu değildir. Zira udûlde, insanda bulunması mümkün ve hatta bulunan bir şeyi olumsuz yaparız. Buna göre “İnsan, gören olmayandır” derken; aslında insanın görmesi mümkündür ama bir sebepten dolayı bu imkan ortadan kalkmıştır. Yani bir başka ifade ile insan için mümkün olmayan bir sıfatın olumsuzu olabilir ama zaten varolmayan bir şeyin yokluğu yani udûlü mümkün olmaz.

NOT: Adem yani yokluk, varolması mümkün olduğu halde olmayan veya daha önce var olduğu halde olmayandır. Örneğ in Hitlerler, yoktur. Veya kıyamet yoktur. Ama gelecektir.

Hiç olmayan ise olması mümkün olmayandır ki buna imtina ya da muhal yani saçma veya imkansız diyoruz.

Nicelik ve niteliklerine göre yüklemli önermenin çeşitleri

	Külliyeye (mahsûra)	Cüziyye (mahsûra)	Mühmele
Mûcibe	<i>Mûcibe külliyye, tümel olumlu.</i> • Her içki sarhoş eder.	<i>Mucibe cüziyye, tekil olumlu.</i> • Bazı namazlar farzdır.	<i>Mucibe mühmele, belirsiz olumlu.</i> • İnsan nankördür.
Sâlibe	<i>Sâlibe külliyye, tümel olumsuz.</i> • Hiçbir haram meşru değildir.	<i>Sâlibe cüziyye, tekil olumsuz.</i> • Bazı namazlar farz değildir. • Her namaz farz değildir.	<i>Sâlibe mühmele, belirsiz olumsuz.</i> • İnsan nankör değildir.

d. Önermelerin harflerle sembolize edilmesi

Modern dönemde tümel olumlu önerme “A”; tümel olumsuz önerme “E”; tikel olumlu “I” ve tikel olumsuz da “O” harfi ile gösterilmektedir.

	TÜMEL	TİKEL
OLUMLU	A	I
OLUMSUZ	E	O

e. Mahsûs veya şahsî önermeler

Mantık kitaplarında “**mahsûse**” veya “**şahsiyye**” kavramı ile ifade edilen bir de tikel önermeler vardır. “Bu A, B’dir” gibi. Tikel önermelerde tek bir birey esas alınmaktadır. Fakat buradaki tikel önermelerden kasıt, fertler ve olaylar değildir. Esas olan kavramlardır ama önermeye konu olan kavramın tümü ya da bir kısmı değil; belli bir bireyi esas alınır. Örneğin “Bu kuşun kanadı kırıktır” gibi. Buradaki hüküm

bütün kuşlar için geçerli olmaz. Ya da daha başka kuşları da kastetmeyiz. Konu yani özne tek bir kuştur.

Bu tür önermelerde öznenin bir tane bireyi olduğu ve hüküm de o bireyi yani öznenin tamamını ifade ettiği için; bu tür önermeler küllî olarak kabul edilmektedir.

10. Telâzüm ve teânüd (şartlı önermeler)

Haml haricinde iki kavramı birbirine bağlamanın iki yolu daha vardır: Nedensellik ve ihtimaliyet. Bu üç duruma “**önermelerin sureti (biçimi)**” adı verilmektedir. Bunlar aynı zamanda insan zihninin üç temel yargı şeklidir.

Haml; “A, B’dir” örneğindeki gibi mutlak anlamda yüklemnin öznedeki bulunması halidir ve en değerli bilgidir. Fakat bu şekilde mutlak doğruluk, her zaman mümkün değildir. Kipler (müveccihât) konusunda bu bahisler ele alınacaktır. Hamle dayalı önermelere “**hamliyye (yüklemli önermeler)**” veya “**cezmiyye (kategorik yani kesin) önermeler**” adı verilmektedir.

Nedensellik ve ihtimaliyet önermeleri ise klasik dönemde “**şartlı önermeler (kaziyye şartiyye veya vaz’iyye)**” olarak isimlendirilmiştir.

“**Nedensellik (ittisâl)**”; bilimde en çok kullanılan önerme türü olup klasik dönemde “**muttasıla (bitişik şartlı önermeler)**” olarak isimlendirilmiştir. Bazı mantıkçılar ise bu tür önermeleri “**telâzüm (gerekirme)**” veya “**mutâbaat (bağımlılık)**” ismiyle zikretmektedir. Örneğin “A, B ise C, D’dir” gibi. Fakat nedensellik önermelerinin modern dönemde kullanılan formu; “A, şu şu şartlarda B’dir” şeklindedir. Lakin bu tür bir ifade ilerde “**şartlı zorunlu**” kipiyle karıştırılabilir. Buradaki ince ayrıma dikkat etmek gerekmektedir. Şartlı önermeyi şartlı kipli önermelerden ayıran

şey, iki farklı önerme ve hüküm içermesidir. Oysa şartlı kipi-
pine sahip yüklemli bir önermede tek yargı vardır.

Örneğin “İnsan, canlıdır” yüklemli bir önermedir ve aksi
bilinmediği sürece insanın canlı olduğunu ifade etmektedir.

“İnsan, canlı olduğu sürece canlıdır” önermesi ise bir
nedensellik önermesidir. Zira sadece belli durumlarda in-
sanın canlı olduğunu ifade etmektedir. Nedensellik önerme-
leri, bir konuda yüklemli önermede olduğu gibi kesin bilgi-
ler olmadığı durumlarda kullanılmaktadır.

Diğer taraftan şartlı önermelerin de şartlı veya başka
kipleri olabilir. Örneğin:

- “A, B olduğunda C’nin D olması zorunludur” diyebilece-
ğimiz gibi,
- “A, B olduğunda C’nin D olması mümkündür” diyebiliriz.
Örnek vermek gerekirse “Yağmur yağdığıında yerlerin
ıslanması zorunludur” veya “Yağmur yağdığıında halıların
ıslanması mümkündür” diyebiliriz.
- “A, B olduğunda C, D iken E de F’dir” önermesi ise hem
şartlı (muttasıl) bir önerme hem de şartlı kipli (meşruta)
bir önermedir. Örneğin “Yağmur yağdığıında eğer halılar
dışarda ise halılar ıslanmıştır” gibi. Burada kip ve öner-
melerin sureti arasındaki ayrıma dikkat çekmek istedik.

Nedensellik önermeleri; eğer bir delile veya kesinliğe da-
yanıyorsa “**iltizam**” veya “**luzûmiyye**” yani zorunlu önerme-
ler adını alırlar. Örneğin “su, normal şartlar altında 100 de-
recede kaynar” gibi. Delil veya kesinlik olmadığı durumlarda
ise bu tür önermelerin hükmü “**ittifak**” yani rastlantı olur.
Mesela “su, dağın herhangi bir yerinde 90 derecede kayna-
yabilir” gibi. Zira burada bir kesinlik veya delil yoktur. Bu
iki özellik, önermelerin temel kipi olup sonraki dönemlerde

kipler; sadece zorunlu ve mümkün olarak incelenmeyip daha da genişletilmiştir ki aşağıda buna değineceğiz.

“İhtimaliyet (infisâl)” ise klasik mantıkta “munfasıla (ayrışık şartlı önermeler)” olarak bilinmektedir. Bu tür önermelerin formu; “A, ya B ya da B olmayandır” şeklindedir. Bazı mantıkçılar, bu tür önermeleri “teânüd (itişme)” veya “mübâyenet (ayrıklık)” olarak isimlendirmişlerdir. Yine Gazzâlî, bu önermelere “mütezâyile” adını da kullanmaktadır.

Suretine göre önerme çeşitleri

Yüklemlî (hamlî), kesin (kategorik) önermeler	“A, B’dir”: Allah, haydır, Hicret, kesin sınıftadır, İçki sarhoş eder, Ramazan orucu farzdır, Kan abdesti bozar.
Bitişik şartlı (muttasıl) önermeler, nedensellik önermeleri	“A, B ise C, D’dir” veya “A, şu şartlarda B’dir”: Suyun rengi değişmemişse temizdir, Hicret’in dersi varsa sınıftadır. Kan belli bir oranda ise abdesti bozar. Ramazan orucu seferi olmayana farzdır.
Ayrışık şartlı (munfasıl) önermeler, ihtimaliyet önermeleri	“A, ya B ya da B olmayandır”: Hicret, ya sınıftadır ya da değildir, İnsan ya abdestlidir ya da değildir. Kan abdesti ya bozar ya bozamaz.

Ayrışık şartlı önermeler; bir özneye dair kesin veya şartlı bilgilerin olmadığı yerlerde kullanılır. Örneğin “İnsan, ya erkek ya da kadın olabilir” önermesinde olduğu gibi.

Gerçek ayrışık şartlı önermelerde özne, yüklemelerden sadece birini alabilir. Örneğin “İnsanlar, ya Müslümandırlar ya da Müslüman değildirler” örneğinde olduğu gibi. Bu tür ayrışık şartlı önermelere “**hakiki**” adı verilir. Bu tür önermelerde “ya, ya da” ifadeleri yaygın olarak kullanılır.

Aksi durumlar ise “**gayri hakiki**” olarak isimlendirilir. Gayri hakiki önermelerde kullanılan ifadeler “ne, ne de” veya “hem, hem de” olabilir. Örneğin “İnsan, hem öğrenci hem de doktor olabilir” önermesi, gayri hakiki bir önermedir. Zira yüklemelerden her ikisi de özneye bulunabileceği için burada tam bir kesinlik sağlanmaz. Ya da bir başka ifade ile hakiki önermelerde ihtimaller elenebilir ama gayri hakikilerde ihtimaller elenemez. İki ihtimalli durumlarda ya da ihtimallerin çok da önemli olmadığı durumlarda ihtimalleri elemek önemli görünmese de birden fazla ihtimalin olduğu veya ihtimallerin önem arzettiği durumlarda seçenekler arasında seçim yapmak zorunlu hale gelmektedir. Bir diğer gayri hakiki örneği ise; “İnsan ne doktor ne de öğrencidir” önermesidir. Burada olumlu bir yargı olmadığı için bu önerme de kesin bir bilgi vermez.

Özetlemek gerekirse ayrık şartlı önermelerde ihtimallerden her birinin de gerçek olması mümkün olamaz (“**mâniatü'l-cem**” kuralı). Aynı şekilde ihtimallerden hiçbirinin de olmaması uygun değildir. Yani özne, yüklemelerden birini mutlak olarak almalıdır (“**mâniatü'l-huluv**” kuralı).

Şartlı önerme çeşitleri

Muttasıla	Munfasıl
<p>Luzûmiyye:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Su 100 derecede kaynar. • Yağmur yağmışsa sokaklar ıslanmıştır. • Tuvalete gidenin abdesti bozulmuştur. <p>İlk örnek, genel olarak doğrudur zira bilimsel bir önermedir. İkinci örnekte ise aksi bir durum yoksa yağmur yağdığında genelde yerler ıslanır.</p>	<p>Hakikiyye: Mâniatü'l-cem ve'l-huluvv:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kan, abdesti ya bozar ya da bozamaz. • Öğle namazı ya kılınmıştır ya da kılınmamıştır. <p>Bu iki örnekte; üçüncü bir durum imkansızdır ama aynı zamanda iki ihtimal de birlikte olamaz.</p>
<p>İttifakiyye:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kışın okullar tatil olabilir. • Yağmur yağmışsa halılar ıslanmıştır. <p>Kışın yollar kapanmadığı sürece okullar tatil olmayabilir. Bu yüzden burada bir kesinlik yoktur. Ayrıca yağmurun yağması, halıların ıslandığı anlamına gelmez. Şayet çatı akıyorsa ya da halılar dışarda ise yağmur yağdığında halılar ıslanır. Aksi halde evdeki halılar, yağmurun yağması ile ıslanmazlar.</p>	<p>Gayri hakikiyye:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Mâniatü'l-cem dûne'l-huluvv:</i> "Ahmet, ya sınıftadır kütüphanededir" gibi. Zira başka bir yerde de olabilir ama aynı anda iki yerde de olamaz. • <i>Mâniatü'l-huluvv dûne'l-cem:</i> "Ayşe, ya kütüphanededir ya da kitap okuyordur" gibi. Burada üçüncü ihtimalin olmadığını varsayarak bu önermeyi kurduk. Fakat burada Ahmet, iki işi de bir arada yapıyor olabilir. • <i>Cem ve huluvv meân:</i> "Kuş, ya havada ya da uçuyordur" gibi. Burada kuşun aynı anda hem havada hem uçuşa ihtimali zaten vardır. Ama kuş, karada yani başka yerlerde de olabilir.

Hakikî munfasıl önermede iki seçenek aynı anda doğru olamayacağı gibi üçüncü bir ihtimal de yoktur. Gayri hâkikî olanlarda ise iki seçenek aynı anda olabilir veya üçüncü bir ihtimal de olabilir. Veya her ikisi de olabilir; yani hem iki seçenek te doğru olabilir hem de üçüncü bir ihtimali varlığı da mümkün olabilir.

Suretine göre önerme kalıpları

Hamliyye	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her A, B'dir
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, B'dir
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir A, B değildir
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Her A, B değildir, Bazı A'lar, B değildir

Muttasıla- Lüzûmiyye	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her zaman A, B ise C, D'dir
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazen A, B ise C, D'dir
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir zaman A, B ise C, D değildir
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Bazen A, B ise C, D değildir, Her zaman A, B ise C, D değildir

Muttasıla- İttifâkiyye	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her zaman A, B ise C, D olabilir
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazen A, B ise C, D olabilir
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir zaman A, B ise C, D olmayabilir
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Bazen A, B ise C, D olmayabilir, Her zaman A, B ise C, D olmayabilir

Munfasıla- Hakikiyye (Mâniatü'l-Cem ve'l-huluv)	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her A, ya B ya da B olmayandır
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, ya B ya da B olmayandır
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir A, ya B ya da B olmayan değildir
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, ya B ya da B olmayan değildir, Her A, ya B ya da B olmayan değildir

Munfasıla- Gayri Hakikiyye (Mâniatü'l- Cem)	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her A, ya B ya C'dir ama D de olabilir
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, ya B ya C'dir ama D de olabilir
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir A, ya B ya C değildir ama D de olabilir
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, ya B ya C değildir ama D de olabilir, Her A, ya B ya C değildir ama D de olabilir

Munfasıla-Gayri Hakîkiyye (Mâniatü'l-Huluv)	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her A, hem B hem C olabilir ama D olamaz
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, hem B hem C olabilir ama D olamaz
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir A, hem B hem de C değildir ama D de olamaz
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, hem B hem de C değildir ama D de olamaz, Her A, hem B hem C değildir ama D de olamaz

Munfasıla-Gayri Hakîkiyye (Cem ve Huluv mean)	<i>Mûcibe Külliyye</i>	Her A, ya B ya C'dir ama hem B, hem de C olabilir veya D de olabilir
	<i>Mûcibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, ya B ya C'dir ama hem B, hem de C olabilir veya D de olabilir
	<i>Sâlibe Külliyye</i>	Hiçbir A, ya B ya C değildir ama hem B, hem de C değildir veya D de olabilir
	<i>Sâlibe Cüziyye</i>	Bazı A'lar, ya B ya C değildir ama hem B, hem de C değildir veya D de olabilir, Her A, ya B ya C değildir ama hem B, hem de C değildir veya D de olabilir

Tabloya dikkat edilirse şartlı önermelerden muttasıl olanlarda küllilik ve cüzilik zamanla olur. Munfasıl önermeler ise

tıpkı hamli önermeler gibidir yani küllilik ve cüzilik hepsi veya bazı kavramları ile yapılır.

11. Önermede kullanılan bilimsel sorular

Tanımda “nedir” sorusu kullanıldığını; “niçin” sorusunun ise kıyasın konusu olduğunu ifade etmiştik. Buna göre önermeye kalan soru ise “(var) mı” sorusudur.

Burada “var mı” sorusundan kasıt; özne veya yüklem varlıkları değil; hükmün yani bağın varlığıdır. Örneğin “İnsan, canlıdır” demek; canlılık vasfı, insanda bulunabilir demektir. Yoksa canlılık ve insan, zaten vardılar ve tasavvur oldukları için varlıkları önermeden öncedir. Bir başka ifade ile “İnsan, canlıdır” önermesi; canlılık için söylenen her şey, insan için de söylenebilir; ayrıca insanın kaplamasına giren her birey, canlının da kaplamasına girer anlamı gelmektedir.

Bu yüzden ilk dönemlerde “A, B’dir (ب، آ)” yerine “A, B’ye dahildir” veya “B, A’da bulunmaktadır” (ب، آ) şeklinde bir kullanım bulunmaktadır.

Modern dönemde mahiyet kabul edilmediği için mantık, önermelerle başlamaktadır ve bu yüzden de önermeler; tam bir küme teorisi halini almıştır. Önermeler arası ilişkilerde kavramlar ile kümeler arasındaki ilişkiye değineceğiz.

Bilimsel sorular

Tanım	Nedir?
Önerme	Var mı?
Kıyas	Niçin?

12. Nedenler

Klasik felsefe ve mantıkta; dört temel nedenin olduğunu ifade etmiş idik. Sûret, madde, fail ve gaye. Suret ve madde; nedir sorusunun cevabıdır ve bu yüzden tanımın konusudur.

Diğer iki soru ise tasdik ve hüccetin ortak konularıdır. Zira faili bazen önerme ile ifade ederiz; bazen ise kıyas ile delillendiririz. Aynı şey gaye için de geçerlidir.

Nedenler

Madde ve suret	Tanım
Fail ve gaye	Önerme

NOT: Önerme ara formdur. Bu yüzden gerçek anlamda fail ve gayenin kıyasta olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Önerme, kıyasın öncülü yani kıyasa bir giriştir. Bir başka ifade ile kıyasın bir parçasıdır.

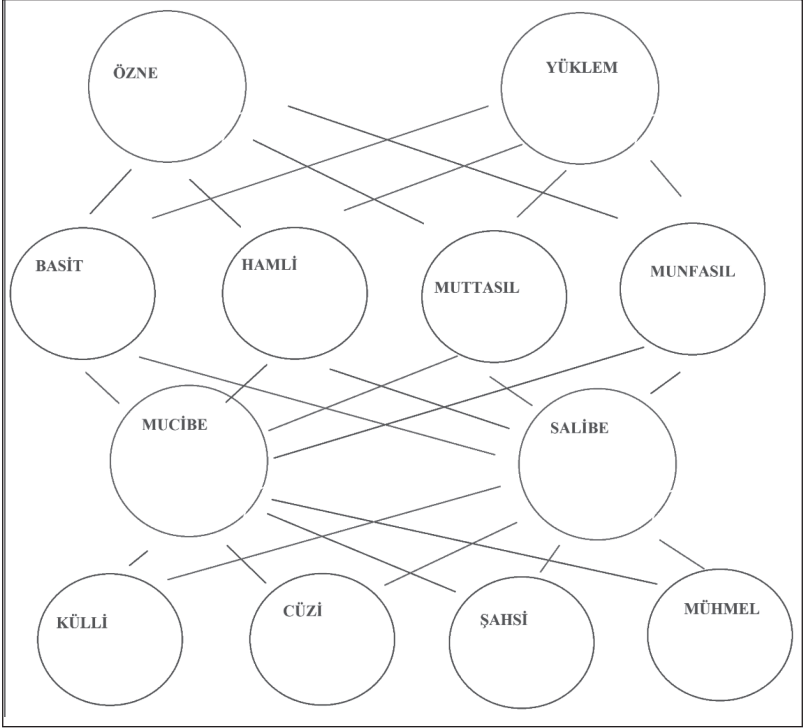
13. Basit ve mürekkep önermeler

Buraya kadar, unsurları kavram olan önermeleri ele aldık. Bunların tamamı müfret yani basit önermelerdir. Fakat bazen özne ve yüklem, kavram değil de önerme halinde gelebilir. Bu durumda özne ve yükleminden her birinin yüklemli veya şartlı gelme durumu vardır. Tüm bu durumlar, şartlılar için de geçerlidir.

Ayrıca özne ve yüklemi oluşturan önermeleri nicelik ve niteliğine göre de tasnif edebiliriz. Bu yüzden bileşik önermelerin birçok çeşidi vardır. Fakat bu tasnifteki her önerme şekli, sonuç veriyor demek değildir. Fakat bunlardan hangilerinin sonuç verdiği, diğer bilimlerin çalışma konusudur.

Aşağıda tablo olarak bu ihtimalleri veriyoruz.

Bileşik önermeler

Yukarda da değindiğimiz gibi bu tablodaki tüm bileşik önerme çeşitleri kullanışlı olmayabilir. Ama bazılarını kullanabiliriz. Örneğin; “A, B ve C olabilir” formunda yüklemli önermenin yüklem kısmı da iki kavramdan oluşabilir. Yani “B, C’dir” de aslında bir yüklemli önermedir ve burada yüklemli bir önermeye yüklem yapılmıştır. Örneğin yine; “A veya B, C veya D” olabilir önermesinde özne de aslında ayrışık şartlı yani munfasıl bir önermedir.

Bu tür bileşik önermelerin en kullanışlı olduğu yer bitişik şartlı yani munfasıl önermelerdir. Örneğin; “A, B olduğunda C, D ise E, F olduğunda G, H’dir” gibi nedensellik önermelerine sık rastlayabiliriz. Örnek vermek gerekirse “Güneş doğarken namaz kılınmıyorsa güneş batarken de

namaz kılınmaz” şeklindeki bir önerme; iki şartlı önermeden oluşmaktadır. Bunlar; “Güneş doğmakta ise namaz kılınmaz” ve “Güneş batmakta ise namaz kılınmaz” önermeleridir.

Burada örnekler ve diğer meseleler üzerinde çok durmaya gerek yoktur. Bir mantıkçı olarak sadece buradaki değişkenleri bilmek yeterlidir. Ayrıntıyı veya hangilerinin sonuç verdiğini, bir mantıkçının her durumda bilmesine gerek yoktur.

Yukarıdaki tablo; yüklemli ve şartlı önermelerin her biri için aynı şekilde ayrı ayrı verilebilir. Buradan hareketle zihnin çok çeşitli ve karmaşık işlem yapma yeteneğinin olduğu görülebilir.

Aslında dil de böyledir. Dilde sadece tek kelime özne veya yüklemden oluşan cümleler yoktur. Bazen yüklem cümle halinde gelebilir. Ya da içiçe veya bağlı cümlelerden oluşan bileşik cümleler olabilir. Önermeler için de durum böyledir.

14. Yüklemi nicelikli önermeler (münharifât)

Normalde nicelik öznenin, nitelik ise yüklem bir parçası olmaktadır. “Her A, B’dir” önermesinde olduğu gibi. Burada “her” niceliktir; “dir” veya “değildir” ise nitelik olmaktadır.

Fakat istinsa da olsa bazen yükleme de nicelik eklenmektedir. Özellikle bazı ilimlerde bu tarz kullanımlar kullanışlı ve gerekli olabilir. Örneğin “Her A, bazı B’lerdi” veya “Her A, ya bazı B’ler ya da bütün C’lerdir” gibi. Genel olarak kullanılan kalıp bu şekildedir. Aslında önermelerin tamamında, yüklem bütünü/tamamı hamledilir. Yani “Bazı A’lar B’dir” dediğimizde bile aslında “B’nin bütün nitelikleri, bazı A’larda bulunur” demek isteriz. Yani yüklemi normalde külli olarak kullanırız. Fakat diğer taraftan örneğin “Bütün

Atinalılar yalancıdır” örneğinde; bütün yalancıların Atinalılardan ibaret olduğunu kastetmeyiz. Yani aslında önerme; “Bütün Atinalılar, bazı yalancılarıdır” şeklindedir. İşte bu türden yükleme nicelik eki gelen önermelere döndürülmüş ya da yapısı bozulmuş önermeler anlamında “münharif” ya da “muharref” önermeler adı verilmektedir.

NOT: Yükleme nicelikli önermeler günümüzde kullanılmaktadır. Örneğin “Asprin bazı kimselere iyi gelir” önermesi gibi. Burada özne tümel de olsa yüklem tikeldir.

9. DERS: ÖNERMELER ARASI İLİŞKİ

- Önermeler arası ilişki.
- Önermelerin döndürülmesi.

1. Önermelerin arası ilişki

Konu ile alakalı bazı farklı kavramlar kullanılsa da burada önemli olan önermeler arası ilişkilerdeki yöntemdir. Yani bazen tekâbül, telâzüm anlamında kullanılabilir. Fakat burada mesele; önermeler arasında kaç türlü münasebet olduğudur.

NOT: Önermelerden sonuç elde etmek ya doğrudan ya da dolaylı olmaktadır. Doğrudan çıkarımlar, önermeler arası ilişkilerdir. Dolaylı çıkarımlar ise kıyastır.

a. Telâzüm veya iltizam (önermelerin eş değerleri veya çağrışımları)

Bazen bir önerme inşa ettiğimizde ilk anlamdan başka ikinci ve üçüncü başka anlamları da kastedebiliriz. Yani önermelerin eş değeri ile kastımızı; bir tek önermeden, ikinci bir önermeye gerek kalmadan başka yargılar elde edebilmektir. Bir önermeye ikinci bir önerme ilave ettiğimizde ise zaten kıyas olur.

Çağırışım genel olarak iki türdür:

Mefhumu muhalif yani zıddı çağrıştırma: Örneğin “bütün Atinalı’lar bilgidir” sözünün “Atinalı olmayanlar bilgin değil midir?” önermesini çağrıştırması gibi. Bu tür çağrışımlar zorunlu ya da zan olabilir. Yani her zaman kesindir

diyemeyiz. Örneğin önceki örnek, zan ifade eder; kesinlik ifade etmez. Ama “temiz olanları yiyin” ayeti “temiz olmayanları yemeyin” anlamını da içermektedir. Burada başka delillerle birlikte ilk emrin aksi de kesin bir hüküm ifade etmektedir.

Mefhumu muvafık: Bu tür çağrışımlar ya tikeli ya da tümeli çağrıştırma şeklinde olabilir. Örneğin “bütün temizler helalse” ve “bu da temizse”; “o halde bu da helaldir” şeklindeki bir çağırışım, tündengelim şeklindedir.

“Bu temizse” ve “helalse” demek ki “bütün temizler de helaldir” veya “bu güzelse ve hoş gidiyorsa bütün güzel şeyler de hoş gider” şeklindeki bir çağırışım ise tümevarım şeklindedir.

NOT: Mefhumu muhalif, bağlayıcı değildir; zan ifade eder. Mefhumu muvafık, tümelden tikele ise değerlidir ancak diğer durumlar yine zan ifade eder.

b. Tekâbül (önermelerin karşı olumları)

İki önerme arasında dört türlü karşı olum vardır: Tezât (karşıt), tahtet-tezât (alt karşıt), tenâkuz (çelişki) ve tedâhül (altık veya girişimlilik).

Tezât

Nitelikleri karşıt olan iki tümel (külli) önerme arasındaki ilişkidir. Bunlar “Her A, B’dir” ve “Hiçbir A, B değildir” önermeleridir. Karşıt önermeler ile alakalı genel olarak bilinmesi gereken hususlar şunlardır:

Bütün insanlar mümindir

YANLIŞ

Hiçbir insan mümin değildir

YANLIŞ

DOĞRUSU

**Bazı insanlar mümindir
Bazı insanlar mümin değildir**

- Her ikisi de aynı anda yanlış olabilirler. Örneğin “Bütün insanlar doktordur” ve “Hiçbir insan doktor değildir” önermeleri gibi. Burada iki önerme de yanlıştır zira bazı insanlar, doktordur ama hepsi değildir.
- Karşıt iki önerme aynı anda doğru olmaz.
- Bu durumda biri doğru ise diğeri kesin yanlıştır. Mesela “Bütün insanlar doktordur” dediğimizde “Hiçbir insan doktor değildir” önermesi yanlıştır. Aynı şekilde “Hiçbir insan doktor değildir” dediğimizde “Bütün insanlar doktordur” önermesi de yanlış olacaktır.
- Fakat bu tür önermelerden birisi yanlış olduğunda diğerrinin de yanlış olma ihtimali olduğu gibi doğru olma ihtimali de vardır. Örneğin “Bütün insanlar doktordur” önermesi yanlıştır dediğimizde; “Hiçbir insan doktor değildir” önermesi doğru olabileceği gibi “Bazı insanlar doktordur veya değildir” önermesi esas alınarak “Hiçbir insan doktor değildir” önermesi yanlış ta olabilir.

Bütün insanlar canlıdır DOĞRU	Hiçbir insan canlı değildir YANLIŞ
Hiçbir insan taş değildir DOĞRU	Bütün insanlar taştır YANLIŞ

NOT: Karşıt önermelerin ikisinin de aynı anda yanlış olabilmesi, muhatabın görüşünü çürütmenin kendi görüşümüzün doğru olduğunu ispat için yeterli olmadığı anlamına gelmektedir. Zira iki tarafın birbirine zıt tümel görüşleri, aynı anda yanlış olabilmektedir. Fakat bizim tümel görüşümüz doğru ise bunun karşıtı olan tümel görüş yanlış olacaktır. Veya karşı tümel görüş doğru ise bizim karşı görüşümüz kesin yanlıştır diyebiliriz.

Tahte't-tezât

Nitelikleri karşıt olan iki tikel önerme arasındaki ilişkidir. Bu önermeler “Bazı A’lar B’dir” ve “Bazı A’lar B değildir” önermeleridir. Alt karşıt önermelerin durumu karşıt önermelerin tam tersi şekildedir. Yani:

- Her ikisi de aynı anda doğru olabilir. Örneğin “Bazı insanlar doktordur” ve “Bazı insanlar doktor değildir” önermeleri gibi.
- Ama ikisi de aynı anda yanlış olamaz. Yani illa birisi olmalı veya mümkünse ikisi de doğru olacaktır.
- Bu durumda alt karşıt önermelerden birisi yanlış ise diğeri kesin doğrudur. Örneğin “Bazı insanlar doktordur” önermesini yanlışlarsak; “Bazı insanlar doktor değildir” önermesi kesin doğru olacaktır.

- Ama her ikisinin de aynı anda doğru olabilme ihtimalinden dolayı bu önermelerden birisi doğru ise diğeri doğru da yanlış da olabilir.

Bazı insanlar doktordur

DOĞRU

Bazı insanlar doktor değildir

DOĞRU

Tenâkuz

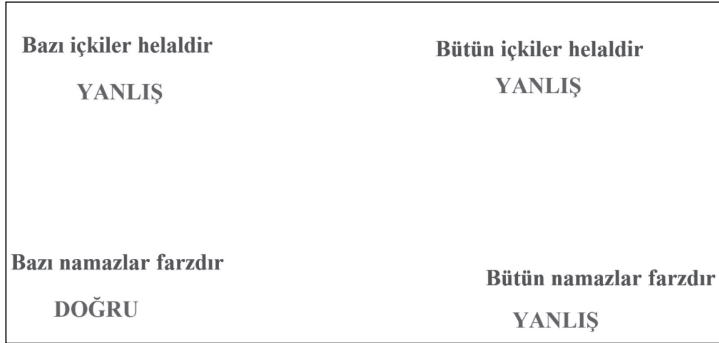
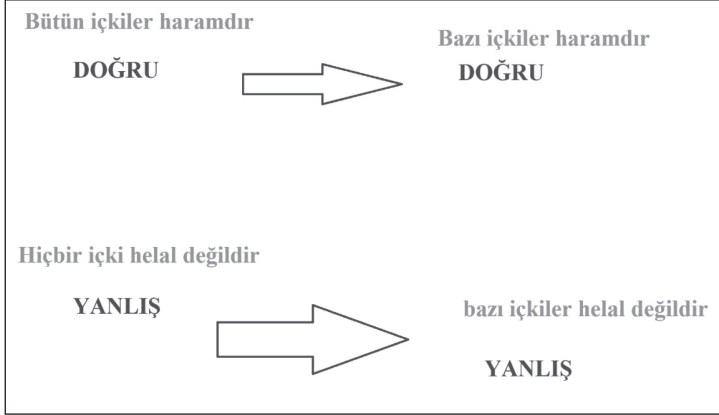
En bilimsel ilişki biçimi budur. Nitelikleri ve nicelikleri karşıt olan önermeler arasındaki ilişkidir. Yani “Her A, B’dir” ve “Bazı A’lar B değildir” arasındaki ilişki ile “Hiçbir A, B değildir” ve “Bazı A’lar B’dir” önermeleri arasındaki ilişki böyledir. Bu önermeler arasında tam bir tekabüliyet bulunur. Bu yüzden de:

- Çelişik iki önerme aynı anda doğru olamazlar.
- Çelişik iki önerme aynı anda yanlış olamazlar.
- Biri yanlış çıktığında diğeri mutlaka doğru çıkar.
- Biri doğru olduğunda diğeri mutlaka yanlıştır.

Örneğin; “Bütün insanlar canlıdır” önermesi kesin doğru ise “Bazı insanlar cansız değildir” önermesi yanlış olacaktır. Veya “Hiçbir içki helal değildir” önermesi doğru ise; “Bazı içkiler helaldir” önermesi kesin yanlıştır. Aynı şekilde “Bazı insanlar melektir” önermesini yanlışlarsak; “Hiçbir insan melek değildir” önermesi de kesin doğru olacaktır.

Tedâhül

Nicelikleri farklı ama nitelikleri aynı iki önerme arasındaki ilişkidir. Yani “Her A, B’dir” ve “Bazı A’lar B’dir” önermeleri arasında ve yine “Hiçbir A, B değildir” ve “Bazı A’lar B değildir” önermeleri arasında altık ilişkisi bulunur.

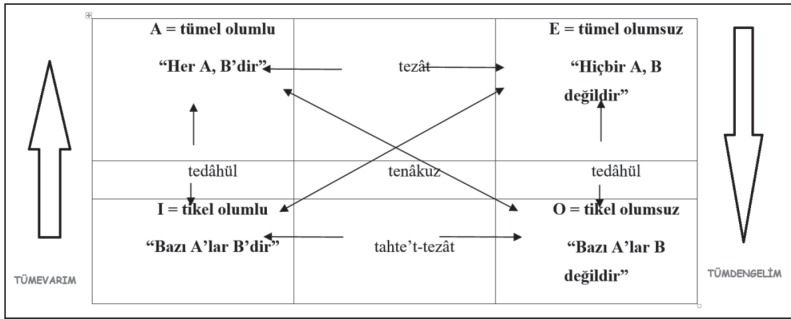

Bazı içkiler helaldir YANLIŞ	Bütün içkiler helaldir YANLIŞ
Bazı namazlar farzdır DOĞRU	Bütün namazlar farzdır YANLIŞ

- Bu tür önermelerden tümel olan doğru ise, tikel olan da doğrudur. Örneğin “Her insan canlıdır” doğru ise “Bazı insanlar canlıdır” önermesi de kesin doğrudur. Aynı şekilde “Her insan taşdır” önermesi yanlış ise “Bazı insanlar taşdır” önermesi de kesin yanlıştır. Zira bu tür bir ilişki tüm dengelimdir (kıyâstır).
- Tikel yanlış ise tümel de yanlış olur. Örneğin “Bazı insanlar melektir” önermesinin doğru olabilmesi için en az bir insanın melek olması gerekir. Şayet böyle bir durum yoksa “Bazı insanlar melektir” önermesi yanlış olacaktır. Bu durumda bir tek insan bile melek olamayacağı için “Bütün insanlar melektir” önermesi de yanlış olacaktır. Burada da tüm dengelim gerçekleşir.
- Fakat tikel doğru ise tümel doğru ya da yanlış olabilir. Örneğin “Bazı insanlar doktordur” önermesi doğru olsa; buradan “Bütün insanlar doktordur” önermesinin doğru olduğu sonucu çıkarılamaz. Zira burada tümevarım (istikrâ) vardır. Tümevarımın kesin bilgi ifade edebilmesi için tüm ihtimallerin test edilmesi gerekir.

NOT: “Bazı insanlar kedidir” önermesinde en az bir insanın kedi olması gerekir. Bu ise mümkün değildir. Bu yüzden de “bütün insanlar kedidir” önermesi de yanlışlanmıştır olur. Şöyle ki “bazı insanlar kedidir” demek “en az bir insan kedidir” anlamına gelmekte idi. Bu yanlış olduğuna göre sonuç “sıfır insan kedidir yani hiçbir insan kedi değildir” doğru olacaktır. Bu durumda “bütün insanlar kedidir” önermesi de yanlış olacaktır.

Tekâbül

Klasik mantık kitaplarında tenâküz önermeler “mukâtır (مقاطر)” ya da “müttekâtır (مناطق - kesişen)” önermeler; diğer üçü ise “köşegen (أضلاع) önermeler” olarak ifade edilmektedir.

Şahsî yani tekil önermeler külli; niceliği belirsiz önermeler de cüzî hükmünde olduğundan aynı kurallar bunlar için de geçerlidir.

2. Önermelerin döndürülmesi

Önermelerin döndürülmesi, özne ve yüklem veya şartlı önermelerde mukaddem ve talinin; niteliklerinin korunarak yer değiştirilmesi yani öznenin yüklem; yüklem de özne yapılmasıdır ki bu tür döndürmeye “**düz döndürme (aksi müstevî)**” diyoruz. Örneğin “Hiçbir A, B değildir” önermesinin “Hiçbir B, A değildir” şeklinde döndürülmesi gibi.

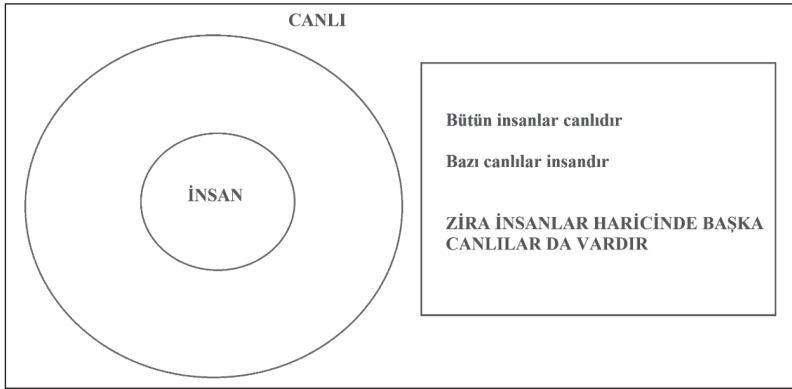
Bir de özne ve yüklem yerini değiştirirken niteliğin de değiştirilmesi vardır ki buna da “**ters döndürme (aksi nakız)**” diyoruz. Bu konu karmaşıktır ve her zaman da bu tür döndürmeler kullanışlı değildir. Bu yüzden burada sadece düz döndürme üzerinde duracağız. Ters döndürme, ileri düzeyde mantık çalışmalarının konusudur ve ilahiyat bilimlerinde de sıkça kullanılmaz.

İbn Sînâ; içeriği dikkate almadan yapılan döndürmeye “**inkılâb**” adını vermiştir. İçeriği dikkate alarak yapılan döndürme ise İbn Sînâ’da “**in’ikâs**” olarak ifade edilmektedir.

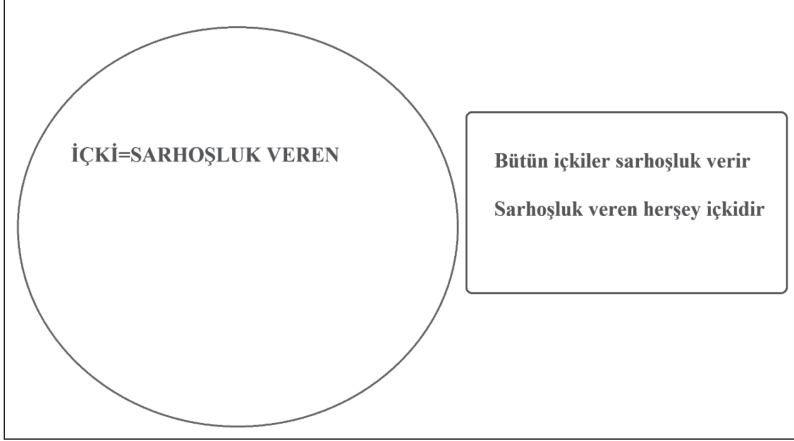
a. Tümel olumlunun döndürülmesi

Tümel olumlu önermelerde genelde yüklem, öznenen daha geniştir (umûmî). Zira genelde özne tür olmaktadır ve yüklem ise cins veya araz olacağından tür, diğer ikisine göre daha geneldir.

Örneğin “Bütün insanlar canlıdır” önermesini ele alırsak insandan başka canlılar da olduğundan bu tür bir önerme “Bütün canlılar insandır” şeklinde döndürülmez. “Bazı canlılar insandır” şeklinde döndürülebilir. Aşağıdaki şekilde bu durumu açıkça görmek mümkündür.

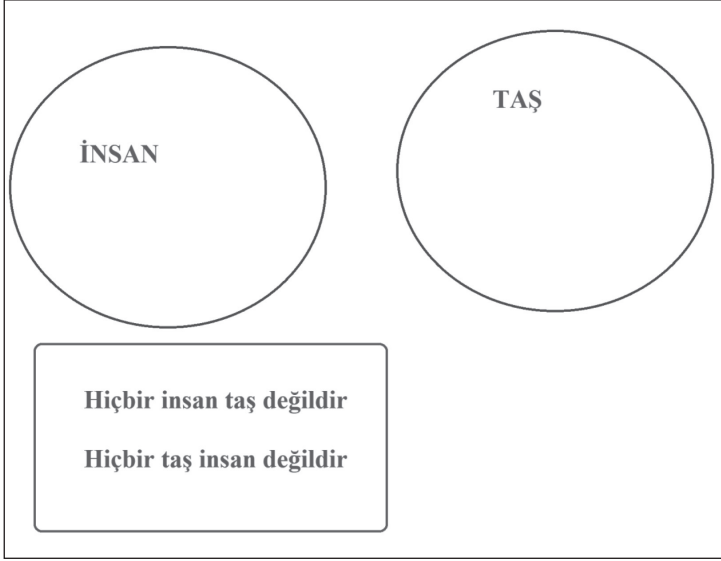
Fakat istisnai durumlarda özne ve yüklem eşit olabilir. Örneğin “Her içki sarhoş eder” önermesinde yüklem fasıl olduğu için özneye eşittir. Zira özne de türdür. Bu durumda bu önerme $A=B$ olacağından “Her sarhoşluk veren şey içkidir” şeklinde döndürülebilir.

Özetle tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak kesin bir şekilde dönebilir. Fakat tümel olumlu olarak dönmesi her zaman mümkün değildir.

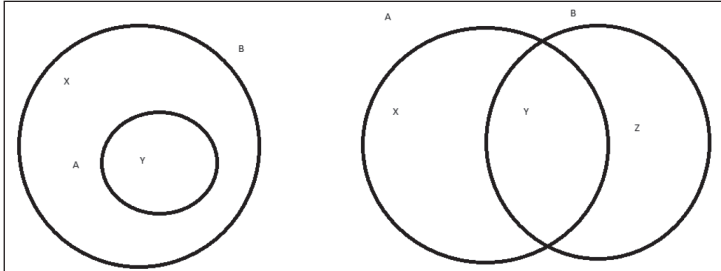
b. Tümel olumsuzun döndürülmesi

Tümel olumsuz önermeler ayrıık küme olduklarından tam olarak aynıyla yani tümel olumsuz döndürülebilir. Örneğin “Hiçbir insan taş değildir” önermesi “Hiçbir taş insan değildir” şeklinde döndürülür. Zira özne ile yüklem arasında herhangi bir kesişme ya da girişimlilik yoktur.

c. Tikel önermelerin döndürülmesi

Mantık kitaplarında konuyla alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Genel olarak tikel olumlunun tikel olumlu olarak döndürülebileceği ancak tikel olumsuzun aynı şekilde döndürülemeyeceği kabul edilmiştir. Fakat yine de bu önermelerin döndürülmesinde sağlama yapmak gerekir.

Soldaki tabloya bakıldığında; iç daire A, dış daire de B olsun. Bu durumda X işaretli alanın önerme olarak ifadesi: “Bazı B’ler A değildir” olacaktır. Buradan “Bazı A’lar

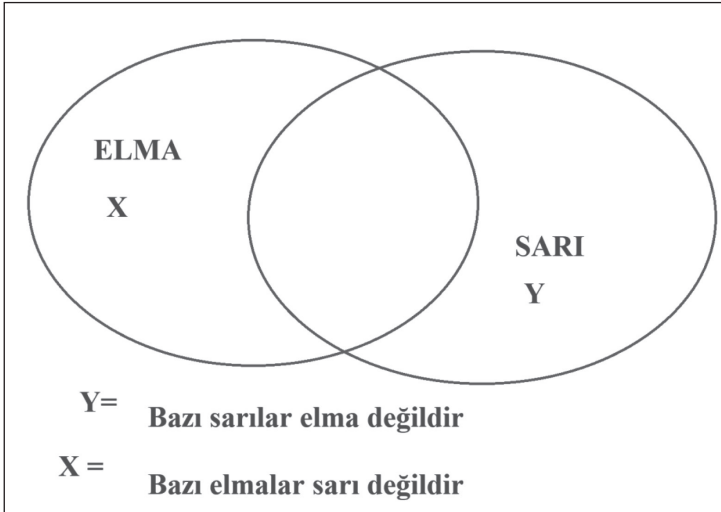
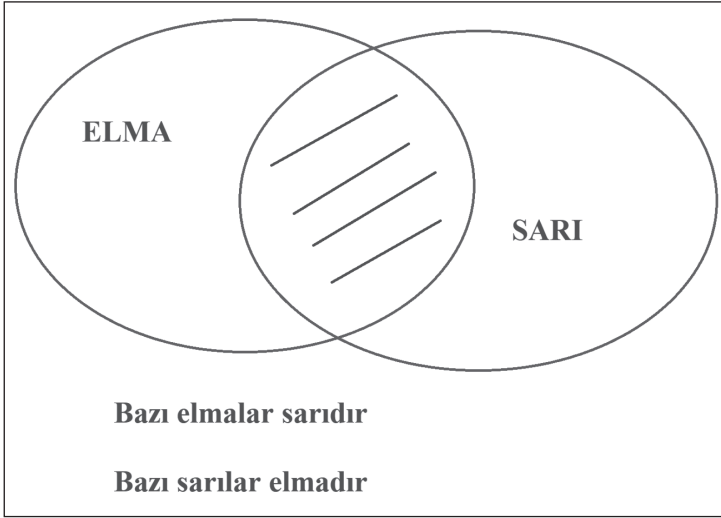
da B değildir” önermesi çıkarılamaz. Zira Y alanına bakıldığında “Bütün A’lar B’dir” veya “Bazı B’ler A’dır” önermeleri kurulabilir.

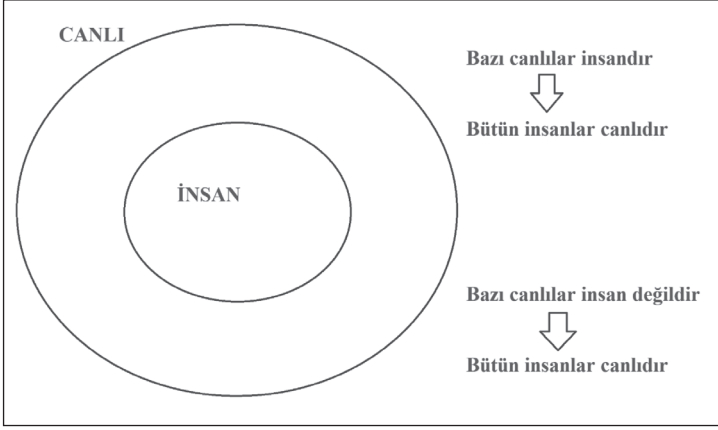
Sağdaki tabloda ise X işaretli alan: “Bazı A’lar B değildir” önermesi ile ifade edilir. Y alanı ise: “Bazı A’lar B’dir” ve aynı zamanda “Bazı B’ler A’dır” önermesini karşılamaktadır. Z ise “Bazı B’ler A değildir” önermesinin karşılığıdır. Her ne kadar sağdaki tabloda “Bazı A’lar B’dir” önermesi ile “Bazı B’ler A’dır” önermesi kesişse veya “Bazı A’lar B’dir” demek aynı zamanda “Bazı A’lar da B değildir” önermesini mümkün kılssa da yine de her zaman tikel önermeleri döndürmek kesin olarak doğru sonuç vermeyebilir.

Şahsî yani tekil önermeler küllî; niceliği belirsiz önermeler de cüzî hükmünde olduğundan aynı kurallar bunlar için de uygulanabilir.

Şartlı önermelerin döndürülmesinde ise durum biraz farklıdır. Zira muttasıl önermeler; zorunlu veya rastlantısal olabilir. Bu durumda “Her zaman yağmur yağdığına yerler ıslanır” önermesi “Yerler ıslanmış ise yağmur yağmıştır” şeklinde döndürülebilir. Rastlantı önermeleri ise ancak tikel olarak döndürülebilir. Tikel olan nedensellik önermeleri de tıpkı yüklemli tikel önermeler gibi karmaşıktır.

Munfasıl önermelerde ise tam bir döndürme olmaz. Zira burada yüklem, en az iki unsurdan oluşmaktadır. Örneğin; “A, B veya C’dir” önermesi “B veya C, A’dır” şeklinde şeklen dönse de içerik olarak bu tür önermelerde döndürme yapmak zordur. Örneğin “Hicret, ya sınıftadır ya da değildir” önermesi gibi.

NOT: Özetle ifade etmek gerekirse tümel olumsuz ve tikel olumlu önermeler aynıyla döner. Tümel olumlu, tikel olarak döner. Tikel olumsuz ise belirsizdir.

3. Önergelerin sağlanması ve birbirine indirgenmesi

a. Önergelerin sağlanması

Önergelerin sağlanmasında dış doğruluğun araştırılması yani deney ve gözlem kullanılabileceği gibi iç doğruluk kriterleri de aranmaktadır. İç doğrulukta en çok kullanılan yöntem önermeler arası ilişki ve önergelerin döndürülmesidir.

Önergelerin sağlamalarının yapılmasında bir başka yöntem ise önergelerin asıl şekline veya birbirlerine indirgenmesidir.

Önergelerin sağlanması, kıyasla birlikte Fıkıh ve Kelâm gibi ilimlerde kullanılan aklî delillendirme yöntemlerini oluşturmaktadır. Aklî deliller haricinde bir de dini deliller bulunmaktadır. Dini deliller ise ya dile dayalı ya da tarihe dayalı delillerdir ki bu konuya Kıyas bahsinde değineceğiz.

b. Önermelerin birbirine indirgenmesi (red ve irca')

Kıyasta da kullanılan bir yöntemdir. En temel önerme, tümel olumlu olan önermedir ve kıyasta da iki tümel önermeden oluşan kıyas; en makbul ve bilimsel şekildir (asl). Bu yüzden olumsuz ve tikel önermelerin doğruluğu; tümel olumlu önermeye kıyasla araştırılabilmektedir.

Örneğin “Bazı A’lar B’dir” önermesini ele alalım. Burada şayet “Bütün A’lar B’dir” önermesini ispat edebiliyorsak buradan “Bazı A’lar B’dir” önermesi de bilinebilir. Yine mesela “Hiçbir A, B değildir” önermesini ele alalım. Şayet biz bazı A’ların ya da bütün A’ların B olduğunu biliyorsak; “Hiçbir A, B değildir” yanlış olacaktır. Veya “Bütün A’lar C’dir” şeklinde başka bir bilgiye sahipsek buradan da (şayet C, B’den başka bir şeyse ki normal olan durum budur) yine “Hiçbir A, B değildir” önermesinin doğruluğunu beyan etmiş oluruz.

Önermelerin döndürülmesi ile elde edilen zorunlu bilgiler

<p>Tümel olumsuz önerme, tümel olumsuz olarak döner</p>	<p>Hiçbir insan, taş değildir, Hiçbir taş, insan değildir</p>
<p>Tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak döner</p>	<p>Bütün insanlar, canlıdır, Bazı canlılar, insandır</p>
<p>Tikel olumlu önerme, tümel veya tikel olumlu olarak döndürülebilir</p>	<p>Bazı canlılar, insandır, Bütün insanlar, canlıdır Bazı elmalar, kırmızıdır, Bazı kırmızılar, elmadır</p>
<p>Tikel olumsuz önerme döndürülemez</p>	<p>Bazı insanlar, doktor değildir, Bütün doktorlar, insandır Bazı elmalar, sarı değildir, Bazı sarılar, elma değildir</p>

Önermeler arası ilişkiden çıkarımla elde edilen önermeler

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerin ikisi de aynı anda yanlış olabilir:

- Bütün insanlar doktordur .
- Hiçbir insan doktor değildir

(en az 1 insan doktor ise her iki önermede yanlış olur).

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerden birisi doğru ise diğeri kesin yanlıştır:

- Hiçbir insan, taş değildir (doğru).
- Bütün insanlar taştır (yanlış).

Tikel olumlu ve tikel olumsuz önermelerin ikisi de aynı anda doğru olabilir. Ama ikisi de aynı anda yanlış olamaz. Ama sonuçlar, tikel olduğu için zorunlu öncül kabul edilemez.

- Bazı insanlar doktordur
- Bazı insanlar doktor değildir (1 insan doktor ise her iki önerme de doğru olur).

Tümel, önermeler doğru ise tikel önermeler doğru; yanlış ise tikeller de yanlıştır (tümdengelim).

Ama tikellerin doğru olmasında genelleme yapılamaz. Fakat tikellerin yanlışlığı genellenebilir:

- Bazı insanlar taştır (yanlış ise),
 - Bütün insanlar taştır (önermesi de yanlış olur).
- Zira bazı insanların taş olması en az 1 insanın taş olmasını zorunlu kılar. Bu önerme yanlışlandığı zaman en az 1 insanın taş olması imkanı da ortadan kalkacağından 0 insan, taştır olur. Bu durumda sonuç;
- Hiçbir insan taş değildir (olacaktır).

Tikel olumsuz doğru ise çelişigi olan tümel olumlu zorunlu olarak yanlıştır; yanlış ise çelişigi zorunlu olarak doğrudur:

Tikel olumlu önerme doğru ise çelişigi olan tümel olumsuz önerme zorunlu olarak yanlış; yanlış ise çelişigi doğrudur:

- Bazı insanlar taştır (yanlış)
- Hiçbir insan taş değildir (doğru).
- Bazı insanlar taş değildir (doğru).
- Bütün insanlar taştır (yanlış).

4. Önermelerin değeri

Mantık ilminde önermeler doğru ve yanlış ayrımına tabi tutulmaktadır. Yani “A, B’dir” dediğimizde Mantıkta A ile B’nin birbirine bağlanmasını kastederiz.

Metafizik önermelerde ise doğruluk-yanlışlık yerine varlık ve yokluk değerleri kullanılır. Yani mantık ilminde “A, B’dir” önermesi zorunludur demek B’nin A’ya yüklem olması kesin doğrudur demektir. Metafizik açılarından zorunlu olmak ise var olmaktır. Bu yüzden en temel önermeler, metafizik önermelerdir. Zira B’yi A’ya yüklem yapabilmek için A ve B’nin varolmaları gerekir ki buna yukarıda değinmiştik.

Buradan ikinci derecede değerli önermelerin mantık önermeleri olduğu ortaya çıkıyor. Daha sonra ise ahlak, hukuk ve siyaset önermeleri gelmektedir. Zira bu tür önermelerde varlık ve doğruluk değerleri yerine; hayır-şer, adalet-zulüm, güzel-çirkin değerleri kullanılmaktadır. Bir şeye iyi veya çirkin diyebilmek için önce bu mahiyetlerin var olduğunu; daha sonra da yüklem bağı kurabilmenin mümkün olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Önerme çeşitleri

A vardır	Metafizik önermeler
A=B A, B’den büyüktür veya küçüktür	Matematik önermeler
A, B’dir veya A, B’ye dahildir	Mantık önermeleri
A, şu şartlardadır	Bilimsel önermeler
A güzeldir veya A iyidir	Sanat ve ahlak önermeleri

10. DERS: ÖNERMELERİN İÇERİĞİ VE KİPLER (MÜVECCİHÂT)

- Önermelerin maddesi.
- Kipler.

1. Önermelerin maddesi (içeriği)

Klasik mantık kitaplarında önermelerde aslolan surettir. Zira olumlu-olumsuz, tümel-tikel, basit-mürekkep, yüklemli-şartlı gibi tüm ayrımlar önermelerin biçimi ile alakalıdır. Fakat Beş Sanat (Burhan, Cedel, Mugâlata, Hatâbe ve Şiir) ve özellikle Burhan, önermelerin içeriğine göre tanzim edildiği için önermelerin maddesi konusu da önem arz etmektedir.

Fakat burada da doğrudan içerik dikkate alınmaz. Yani mantık kitaplarında önermelerin içeriği ile kastedilen şey de aslında biçimseldir/sûrîdir. Yani mantık kitaplarında “su, 100 derecede kaynar” önermesi zorunludur demek, şekli bir zorunluktur. Yoksa mantıkçı, suyun kaç derecede kaydığını araştırmaz. Bu araştırma, ilgili bilim dallarının görevidir.

Mantıkçı sadece içeriğe dair kalıplar koyar ki diğer bilim dalları bunlardan istifade edebilsin.

Önermeler, içerik bakımından 5 ana kısma taksim edilebilir. Bunlar; içeriği zorunlu olarak doğru olanlar (zarûriyyât), içeriği doğru kabul (teslîm) edilenler, içeriği doğru zannedilenler (zannı gâlip), içeriği yanlış olanlar (vehmiyyât) ve doğru olmadığı halde doğru zannedilenler (müşebbihât).

Fakat bu kısımlardan her biri; vakıa ve kabul edenin durumu bakımından iki ana kısma ayrılabilir. Örneğin biza-tihi zorunlu bilgiler olduğu gibi bizatihi zorunlu olduğunu

bilmediğimiz halde bizim zorunlu kabul ettiğimiz şeyler de vardır. Aşağıdaki tabloda bu hususa dikkat çekilmiştir.

a. Zarûriyyât veya yakîniyyât

İçeriği yüzde yüz ya da yüzde yüze yakın doğru kabul edilen bilgilerimizdir.

İçeriği zorunlu olarak doğru kabul edilen altı önerme çeşidi vardır ki bunlardan ilk üçü, görünür (zâhirî) sebeplere bağlıdır.

Gözlem (mahsûsât)

İnsan ilk bilgilerini duyular ile elde eder. Gözün görmesi ve dokunma ile elde edilen duyu verileri (mahsûsât) ile insanın açlığını bilmesi gibi iç gözleme dayanan bilgiler (vicdâniyyât/i'tibâriyyât), bu gruba dahildir. Aristoteles'ten beri kabul edilen görüşe göre duyu verileri zorunlu olarak doğrudur ve herhangi bir duyusunu kaybeden, o duyu ile alakalı bilgilerini de kaybeder. Fakat duyu verileri bazen bizi yanıltabilir. Duyu verilerinin doğruluğunu, akıl ile teyit ederiz. Duyuların bizi yanıltmasını önlemek için de bilim dalları geliştirilmiştir. Fakat yine de duyu verilerinin tümel olmadığı ve her duyunun sadece kendi alanında bilgi verdiğini unutmamak gerekiyor. Yukarıda da görüleceği üzere "vicdan" normalde his değil iç gözlem/iç duyu demektir. Mesela kişinin kendi açlığını bilmesi gibi.

Deney (mücerrebât)

Duyu verilerine dayanan ancak aklın da müdahil olduğu bilgi türüdür. Tek tek olayları gözlemleyerek bunlardan genel kaideler çıkararak ve bu kaidelerin dış dünyadaki tekrar etmeleri dikkate alınarak, tecrübe elde edilir. İnsanların

ölümlü olması, yağmur yağınca yerlerin ıslanması gibi birçok bilgi türü, bu grup bilgilere örnek verilebilir. Tecrübeye tam istikrâ (gerçek tümevarım) da denilmiştir. Yani istikrâda bütün tikel durumlar incelenmesi ve elde edilen tümel yargıların çokça tekrar etmesi sonucunda tam istikrâ elde edilir ki buna tecrübe de denilmiştir.

Haberi sâdık (mütevâtirât)

Kaynağında şüphe edilemeyecek haberlere dayalı bilgilerdir. Hz. Muhammed'e Kuranı Kerim'in kitap olarak verilmesi, Trabzon'un Türkiye'ye bağlı bir il olması, baldıran otunun zehirli olması ve yine kişinin kendi anne babasını ve ırkını bilmesi gibi birçok örnek de bu gruba dahildir.

Haber, akıl ve işitme duyusunun birlikte çalışması ile oluşur. İştım zaten iletişim için gereklidir. Akıl ise her duyduğumuza inanmamak için şarttır.

Haber türleri

- Tarihi tecrübeler yani tarihi bilgilerimiz,
- Vahiy yani ilahi kaynaklı bilgiler.

İki haber türü kaynağı itibariyle birbirinden ayrılrsa da ikisi de bugün bize nakil yani duyular yolu ile gelmektedir.

NOT: Aristoteles'e göre buna tarihi tecrübe veya başka insanların bize aktarımı diyoruz. Deney ve gözlem bizim şahsi tecrübelerimiz olabilir. Fakat bunlar eksik kalabilir zira tüm ihtimalleri kendi imkanlarımıza göre gözlemleyemeyiz. İşte burada başka insanların ve özellikle geçmişte yaşayanların tecrübeleri devreye girer. Mesela biz birkaç insanı gözlemleriz ve insan canlıdır veya insan ölür deriz. Aslında bu eksik bir tümevarımdır ve zan ifade eder. Ama diğer insanların ve özellikle geçmiş zamandaki insanların tecrübeleri de insanın canlı olduğunu ve öleceğini ifade eder.

NOT II: İnsan, bir toplum içinde doğar ve kendisine bir bilgi havuzu sunulur. Rivayet ve tarihin en önemli etkin olduğu yer burasıdır. Zira insan bir takım başlangıç bilgilerine ihtiyaç duyar veya her şeyi kendi başına öğrenme imkanına sahip olamaz.

NOT III: Kelamcılar, duyu ve akıl haricinde bir de “haber”i kabul ederler. Ama buradaki haber ile kasıt haberi sadık anlamında “vahiy”dir.

Evveliyât (el-kazâyâ vâcip kabûluhâ)

Zihnin ilk bilgileridir fakat doğuştan değildirler. Bu tür bilgiler, her yaşta ve her seviyede insanın zihninde bulunabilen bilgilerdir. İnsanın nesnelere ile ilişkisi sırasında bile rek veya bilmeden kazanılmışlardır fakat insanın bu bilgileri elde etmede, herhangi bir iradesi yoktur. Örneğin bütünün parçadan büyük olması, birin tek ve ikinin çift sayı olması gibi. Bu manada evvelî bilgilere bedîhî bilgiler de diyebiliriz. Bedîhî bilgilerimizin karşılığı ise kesbî bilgilerdir. Tecrübe, kesbî bilgilere örnek olarak verilebilir. Fakat buradaki kesbîlik, izafidir. Zira müellife göre asıl kesbî bilgiler, malumat ve meselelere dair bilgilerdir. Oysa burada söz konusu olan kesbîlik, ilkeler ile alakalıdır ve gerçek anlamda ilkeler kesbî değildir; kabule dayanırlar yani bedîhîdirler.

Fıtriyât (el-kazâyâ kıyâsâtuhâ meahâ)

Evvelî bilgiler gibi sadece insan aklına dayalı kesin doğru bilgilerdir. Fakat burada zihin, bir işlem yaparak sonuca ulaşmaktadır. Örneğin birin tek, ikinin de çift sayı olması evvelî bilgidir zira zihin burada herhangi bir işlem yapmadan doğrudan sonuca ulaşmaktadır. Fakat dördün çift ve beşin tek sayı olması fıtrîdir. Zira zihin, dördü iki ile, beşi de bir sayısı ile kıyas ederek sonuca ulaşır. Fakat buradaki kıyas, zorunludur ve başka bir nedene ihtiyaç duymaz.

Hadsıyyat

Hads, sezgi demektir. Fakat buradaki sezgi, his veya altıncı his anlamında değildir. Sezgi, genel olarak, zihnin orta terimi hızla atlayarak sonuca ulaşmasıdır. Oysa fitriyyâta orta terim yoktur veya önemli değildir. Fakat sezgide orta terim vardır. Lakin zihnin kapasitesi veya tecrübe, ortaterime ihtiyaç duymadan sonuca gitmeyi mümkün kılmaktadır. Halk arasında “ferâset” denilen şey, sezgiye karşılık gelmektedir. Örneğin bir KBB doktoru, hastanın burnunu görüşte veya konuşmasını dinlediğinde, muayeneye gerek kalmadan burnunda bir sorun olup olmadığını anlayabilmektedir. Aslında doktor burada bir kıyas yapar. Örneğin; “bu adam genizden konuşmaktadır”, “genizden konuşanın geniz eti olur veya burnunda bir eğrilik olur”; “o halde bu adamın geniz etinde veya burun kemiğinde bir problem vardır.” Aslında doktor, bu işlemleri zihinde yapar. Fakat bunun farkında olmayabilir.

b. Ekseriyyât

Mantık kitaplarında açıkça ifade edilmeyen bir mesele de çoğunlukla doğru olan (ekserî) bilgilerimizdir. Aristoteles'e göre yüzde yüz doğrular (yakîn) çok azdır ve bu yüzden her bilimde böyle doğrular olmaz. Fakat yüzde yüze yakın olan doğrular vardır ve bilimlerde bunlar daha çok kullanılır.

Fakat ne Aristoteles ne de sonrakiler, çoğunlukla doğru olan bu öncüllerin hangi kıyasta kullanıldığına değinmemişlerdir. Yani bir başka ifade ile ekseri bilgiler, zarûrî bilgi midir veya bir başka ifade ile Burhan'a mı dahildirler yoksa zannı galip kabul edilerek Cedeli mi oluştururlar. Tümevarım meselesi ile birlikte bu konu, araştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Zira teorik olarak yüzdeyüz olmayan bilgiler burhanda kullanılmaz. Tecrübe yani deney de ancak tam istikra

ile yani ihtimallerin yüzdeyüz tüketilip araştırıldığı kıyas türüdür. Fakat pratikte Aristoteles, bu tür yüzdeyüz bilgilerin çok az olduğunu ve sadece Metafizikte böyle kesin önermelerin bulunabileceğini ifade etmektedir.

Yukarda da ifade ettiğimiz gibi tümevarım bilgileri, ekseri bilgilerin en iyi örneğidir ve bunlar günümüzde bilimin çok farklı alanlarında kullanılmaktadır. Örneğin Aspirin'in herhangi bir hastalığa iyi gelmesi yüzdeyüz asla bilinemez. Bu genel kabul olarak kabul edilir. Ve bununla amel ederiz. Aşağıda da ifade edeceğimiz gibi zanlar bile çoğu zaman bilgi olarak kullanılır.

c. Zan

Doğruluk derecesi yüzde yüz olmayan ama şüphe de duyulmayan bilgilerimizden oluşan önermelere zan önermeleri diyebiliriz. Zan, galip zan ve zan (maznunât) olarak ikiye ayrılır. Zannı galip, doğruya yakın ve doğruluk derecesi daha güçlü olan zandır. Bu tür zanlarla çoğu zaman amel ederiz. Örneğin biri bize “falan yerde yangın var” dediğinde bunu her zaman araştırmayız ve kesin delil istemeyiz. Mesela cenaze için selayı duyduğumuzda; “falan adam, gariban biri. Cenazesine kimse gitmez. O yüzden gitmek gerekiyor” deriz. Veya “bu adamın tanıyanı çok. İlla birileri yıkar, kefenler ve cenazesine katılır. Ben katılmasam da mesul olmam” diyebiliriz. Burada farzı kifaye olan bir meselede zan ile amel etmiş oluruz.

Mesela yine bir kimse diğerini yalancılıkla itham ettiğinde iki tarafın da şahidi ve delili yoksa her ikisi de aksi ispat edilene kadar güvensiz kabul edilir.

Fakat zannı galiple sadece yakîn bilgi olmadığında amel edilir. Yakîn bilgi olan yerde zannı galiple amel edilmez. Örneğin iman yakîndir. Zan ile bir kimse tekfir edilemez. Yine

mesela abdest aldığımızı kesin biliyorsak; bozduğumuzu kesin bilmediğimiz sürece abdestli olduğumuza hükmederiz.

Galip olmayan zanla amel edilmez. Fakat bu da bir bilgi kaynağıdır ve dikkate alınıp araştırılabilir.

Zorunluluk ve zan

% 100	Yakîn, zarurî: <i>Kişinin kendisini bilmesi gibi.</i>
% 99-51	Zan (zannı galip ve maznûnat olarak ikiye ayrılır): <i>Aspirin ateşe iyi gelir gibi.</i> <i>Veya bütün kırmızılardan tatlı olması gibi.</i>
% 50	Şekk veya tereddüt <i>Bir yere giderken önümüzde bilmediğimiz iki yoldan hangisini tercih edeceğimiz bilgisi gibi.</i> <i>Veya paranın havaya atıldığında yazı tura gelme ihtimali gibi.</i>
% 49-01	Rayp, şüphe (halkın zan dediği şey) <i>Bütün riskler buraya örnek verilebilir.</i>
% 0	Cehl (burada da bilmediğimize dair bir kesinlik vardır ve o yüzden % 0 bilgi de zorunlu kabul edilebilir).

Kur'anı Kerim'de bilginin zıddı ile alakalı kavramları

KAVRAM	AYET
Sefih	Bakara, 13
Gaflet	Bakara, 179
Cehl	Neml, 55
Zann-ümniye	Bakara, 78
Rayb	Bakara, 2
Şekk	Nîsâ, 157

Doğruluk ve yanlışlık derecesi eşit olan bilgiye şekk (dilimizde şüphe diyoruz) denilir. Bu tür bilgilerde iki taraftan biri ağırlık kazanıncaya kadar temkinli davranılır. Bazen bu tür doğruluk derecesi zayıf bilgilere “vehm” adı de verilmektedir. Fakat aşağıda da görüleceği üzere vehm, sonraki dönemlerde özel bir bilgi türüne verilmiş addır.

Doğruluk derecesi zayıf olan bilgi ile amel edilmez. Fakat doğruluk derecesi zayıf olan bilginin aksi bilgi, zan kabul edilir. Örneğin biz, Trabzon’a giden yolun bu olduğunu % 1-49 arası bir ihtimal ile biliyorsak; bu yolun Trabzon’a gitmeme ihtimali % 51’in üzerinde olacaktır. Bu durumda aksi bilgi ile yani zanla amel etme esasları dikkate alınabilir.

d. Kabule dayalı bilgiler

Zorunluluk ve zanda, bilginin kaynağı veya objesi önemli iken kabule dayalı bilgilerde kabul eden kişi veya gruplar dikkate alınır. Her ne kadar bu tür bilgiler, öznel kabul edilip eleştiriliyor olsa ve her tür bilimde kullanışlı olmasa da; yine de günlük hayatta bazı meselelerde bu türden bilgilere göre davranırız.

Meşhûrât

Evrensel doğru dediğimiz şeydir. Örneğin adalet gibi. Adalet, dış dünyada vaki olan bir şey değildir. Vazidir. Fakat tüm insanlık, adaletin iyi ve gerekli olduğunu kabul eder. Bu yüzden bu tür doğrular, itiraz edilemeyen bilgilerendir ve bağlayıcıdır.

Makbûlât

Mahalli ve yerel doğrulardır. Örneğin hırsıza ne tür ceza verilmesi durumunda adaletin tesis edileceği meselesi gibi.

İslam dininin ameli hükümleri de bu türden doğrulardır diyebiliriz. Zira herkesi değil sadece kabul edenleri bağlar.

Mahmûdât

Yerel veya şahsi olabilir. Evrensel ve yerel doğrular haricinde kalan ve kabul edilen tüm bilgilerdir. Diyebiliriz. Bu tür bilgiler, tek bir kişinin doğru kabul ettiği veya yerel bir toplumun doğru kabul etmese de güzel gördüğü bir iş olabilir. Örneğin kırmızı rengin makbul kabul edilmesi veya bir kimsenin en faydalı şey olarak çayı kabul etmesi gibi.

Müsellemât

Bir grup ya da toplum tarafından doğrunun yerine ikame edilen şeydir. Müsellemât, bir bakımdan yerel doğru gibi görünse de diğer taraftan kesin doğruya yakın bir değer atfedildiği için onlardan ayrılmaktadır. Teori ve hipotezler ile mezheplerin temel kabulleri, bu tür bilgilerdir. Örneğin Mutezile'nin "adl" ilkesi gibi.

Kabule dayalı bilgiler

Meşhûrât (evrensel doğrular)	<i>Adalet doğrudur.</i>
Makbûlât (yerel doğrular)	<i>İftira atana kırbaç cezası uygulanır.</i>
Mahmûdât (mahalli doğrular)	<i>Çay en güzel içeceğektir.</i>
Müsellemât (teoriler ve hipotezler)	<i>Günahla sevabı eşit olan ne cennete ne de cehenneme gider. Veya buraya dolaşıklık teorisi örnek olarak verilebilir (eğer kesin olarak kanıtlanmadı ve hala teori ise)</i>

NOT: Bilimsel bilgiler yüzde yüz ya da yüzde yüze yakın olmalıdır. Bu seviyeye gelmemiş olanlar teorilerdir. Teorilerde zan vardır ama kanıt yoktur. Fakat yine de bir takım işaretler bulunur. Hipotezler ise yanlış olduğu düşünülmeyen ama teori derecesinde bile delil ve hakkında bilgi bulunmayan bilgilerdir.

Teoriler ispat edilmese de bilimlerde değerlidir.

- Bilimsel bilgi: Kainatın sonu vardır.
 - Teori: Kuantum teorisi veya dolanıklık teorisi.
 - Hipotez: Alan kuramı veya sicim kuramı.
-

e. Yanlış bilgiler

Buraya kadarki bilgiler, doğru kabul edilen önermelerdir. Burada ise yanlış olan bilgileri ele alacağız.

Muhayyelât

Akl, duyu verilerinden soyutlama yaparak bir takım bilgiler elde etmeye çalışır. Buna genel olarak “tahayyül” adı veriyoruz. Giriş kısmında duyu verileri ile aklî suret arasındaki geçişte buna değinmiştik. Bu tür bilgilere ise “**hayâl**” veya hayâlî suret adı veriyoruz.

Hayâlî bilgilerde doğruluk ve yanlışlık ölçüsü yoktur. Zira bunlar daha ilk soyut bilgilerimizdir ve tahkik edilmemişlerdir.

Bazı durumlarda akla aykırı olmayan soyut bilgiler de hayali kabul edilir. Bu tür bilgiler, ençok sanatta kullanılmaktadır ki Beş Sanat bölümünde tekrar bu konuya döneceğiz.

NOT: Muhayyelata en iyi örnek fabl’dır.

Vehmiyyât

Duyu ve akla uygun olmayan soyut bilgilere verilen adıdır. Örneğin “geyik başlı kadın” gibi. Şayet soyutlama, akla ve duyulara uygunsu bu “aklı” adını alır.

Vehmi değerli yapan şey, hayalden akli surete geçerken vehim sayesinde somut bağlardan kurtulabiliyor olmamızdır. Bu anlamda vehim gerekli ve olumludur. Fakat vehimle elde edilen bilgiler, tahkik edilmelidir. Böylece akli bilgiler halini alabilirler. Aksi halde değersiz ve hatta zararlı bilgiler olurlar.

Müşebbihât

Doğru olmadığı halde doğru kabul edilen bilgilerdir. Burada kişi, bilgilerin aslında doğru olmadığını bilir. Fakat muhatabı aldatmak veya kendini biliyor göstermek için bunu kabul etmez ve yanlış bilgiyi doğru olarak kullanır. Gündelik hayatta bu tür aldatmacalarla sıklıkla karşılaşırız.

Mümteniât

Kavram olarak mümteni, imkansız anlamına gelir ve normal şartlar altında varlığı veya gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyleri ifade eder. Fakat mümteniât, bir terim olarak, gerçekleşmesi mümkün olmayan ama akla da aykırı olmayan veya aslolanın gerçeklik değil de mana olduğu şeyler için kullanılır. Bu da başta edebiyat olmak üzere bazı sanat türlerinde kullanılır. Bunun en meşhur örneği “züm-rüdü ankâ” ve “tepegöz”dür. Normal şartlarda böyle bir kuş ya da böyle bir dev yoktur. Fakat burada amaç muhataba yanlış doğru göstermek de değildir. Amaç, tasvir veya basak edebi sanatlar yoluyla muhataba bir takım mesajlar vermektir. Bu yüzden bu tür bilgiler, doğru ya da yanlış olarak nitelendirilmez.

Yani mümteniatta aslolan doğruluk ve yanlışlık değil; işlev ve faydadır.

Yanlış bilgi türleri

Muhayyelât	<i>Mecnûna göre Leylâ'nın dünyanın en güzel kızı olması. Veya hayvanların konuşturulması örnek olarak verilebilir.</i>
Vehmiyyât	<i>Allah'ın rahmeti gazabına galip geldiğine göre kafirler de eninde sonunda cennete gidecektir.</i>
Müşebbihât	<i>Faiz, alışveriş gibidir.</i>
Mümteniât	<i>Anka kuşu ve tepegöz.</i>

Özet: Maddesine Göre Önerme Çeşitleri

Zarûriyyât veya Yakîniyyât	<ul style="list-style-type: none"> • Gözlem (mahsûsât) • Deneysel (Mücerrebât) • Haberi Sâdık (Mütevâtirât) • Evveliyyât (el-Kazâyâ vâcip kabûluhâ) • Fıtrîyyât (el-Kazâyâ kıyâsâtuhâ meahâ) • Hadsîyyat
Ekseriyyât	<ul style="list-style-type: none"> • Zannî galip • Maznûnât
Kabule Dayalı Bilgiler	<ul style="list-style-type: none"> • Meşhûrât • Makbûlât • Mahmûdât • Müsellemât

Yanlış Bilgiler	<ul style="list-style-type: none"> • Muhayyelât • Vehmiyyât • Müşebbihât • Mümteniât
------------------------	--

Zorunluluğun şartları

<p>Kavramlarda:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zâti özelliklere dayanması. • Zorunlu bilgi kaynakları ile elde edilmesi. 	<p>Önermelerde:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zorunlu bilgi kaynakları ile elde edilmesi. • Tümel olması. • Olumlu olması.
<p>Kıyasta:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Zorunlu bilgi kaynakları ile elde edilmesi. • Tümel olması. • Olumlu olması. • İlet. 	

2. Kipler (müveccehât ya da müveccihât)

Müveccihat, niceliği belli önerme demektir. Bazen “münevvia” kavramı da bu anlamda kullanılır.

Özne ile yüklem arasındaki bağın kuvveti de diyebileceğimiz kip (cihet), tümellik ve tikellikten farklı olup; özne, yüklem ve bağ/nispet haricinde önermeye dördüncü bir unsur olarak dahil olmuş bir sıfattır. Her önermede özne ile yüklem arasındaki ilişkinin bir niteliği olsa da; bazen bu nitelik önermeyi kuran kişi tarafından bilinmiyor veya açıkça zikredilmemiş olabilir. Böyle bir önermeye kipi belirsiz önerme (el-kaziyyetü'l-mutlaka) denilir. Niceliği belirsiz (mühmele) önermelerin tikel kabul edilmesi gibi mutlak

önergeler de zorunlu olmayan (yani mümkün) önerme kabul edilmektedir.

Yüklemin özne ile ilişkisi ile alakalı olarak dört farklı durumdan söz edebiliriz: Yüklemnin özneye kesin olarak bağlanması (vücûb), yüklemnin öznede bulunamayacağını veya bulunmadığını kesin olarak söylemek (imtinâ), yüklemnin öznede bulunduğuna veya bulunmadığına dair ihtimalin bulunması (imkân). Vücûb ve imtinâ; zorunluluk anlamına gelen zaruret kavramı ile ifade edilmiş ve bu yüzden Aristoteles ve Fârâbî'nin eserleri ile İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinde zarûret ve imkan olmak şartıyla iki temel kipin olduğu kabul edilmiştir. Zira yüklemnin öznede bulunduğunu veya bulunmadığını kesin olarak ifade etmek, zorunluluktur. İmkan ise bulunma veya bulunmama ihtimalini kesin olarak ifade edememektir.

Kipler konusu, İbn Sînâ tarafından *eş-Şifâ* ve *Uyûnu'l-hikme*'de Aristoteles ve Fârâbî ile aşağı yukarı aynı bağlamda ele alınmıştır. en-Necat'ta ise imkan kipi genel (âmm) ve özel (hâss) olarak ikiye ayrılmış; şarta bağlı zorunluluk kipi genişletilerek zamana bağlı şartlı önergeler (vaktiyye âmme ve vaktiyye hâssa) incelenmiştir. *eş-Şifâ*'da ise bilinen bu kiplere bir de devam kipi ilave edilmiştir.

Kipler konusu, ilk defa *el-İşârât ve't-tenbihât*'ta farklı açılardan incelenmiştir. Daha sonraları Sâvî tarafından da üzerinde durulmakla birlikte kipler konusu, nihai şeklini Fahreddîn er-Râzî ve öğrencileri zamanında kazanmıştır.

Mantık tarihinde farklı tasnifler ve kavramsallaştırmalar olsa da kipler konusunu aşağıdaki gibi özetleyebiliriz. Zira aslolan temel kipler ve bu kiplerin elde edilmesindeki temel kriterlerdir.

a. Mutlak önermeler (mutlaka âmmе)

Kipi belirsiz yani kipi söyleyen tarafından bilinmeyen ya da bilinse de zikredilmemiş önermeleri ifade etmektedir. “İnsanlar menfaatçidir”, “Hiçbir Türk yalan söylemez” ve “Bütün Atinalılar yalancıdır” örneklerinde olduğu gibi insanların her durumda yalancı olup olmadıkları veya sürekli yalan söyleyip söylemedikleri gibi durumlar, bu önermelerde açık bir şekilde ifade edilmemiştir. “Asprin ağrıya iyi gelir” gibi bir önermeye dayanarak, Aspirin’in her zaman her ağrıya iyi geldiğini söylemek mümkün değildir. Bu yüzden kipi belirsiz önermeler, mümkün önerme olarak kabul edilir. Bu tür önermeler *vücûdiyye* veya *mühmele* de denilmektedir. Bu yüzden *vücûdiyye lâ zarûra*, *vücûdiyye lâ dâime*, *mutlaka hîniyye*, *mutlaka vaktiyye*, *mutlaka örfiyye*, *vücûdiyye örfiyye*, *vücûdiyye âmmе*, *mutlaka münteşira* ve *mutlaka lâ daime* gibi tüm önermeler; kipi belirsiz önermelere dahildir. Burada kavramların farklı olmasının sebebi, önermelerin eş değerliliği meselesi ile alakalıdır. Zira niceliği belirsiz kabul edilen mutlak önerme, zorunlu olmayan önerme olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden zorunlu olmayan önermeler tasnif edilirken; bu önermeye karşılık gelen zorunlu önermeler esas alınarak bir isimlendirme yapılmıştır. Örneğin önermede öznenin varlığı söz konusu olduğunda buradaki zorunluluk zâtî yani mutlak zorunluluk iken, bunun karşısı da mutlaka âmmе veya vücûdiyye lâ zarûra olmaktadır. Zamana bağlı zorunluğun karşısı ise mutlaka vaktiyye veya mutlaka münteşira’dır. Devam kipi ile nitelenmiş önermelere karşılık gelen kipi belirsiz önermeler ise mutlaka lâ dâime veya vücûdiyye lâ dâime’dir.

b. Mutlak zorunlu önermeler (zarûra mutlaka)

En önemli ama kapsamı en dar olan kip olup en fazla tartışma bu kip üzerinde yapılmıştır. Bu durumun ilk sebebi,

burhânda kesin öncüllerin yani zorunlu önermelerin kullanılmasıdır. Bir diğer gerekçe ise yüklem ile özne arasındaki bağı niteliği, en net şekilde bu kipte ortaya çıkmaktadır. Örneğin “Zorunlu olarak, hiçbir zaman hiçbir insan, taş olamaz” veya “Bir sayısı zorunlu olarak daima iki sayısından küçüktür” önermelerinde olduğu gibi; yüklem ile özne arasındaki ayrım veya ilişki en net şekilde bu kipte görülmektedir. Râzî, zorunluluğu; “yüklemin, öznenin bulunduğu bütün zamanlarda bulunması” veya “yüklemin, geçmişte şimdide ve gelecekte öznenen ayrılmaması” şeklinde tarif etmiştir. Bir başka ifade ile mutlak zorunluluk kipi, öznenin varlığı ya da yüklemin varlığı olmayıp; yüklemin özneye atfı ile alakalı bir durumdur. Bu anlamda mutlak zorunluluk, en temel anlamda, yüklemin öznenen ayrılmamasının hiçbir şartta mümkün olmaması ve düşünülmemesi veya yüklemin özneye atfı için başka hiçbir nedene gerek duyulmaması durumudur. Yani biz mutlak (şartsız, kayıtsız) zorunlu bir önermede; yüklemin her zaman o öznedeki bulunacağını ve o öznenen asla ayrılmayacağını biliriz. Bu tanım olumlu önermeler yani vücûp için geçerlidir. Olumsuzluk yani imtinâ durumunu ifade eden mutlak zorunluluk ise; yüklemin hiçbir şartta özneye atfedilemeyeceği şeklinde tarif edilebilir. Müellif bu kipe örnek olarak Allah Teâlâ'nın zorunlu olarak daima var ve bir olduğu, kudret ve ilim sahibi olduğunu vermiştir. Yüklemin özneye atfı esnasında özne ya da yüklemin zatı ile alakalı durumlarda ise çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Râzî'ye göre “İnsan, insan olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” önermesi mutlak değil şartlı bir zorunludur. Zira insan, insan olduğu sürece canlılık haricinde de bir yüklem alabilir. Yani bir başka ifade ile insan, sırf insan olduğu için sadece dirilik (hayy) vasfı ile nitelenemez. Başka bir yüklemi alabileceği gibi insanın ölmesi de mümkündür. Şayet, “İnsan, insan olduğu sürece

zorunlu olarak canlıdır” önermesini mutlak zorunlu kabul edersek; insanın ezeli ve ebedi olduğunu iddia etmiş oluruz ki bu doğru değildir. Fakat “İnsan, canlı olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” yani yüklemın zâtına bağılı olan bir zorunluk, mutlak zorunluluktur. Çünkü her ne kadar öznenin varlığı yüklemi gerektirmese de bir yüklemden söz edebilmek için bir öznenin varlığı kabul edilmelidir. Yani “İnsan canlıdır” önermesinde insan kavramı canlıya ancak şartlı olarak bağlanabilirken; canlı kavramı insana herhangi bir şart olmadan bağlanabilmektedir. Bir başka ifade ile söylemek gerekirse “İnsan, insan olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” önermesinde canlı yüklemi kaldırılabilir ve mesela “İnsan, insan olduğu sürece ölümlüdür” şeklinde bir önerme kurmak mümkün olur. Fakat “İnsan, canlı olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” önermesinde canlı yüklemi kaldırılıp mesela “İnsan, canlı olduğu sürece ölüdür” gibi bir önerme kurmak mümkün değildir. Ayrıca insanın canlı olduğu sürece canlı olmasını mutlak zorunlu olarak kabul etmek, öznenin yani insanın ebedi ve ezeli olmasını gerektirmez. Aksine buradaki zorunluluğun anlamı; insan, canlı olduğu sürece yüklemın öznedenden ayrılmasının mümkün olmadığıdır. Sirâcuddîn el-Urmevî (1198-1283/594-682) ve Şemseddîn es-Semerkandî (v.1303/702), mutlak zorunluluk anlamında “ezelî” ve “zâtî zorunluluk” kavramlarını da kullanmıştır. Bu müelliflerin zâtî zorunluluğu, mutlak zorunluluk kabul etmelerine dayanarak, “İnsan, canlı olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” önermesi gibi “İnsan, insan olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” önermesini de mutlak zorunlu önerme olarak kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Zira insan, canlılık vasfını kaybetmesi durumunda insanlık vasfını kaybedeceği gibi insan olma vasfını kaybettiğinde canlılık vasfını da kaybedecektir.

c. Şarta bağlı zorunlu önermeler (zarûra meşrûta)

Öznenin üç zamanda bulunması ve bir yüklemün öznenin bulunduğu tüm zamanlarda zorunlu olarak bulunması mutlak zorunluluk iken; özne ile yüklemün bir arada bulunmasına dışardan bazı şartlar olması veya öznenin üç zamandan birinde veya ikisinde (gelecek zaman hariç) bulunması durumunda ise önerme, şartlı zorunlu olmaktadır. Şartlı zorunlular dört gruptur diyebiliriz: Öznenin zatına bağlı şartlılar (*meşrûta*; zira yüklemün zatına bağlı olanlar mutlak zorunludur), özne veya yüklemün başka bir özelliğine (vasf ya da şart) bağlı şartlılar, zamana bağlı şartlılar (*vaktiyye* ve *münteşira*) ve bu üç şarttan birini içermeyen şartlılar (*meşrûta mutlaka*). İlk gruba örnek “İnsan, insan olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır” önermesidir. İkinci gruba örnek ise “İnsan, dili döndüğü sürece zorunlu olarak konuşandır” ve “İnsan, konuşacak bir kimse bulunduğu sürece başkaları ile zorunlu olarak konuşur” önermeleri verilebilir. İkinci grup için verilen ilk örnekte insanın konuşma şartı, insana yani özneye arız olabilecek bir şarta bağlanmıştır. Bu tür önermelere zarûra meşrûta hasbe vasfi'l-mevzû (özneye ilişkin bir şarta bağlı zorunlu önermeler) adı verilmiştir. İkinci örnekte ise öznedenden ya da yüklemden kaynaklanmayan ama yüklemi etkileyecek başka bir duruma bağlı zorunluluk söz konusudur. Bu tür önermelere ise zarûra meşrûta hasbe vasfi'l-mahmûl (yükleme ilişkin bir şarta bağlı zorunlu önermeler) denilmektedir. Üçüncü grup şartlı zorunlu önermelerde, zorunluluk zamana bağlıdır. Zaman ile kasıt, öznenin tüm zamanlarda (geçmiş, şimdi ve gelecek) değil de sadece geçmişte veya sadece şimdi de veyahut da hem geçmişte hem de şimdiki zamanda bulunması; yüklemün ise bu zaman zarfında yine öznedenden ayrılamamasıdır. Örneğin; “Yağmur dün yağdı” önermesi zorunludur zira olmuş bitmiş ve bilinen bir olaydır. “Yağmur şu anda yağıyor”

önermesi de yine zaman şartına bağlı zorunlu bir önermedir. “Yağmur dün yağdı ve halen de yağıyor” önermesi de şartlı zorunlu önermedir. Gelecekte yağmurun yağmasına yönelik bir önerme ise ya mümkün veya dâimî bir önerme olup ileride bu önermeler üzerinde ayrıca durulacaktır. Buradaki temel şart, yüklem varolduğu tüm zamanlarda öznenin de varolmasıdır. Şayet öznenin varolduğu zamanın tamamında yüklem, öznenin ayrılabiliriyorsa bu durumda önerme zorunlu olmaz; mümkün veya dâimî bir önerme olur. Bu tür şartlı zorunlu önermelerde bahsedilen zaman “Araba hareket ettiği sürece tekerlek de döner” örneğinde olduğu gibi belirli ise bu tür önermelere zamanı belli şartlı önermeler (*vaktiyye*) denir. Şayet bahsi geçen zaman “Arabanın tekerleği herhangi bir zamanda hareket edebilir” örneğindeki gibi tayin edilmemiş yani belirsiz ise bu durumdaki önermeler zamanı belirtilmemiş şartlı önermeler (*münteşira*) adını alır. Şayet yüklem, öznenin bulunduğu sürenin bir kısmında özneye atfedilebiliyor ise bu türdeki önermelere de yine zaman şartına bağlı mümkün (*mümkine vaktiyye* veya *mümkine münteşira*) veya dâimî (*dâime vaktiyye* veya *dâime münteşira*) önermeler adı verilmiştir. Şayet bir özne çok kısa bir süre bile varolur ve bu süre içinde yüklem de o öznenin ayrılamaz ise bu tür önermeler de şartlı zorunlu (*meşrûta hîniyye*) önermelere dahildir. Bu tür önermelere örnek olarak, uzayda meydana gelen ve bir defaya mahsus olan kısa süreli olaylar verilebilir. Özne uzun süreli olur da yüklem gelip geçişi olursa; bu durumda önerme, kısa süreli bir zamana bağlı mümkün önerme (*mümkine hîniyye*) ya da dâimî (*dâime hîniyye*) adını alır. Zorunluluk şartı belirlenmemiş (mutlaka âmme) önermelere *vücûdiyye âmme*, *vücûdiyye zarûra* veya *zarûra vücûdiyye* de demek mümkündür. Bu tür önermelerin karşıtı ise *vücûdiyye lâ zarûra* adıyla bilinmektedir.

d. Mümkün önermeler (mümkine)

İmkan; yüklem in sadece bir zamanda (geçmişte, şimdiki zamanda veya gelecekte) özne ile birlikte bulunmasıdır. Yani bir başka ifade ile şayet özne, yüklem ilişmeden önce mevcut ise (yani yüklem in sâbıkı var ise) veyahut da özne, yüklem kendisinden ayrıldıktan sonra da var olmaya devam ediyorsa (yani yüklem in lâhıkı var ise); bu tür önermelere mümkün önermeler adı verilmiştir. İmkan kipi de zat, şart, vasıf ve zaman gibi açılardan tasnife tabi tutulmuştur. “İnsan doktordur” gibi hiçbir şart belirtilmeden ifade edilen imkana *mümkine mutlaka* diyoruz. “İnsan, insan olduğu sürece doktordur” örneğinde olduğu gibi özneye bağlı imkan, şartlı mümkündür (*mümkine meşrûta*). “İnsan, doktor olduğu sürece doktordur” önermesi ise en geniş anlamda imkandır (*mümkine âmme* veya *mümkine mutlaka*). “İnsan, şu zamanda yemek yer” veya “İnsan, herhangi bir zamanda yemek yiyebilir” önermeleri ise zaman kipi ile nitelendirilmiş önermelerdir (*mümkine vaktiyye*, *mümkine münteşira* veya *mümkine hîniyye*). Zat ve zaman haricinde herhangi bir özelliğe bağlı imkan kipi ise örfiyye (*mümkine örfiyye*) olarak kabul edilebilir. Fakat burada imkanın ne derece doğru olduğu konusuna tam olarak açıklık getirilmemiştir. İleride de ele alınacağı gibi dâimî önermeler, kesin doğruya en yakın (ekserî) önermelerdir. Fârâbî ve İbn Hazm ise, önermeleri çoğunlukla doğru (*ale'l-ekser*), muhtemel doğru (*ale't-tesâvî*) ve zayıf ihtimalle doğru (*ale'l-ekall*) önermeler olarak tasnif etmiştir. Yine İbn Sînâ, imkanın bu tasnifine yer vermiş fakat *eş-Şifâ*'nın diğer yerlerinde ve *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ta daha çok *âmm*, *hâss* ve *ehass* ayrımı esas alınmıştır. İbn Hazm ise imkanı; uzak, yakın ve salt imkan olarak tasnif etmiştir. Zarûret ve devam kipleri dikate alındığında aslında gerçek anlamda imkan; geçmiş ve şimdide bulunan değil gelecekte varolabilecek yüklemelerdir

(*el-İmkânu'l-istikbâli*). Öznenin varlığının mümkün olması yani öznenin üç zamandan sadece birinde bulunması ise mantıkla alakalı bir mesele olmayıp metafiziğin konusudur. Bir başka ifade ile zorunluluk ve imkan kipinden kasıt; özne ve yüklem varlıklarının zorunlu ya da mümkün olması değildir. Zira yukarda “A B’dir” önermesinden kastın A veya B’nin varlığı değil B’nin A’da bulunması olduğunu ifade etmiştik. Bu durumda zorunluluk ve imkan kipinden kasıt da A ile B arasındaki ilişkinin/nispetin, zorunlu ya da mümkün olup olmadığıdır. Bu durumda önerğin insanın varlığı mümkün (yani zorunlu olmayan) iken, insanın canlı olması zorunlu kipli bir önermedir. Yani bir başka ifade ile “İnsan canlıdır” önermesi, metafizik açıdan mümkün ancak mantık bakımından ise zorunludur. Aynı şekilde varlığının zorunlu olmasına karşın Allah Teâlâ’nın kullarına dünyada azap etmesi mümkündür. Zira azaba muhatap olan insanların varlığı geçici olduğundan “Allah, insanlara azap eder” önermesi, yükleme ilişen bazı şartlardan dolayı imkan kipli bir önermedir.

e. Dâimî önermeler (dâime)

Yüklem, öznenin varolduğu tüm zamanlarda öznenin ayrılamaması durumu zaruret; öznenin yüklemden önce veya yüklemden sonra bulunabilmesi durumu ise imkan kipidir. Fakat burada üçüncü bir durum söz konusudur. Yani yüklem, geçmişte veya şimdiki zamanda mevcut iken gelecekte de imkan dahilinde olabilir. Veya yüklem, geçmişte yokken şimdiki zamanda ve gelecekte özne ile birlikte bulunabilir. Özne, geçmişte veya şimdiki zamanda bulunduğu için; böyle bir önerme, imkan kipli bir önermeden daha kuvvetlidir. Örneğin Hz. Adem’in peygamber olması zorunlu bir önermedir. Zira Hz. Adem AS’in yaşadığını ve yaşadığı sürece peygamber olduğunu biliyoruz. Yine Hz. Nuh’un

gemiye bindiğini de biliyoruz. Burada geminin varlığı kısa süre de olsa geminin varolduğunu ve gemiye binildiğini zorunlu olarak biliyoruz. Diğer taraftan yeni doğmuş bir kuzunun hiç süt vermeme veya hiç doğum yapmama gibi bir ihtimali olmakla birlikte; on yaşında olduğu halde beş yıl süt vermiş ama şimdi süt vermeyen bir ineğin gelecekte süt vermesi, yeni doğmuş bir kuzunun süt verme ihtimalinden daha kuvvetlidir. İşte yüklem, öznenin bulunduğu zamanlardan ikisinde bulunması durumuna yani bir başka ifade ile özne ile yüklem geçmişte ya da şimdi de veya gelecekte, bir süre de olsa birbirlerinden ayrılabiliriyorsa ise bu tür önermelere devamlı önermeler adı verilir (*dâime*). Zorunluluk dikkate alındığında dâimî önermeler de zorunlu olmayan yani mümkün önermeler içinde değerlendirilmelidir. Fakat zorunlu yani yakînî bilgi vermese de zorunluya yakın (ekserî) bilgi vermesi hasebiyle bu tür önermeler, farklı bir kategoride değerlendirilmiştir. Şartlı zorunlu önermeler gibi dâimî önermeleri de dört kategoride ele almak mümkündür. Devamlılıkta ele alınan ilk şart, özne ve yüklem zattır. Zorunluluk esas alındığında öznenin zatına bağlı bir önerme şartlı devamlı bir önermedir (*dâime meşrûta*). Örneğin “İnsan, insan olduğu sürece yazı yazar” önermesi gibi. Zira insan, insan olduğu sürece yazı yazmaya da bilir. Fakat “İnsan, yazı yazdığı sürece yazı yazar” önermesi mutlak devamlı bir önermedir (*dâime mutlaka*). İkinci kategoride devamlılık, özne veya yükleme dışardan etki edebilecek bir şarta ya da özelliğe bağlıdır. Örneğin “İnsan, katip olduğu sürece elleri hareket eder” veya “İnsan, elleri sağlam olduğu sürece yazı yazar” önermeleri gibi. Burada devamlılık, özne veya yüklem varlığına bağlı olmayıp özneye ya da yükleme dışardan dahil olabilecek bir başka şarta bağlanmıştır. Çünkü insan yazı yazmayı unutabilir veya yazı yazmayabilir. Veyahut da herhangi bir hastalıktan dolayı yazı yazma

kabiliyetini kaybedebildiği gibi yazı yazmasını gerektirmeyecek bir durum ile de karşı karşıya kalabilir. Bu tür önermelere *örfiyye* adı diyoruz. Üçüncü tür devamlılık ise zamana bağlı olandır. Şayet zaman şartı zorunluluk kipinde ele alınmışsa önerme zarûra vaktiyye, imkan kipinde ise mümkün vaktiyye'dir. Zaman şartına bağlı olan devamlılık kipi ise ya *dâime vaktiyye* veyahut da *dâime münteşira* olur. Zamanın kısa süre olması durumunda ise devam kipi ile nitelenmiş bir önerme *dâime hîniyye* adını alır. Devamlılığın dördüncü türü ise "İnsan yazı yazar" örneğinde olduğu gibi devamın, zat vasıf ya da zaman şartlarından biri ile kayıtlanmamış olmasıdır (*dâime mutlaka*). Aslında *mutlaka dâime* olarak tasnif edilen önermeler de *dâime mutlaka*'ya karşılık gelmektedir. Yine bu tür önermelere *vücûdiyye dâime* de denilebilir ve bu durumda *dâime mutlaka*'nın karşıtı *vücûdiyye lâ dâime* veya *mutlaka lâ dâime*'dir.

f. Örfiyye

Zorunluluk, imkan ve devam kiplerinde özne ve yüklem zâtı ve zaman haricindeki tüm şartlar (vasf), aslında örfiyye kipinde değerlendirilmiştir. Fakat Örfiyye isminin seçilmiş olması; tüm ihtimalleri değil de daha özel ve belirli şartların dikkate alındığını ifade içindir diyebiliriz. Râzî, örfiyyeyi sadece devâm kipinde incelerken daha sonraki mantıkçılar imkan ve zorunluluk kiplerini de örfiyyenin şartlarına göre tasnif etmişlerdir. Fârâbî, Sâvî ve Bağdâdîde rastlamadığımız bu kip, ilk defa İbn Sînâ tarafından *el-İşârât ve't-tenbihât*'ta vasf ve şart kavramları ile incelenmiştir. Yine İbn Sînâ, *eş-Şifâ*'da "el-mutlakatü'l-münakise" kavramına yer vermiş fakat bu kipi tam olarak tarif etmediği gibi örfiyye lafzını da kullanmamıştır. Zaman ve zat haricindeki diğer şartları ihtiva eden örfiyye; aslında bu yönüyle niceliği belirsiz önermelere (*mutlaka*) benzemektedir

ve bu yüzden *mutlaka münâkise* adıyla da bilinmektedir. Mantık eserleri incelendiğinde örfiyye kipi ile alakalı kavramları şöylece sıralayabiliriz: *Vücûdiyye örfiyye* (ve *mutlaka örfiyye* veya *örfiyye mutlaka*); herhangi bir şartla bağlanmamış olan örfiyye kipli önerme, *zarûra örfiyye* (veya *örfiyye zarûra*); özne veya yüklem vasfına bağlı zorunlu önerme, *meşrûta örfiyye* (veya *örfiyye meşrûta*); özne ve yüklem zatına dayalı zorunlu örfiyye, *vaktiyye örfiyye* (veya *örfiyye vaktiyye*); zaman şartı ile kayıtlanmış olan örfiyye kipli önerme, *münteşira örfiyye* (veya *örfiyye münteşira*), *hîniyye örfiyye* (veya *örfiyye hîniyye*), *dâime örfiyye* (veya *örfiyye dâime*); iki zamanda örfiyye kipi ile kayıtlanmış önerme, *mümkine örfiyye* (veya *örfiyye mümkine*) örfiyye kipi ile kayıtlanmış mümkün önerme, *örfiyye lâ dâime*; dâime örfiyyenin karşıtı olan önerme ve *örfiyye lâ zarûra*; zarûra örfiyye'nin karşıtı olan kipli önerme.

g. Hîniyye

İlk defa İbn Sînâ tarafından “herhangi bir anda (حين من الأحيان)” ifadesi ile kipler konusunda incelenmeye başlamış ve zamanla “hîniyye (geçici doğruluk, kısa süreli zaman şartına bağlı önermeler veya rastlantı diyebiliriz)” olarak kavramsallaştırılmıştır. Vaktiyye’den farklı olmasının nedeni olarak Vaktiyye’ye göre daha kısa ve daha kesin bir zaman aralığını ifade ediyor olmasını gösterebiliriz. Zira Vaktiyye kipinde zaman belli de olsa yine de geniş/yayılmış bir zaman aralığını ifade etmektedir. Oysa Hîniyye’deki zaman daha kısa ve daha net bir zamanı ifade etmektedir. Râzî ve takipçileri tarafından bütün kiplere uygulanan hîniyye ile alakalı bazı kavramlar şunlardır: *Vücûdiyye hîniyye* (ve *mutlaka hîniyye* veya *hîniyye mutlaka*); herhangi bir şartla bağlanmamış olan hîniyye kipli önerme, *zarûra hîniyye* (veya *hîniyye zarûra*); kısa süreli zamanla kayıtlanmış zorunlu

önerme, *meşrûta hîniyye* (veya *hîniyye meşrûta*); özne veya yüklem zincirine bağlı hîniyye kipli önerme, *vaktiyye hîniyye* (veya *hîniyye vaktiyye*), *münteşira hîniyye* (veya *hîniyye münteşira*), *örfiyye hîniyye* (veya *hîniyye örfiyye*); örfiyye kipinin kısa süreli zamanla kayıtlanmış hali, *dâime hîniyye* (veya *hîniyye dâime*); dâime kipi ile hîniyye kipinden bileşik kipli önerme, *mümkine hîniyye* (veya *hîniyye mümkine*); kısa süreli zaman şartı ile kayıtlanmış mümkün önerme, *hîniyye lâ dâime*; hîniyye dâime'nin karşıtı ve *hîniyye lâ zarûra*; hîniyye zarûra'nın karşıtı.

h. Bitişik ve Ayrışık Şartlılarda kipler

Önermelerin kiplerinde yüklemli önermeler esas alınmış olup; şartlı önermeler genelde zorunlu olan ve olmayan şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulmuştur. Böylece bitişik şartlı önermeler (muttasıla), lüzûmîyye (gereklilik) ve ittifa-kiyye (rastlantı); ayrışık şartlı önermeler ise hakikiyye (gerçek yani kesin ayrışık önermeler) ve gayri hakikiyye (gerçek olmayan yani eksik ayrışık önermeler) şeklinde bir tasnife tabi tutulmuştur. Fakat önermelerin içeriği ve burhân meselesinde yapılan tüm tartışmaları dikkate aldığımızda; şartlı önermelerin bu şekilde tasnif edilmesinin önermelerin şekline (sûret) değil içeriklerine (madde) göre yapılmış bir tasnif olduğunu görüyoruz. Örneğin “Bir sayı çifttir ya da çift olmayandır” önermesini hakiki yapan şey, yüklemi oluşturan iki unsurun birbiri ile çelişik olup olmadığıdır. Bir sayının çift olması veya olmaması, önermenin şekli ile ilgili olmayıp önermenin içeriği kısmı ile alakalıdır ve önermelerin içeriği, doğrudan mantığın konusu da değildir. Önermelerin kipi ise tamamen şekli/lafzî bir durumdur. Ve bu yüzden hakîki olsun ya da olmasın tüm ayrışık şartlı önermelere, yukarıda zikredilen kip ve şartlar uygulanabilir ve örneğin “Her sayı, zorunlu olarak ya çifttir ya da değildir

(*zarûra*), “İnsanın denizde ya da karada olması mümkündür (*mümkine*)”, “Yağmur bazı zamanlar yağar bazı zamanlar yağmaz (*vaktiyye*)” gibi önermeler kurmak mümkündür. Bitişik şartlı önermelerde de durum aynıdır ve kipler, rastlantı olan ya da olmayan tüm önermelere uygulanabilir. Bu durumda “Her zaman yağmur yağdığında yerler zorunlu olarak ıslanır (*zarûra*)”, “Yağmur yağdığında yerlerin ıslanması mümkündür (*mümkine*)” veya “yağmur yağdığı bazı zamanlarda yerler ıslanır (*vaktiyye*)” gibi önermeler kurulabilir. İşte bu yüzden zihni gereklilik (*zarûret*) ve hâricî (dış) gereklilik (lüzum, vücûp ve imtinâ) arasında ayırım yapılmıştır. Kıyas ve burhân bahsinde de üzerinde durulacağı gibi öncüllerin doğruluğuna dayalı sonuç vermek ile kıyasın sûrî olarak sonuç vermesi; yine zihni gereklilik (orta deyim ve lüzûm) ile nedensellik (illet) birbirinden ayrılmıştır.

Bütün bu bilgiler ışığında önermelerin temel kiplerinin; **mutlaka** (belirsiz kipli), **zarûra** (**vücûp veya imtinâ**), **dâime** ve **mümkün** olduğunu söyleyebiliriz. **Mutlaka** (şartı belirtilmemiş), **meşrûta** (özne ve yükleme bağlı şartlar), **vaktiyye** (zaman şartına bağlı önermeler), **münteshira** (yine zaman şartına bağlı ama söz konusu zamanın belirsiz olduğu önermeler), **hîniyye** (geçici zorunluluk veya rastlantı ya da kısa süreli zamanlarda söz konusu olan doğruluk şartına bağlı önermeler) ve **örfiyye** (zaman ve şart haricinde başka durumların da dikkate alındığı önermeler) ise kendi başlarına kip olmayıp; temel kiplerle birleşerek yeni kipler oluşturmaktadır. Kipleri elde ederken kullanılacak olan bir başka kriter ise kiplerin dar ve geniş anlamda kullanılmasıdır. Bu yüzden basit ve bileşik (örneğin örfiyye dâime veya dâime meşrûta gibi) bütün kipleri; genel anlamda (**âmm** yani mutlaka yakın bir anlamda), daha dar anlamda (**hâss**) ve en özel anlamda (**ehass**) ayırımına tabi tutmak mümkündür. Kipler, genel ve özel olarak tasnif edilirken bazen özne

veya yüklem kaplamı bazen de özne ile yüklem arasındaki ilişkinin kaplamı esas alınmıştır.

Hamllilerde kiplerin elde edilişi

		Mutlaka	Meşrûta	Vaktiyye	Münteşira	Hîniyye	Örfiyye
Mutlaka	Âmme	yok					
	Hâssa	yok					
	Ehassiyye	yok					
Zarûra	Âmme						
	Hâssa						
	Ehassiyye						
Dâime	Âmme						
	Hâssa						
	Ehassiyye						
Mümkinine	Âmme						
	Hâssa						
	Ehassiyye						

Muttasıldarda kiplerin elde edilişi

Lüzûmiyye
<ul style="list-style-type: none"> • Ortak illet (illeti müttehîde). • Ortak sonuç (ma'lûlu müttehîde). • Sonucun nedeninin başka bir sonucu (ma'lûlu illeti). • Karşılık bağımlı (mütezâyif).
İttifâkiyye

Ortak illet, gerçek anlamda illettir ve en kullanışlı olanıdır. Mesela iki farklı içki türünün sarhoşluk vermesi gibi. Ortak sonuç ta aslında ortak illeti gerektirir. Örneğin iki farklı şeyin yangına sebep olması gibi. Üçüncü maddeye örnek olarak yanan bir cismi yakan şeyin başka bir şeyin yanmasına sebep olması verilebilir.

Munfasıllarda kiplerin elde edilişi

Hakikiyye (Mâniatü'l-cem ve'l-huluvv mean)
<ul style="list-style-type: none"> • Tâli mukaddemin ya da mukaddem tâli'nin çelişği (nakızı) ise. • Tâli mukaddemin ya da mukaddem tâli'nin karşıtı (mütesâvi veya tezâd) ise.
Gayri hakikiyye
<ul style="list-style-type: none"> • Mâniatü'l-cem dûne'l-huluvv. • Mâniatü'l-huluvv dûne'l-cem. • Cem ve huluvv mean.

Gayri hakiki önermelere yukarda örnek vermiş idik. Hakiki önermelere örnek olarak şunları verebiliriz. Birinci madde: “Su, ya sıcaktır ya da sıcak değildir.” İkinci madde: “Ya gündüzdür ya da gecedir.” İkinci maddeye örnek olarak “su ya sıcaktır ya da soğuktur” veremeyiz. Zira su ılık ta olabilir ki bu durumda önerme gayri hakiki olur. Fakat “ya gece ya da gündüzdür” örneğinde üçüncü bir ihtimal söz konusu değildir.

Burada kipler ile alakalı bazı hususları özetlemek gerekirse:

<ul style="list-style-type: none"> • En geniş kip imkandır. Zira “A, B'dir” demek nicelik olarak belirsiz olsa da kip olarak imkandır. Aynı şekilde “Bazı A'lar B'dir” demek de aynı şekilde “Bazı A'lar B değildir” önermesini de mümkün kılmaktadır. • İmkanın ilk anlamı ihtimaldir. Aristoteles'in kullandığı “kuvve” kavramı da aslında imkan anlamındadır. Bu anlamda imkan, olması mümkün olan her şeydir. İkinci anlamda ise imkan, olması imkansız olmayan anlamındadır. Bu imkanın dar anlamıdır. İlk anlamı halk kullanır. İkinci anlam ise mantıkçıların kullandığıdır ve zorunlu kiptin zıddı anlamına gelir.
--

- Olmuş olan şey, zorunludur yani imkan kipinden çıkmış olur. Yani bir başka ifade ile olması mümkün olan şey, imkan; olmuş olan yani kuvveden fiile geçen ise zorunlu olur. “Vakia muhannittir” demek de aslında olmuş olanın zorunlu olduğu ve buna itiraz edilemeyeceği anlamındadır. Olanı imkansız olan şey ise imkan kipi dışında kalır. Aslında bu anlamda gerçek zorunluluk da olumlu olan yani vacip kiptir. Mümteni, bu anlamda gerçek anlamda zorunlu bir kip değildir.
- Gerçek anlamda zamanın ne olduğu hakkında ise iki görüş vardır. Bazı felsefecilere göre gerçek iki zaman vardır. Geçmiş ve gelecek. Şimdi ise geçmiş ve geleceği ayıran farazi çizgidir. Zira “şimdi” derken bahsettiğimiz şimdi, birkaç saniye öncede kalmış yani geçmiş olmuştur. Bazılarına göre ise geçmiş ve gelecek yoktur. Zira geçmiş, artık yoktur. Gelecek ise meçhuldür yani garanti değildir. Bu yüzden gerçek zaman şimdi yani andır (hâl). Bu tartışma, zorunlu ve imkan kiplerinin tanımı için önemlidir.
- İmtina, yok olan değil olması imkansız olandır. Mesela kıyamet, mümteni değil madumdur. Ama insanın ölümsüz olması imtinaadır.
- Yüzde yüz zorunlu yani mutlak zarureti, her zaman elde edemeyiz. Bilimlerde asıl kullanılanlar genel anlamda doğrular (yani daimi önermeler) ve şartlı zorunlular (meşruta)’dır. Zira tabiatta mutlak zorunluluk yani öznenin yüklemden hiçbir durumda ayrılamaması diye bir durum söz konusu değildir. Çünkü tabiatta her şey her an değişir. Buradaki değişme mahiyet değil özne-yüklem ilişkisi değişikliğidir. Yani insan, başka bir şey olmaz. İnsan, daima insandır. Ama genç veya yaşlı olabilir. Ya da canlı veya ölü olabilir.
- Kiplerin döndürülmesi meselesi ise biraz karmaşıktır ve ancak ileri düzey çalışmalarda kullanılabilir. Bu yüzden temel kiplerin bilinmesi yeterlidir.

- Nicelik ile kipi karıştırmamak gerekir. Örneğin “Bazı A’lar zorunlu olarak B’dir” veya “Bütün A’lar zorunlu olarak B’dir” diyebiliriz. Burada önerme zorunlu ama nicelik cüzi veya külli olabilir. Aynı şekilde önerme külli ama mümkün de olabilir. Mesela “Bütün A’ların B olması mümkündür” gibi. Yukarda “Bazı A’lar zorunlu olarak B’dir” demek, en az 1 A’nın zorunlu olarak B’ye dahil olduğu anlamına gelir.
- Örnekler önemlidir ama bazen aldatılabilir. Örneğin “İnsan yazı yazdığı sürece eli hareket eder” önermesi şartlı zorunluya örnek verilebileceği gibi sürekli yazı yazmadığı için daimi önermelere de örnek verilebilir. Hatta insan sürekli yazı yazmadığı için bu örnek, imkan kipi için de kullanılabilir. Burada esas olan kipin elde edilmesinde esas alınan kriterdir. Mesela yine “İnsan, düşebilir” mümkün bir önermedir. “İnsan, ayağı takılınca düşer” şartlı zorunludur. “İnsan, ayağı takılınca yaralanır” önermesi ise örfiyeye örnek olarak verilebilir. Zira bu son örnekte şart ve vasıf haricinde bir başka şey devreye girer.
- Özne ve yüklemde kendinde olan şeye “vasıf (veya rükün)”; dışardan dahil olan şeye ise “şart” denilmiştir. Zira iç şart ile dış şart, her zaman aynı olamaz. Ayrıca iç şart, kurucu olabilir. Dış şart ise bazen gerekli olmayabilir. Örneğin duvar için çatı dış şarttır. Çatı olması için duvar gerekli iken duvar için çatı gerekli değildir. Yani çatı olmadan da duvar olabilir. Fakat ev için duvar da çatı da şarttır. Zira duvar ve çatı olmadan ev olmaz. Diğer taraftan dış şart ile mahiyet arasında bir engel girebilir. Mesela pamuğun yanması için ateşin de bulunması yeterli değildir. Aralarında temas olması ve yanmaya engel başka bir şey bulunmaması gerekir.
- Zihni zorunluluğa zaruret, vakıadaki zorunluluğa ise vücup diyoruz. Buna yukarda değinmiştik. Örneğin “ateş, yakar” dış zorunluluktur. Fakat “namaz kılmak farzdır” zihni bir

zorunluluktur. İkiyi aynı olsa, hükümle ateşin yakmasına engel olabilirdik. Ya da herkesin namaz kılması gerekirdi.

- Kipler, biçim yani surete göredir. Yani “ateş, zorunlu olarak yakar” demek, dış dünyada durum illa böyledir anlamına gelmez. İçerik, bilimler tarafından araştırılır. Mantık için aslanan kaide koymaktır. Mesela fıkıhçı; “içki haramdır” ve “sarhoşluk veren şey içkidir” der. Ama falan şeyin içki olup olmadığını bilmek için araştırma yapmak gerekir. Yani kaide, her zaman içeriğin bilgisini vermez.

Bazı kip örnekleri

Mutlaka	<ul style="list-style-type: none"> • İnsanlar nankördür. • Bütün insanlar doktordur. • Bazı insanlar doktor değildir.
Zarura mutlaka	<ul style="list-style-type: none"> • Allah alimdir (zira ezeli ve ebedi). • İnsan zorunlu olarak insandır. • İnsan insan olduğu sürece zorunlu olarak insandır. • İnsan insan olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır.
Zarura meşruta	<ul style="list-style-type: none"> • İnsan zorunlu olarak canlıdır (zira belli şartlarda). • İnsan canlı olduğu sürece zorunlu olarak canlıdır. • Oruç seferi olmayana zorunlu olarak farzdır. • İnsan belli zamanlarda zorunlu olarak abdestini bozar. • Yağmur yağdı. • Yağmur yağıyor.
Mümkine	<ul style="list-style-type: none"> • Yağmur yağacaktır. • Kıyamet kopacaktır. • Allah insanlara azap eder.

Kip ve içerik farkı

Önerme	İçerik	Kip
İnsan ölümlüdür.	Kesin	Belirsiz
İnsan zorunlu olarak ölür.	Kesin	Zorunlu
En az bir insan zorunlu olarak katiptir.	Zan	Zorunlu
Tuvalete gidenin abdesti bozulabilir.	Kesin	Mümkün

ÖNERME YANLIŞLARI

Önerme yanlışları iki nedene dayanabilir:

- Bilginin kaynağına bağlı yanlışlar,
- Gelen bilginin yorumlanmasına dayalı yanlışlar.

Genel olarak bilginin kaynağı ikidir:

- Duyu (gözlem).
- Akıl (kavram, yargı ve kıyas bilgisi).

Fakat duyu ve akıl birlikte çalıştığında başka kaynaklar oluşur:

- Deney; duyu ve aklın birlikte çalışması ile yani gözlemin yorumlanması, genellenmesi ve eksiklerin tamamlanması ile elde edilir.
- Haber; duyu ve aklın birlikte çalışmasıdır. Zira haber, duyulara dayanır. Ama haberi, değerlendirip sadık yapan şey akıldır. Akıl olmasa idi her duyduğumuza inanmak zorunda kalırdık.

Bilginin kaynağına dayalı yanlışlar duyu, akıl ya da riva-yet kaynaklı olabilir. Burada kaynağı teyit etmek, başka kaynaklarla doğrulamak gerekir. Örneğin hadis konusu buna örnek verilebilir. Hadislerin uydurma ya da sahih veya zayıf olma durumları vardır. Normal bilinen şeylerde akla şüphe gelmese de önemli meselelerde veya bilinene muhalif durumlarda insan, doğal olarak kaynağı değerlendirmek ister.

Günlük hayatta medya ve sosyal medyadaki bilgiler, bu konu ile alakalı en güzel örnekler olabilir. Yani burada kaynakları test etmek gerekir.

İkinci ve önemli bir yanlış türü ise elde edilen bilgilerin yorumlanması ve değerlendirilmesidir. Yani kaynak doğru olabilir ama bilgi yoruma muhtaçtır. Buna “Allah’ın arşa istiva etmesi”ne dair ayet örnek verilebilir. Burada her ne kadar bilgi kaynağı doğru olsa da yorum farklılıkları hataya neden olabilir.

Önerme yanlışlarına örnekler

<i>Kaynağı</i>	<i>Sebebi</i>	<i>Örnek</i>
Duyu	Gözlem yanlışı	Normalde zehirli olan bir şeyin bir kimseyi zehirlememesi
Akıl	Çıkarım yanlışı	Örneğin içki üzümünden ise sirke ile aynıdır gibi
Akıl	Yorum veya genelleme yanlışı	Herkes bordo rengi sever
Maslahat	Makullüğün ve güncelin kaçırılması	Şafilere göre kadına tazminat olarak 2 kat elbise verilir
Rivayet ve otoriteye dayalı bilgiler	Kaynağın teyit edilememesi	Uydurma hadisler
---	Yorumdan ve uygulamadan kaynaklı yanlışlar	--

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: **AKIL YÜRÜTME**
(KIYAS, HUCJET, NAZAR VE İSTİDLAL)

- Kıyasın unsurları ve yapısı.
- Kıyasın şekilleri ve darpları.
- Kullanım amaçlarına göre kıyas türleri.
- İçerik bakımından kıyas türleri (beş sanat).

11. DERS: KIYASIN UNSURLARI VE YAPISI

- Kıyas nedir?
- Kelam ve fıkhıta kıyas.
- Kıyasın unsurları.
- Yöntemine göre kıyas türleri.
- Şekil olarak (suret bakımından) kıyas türleri.
- Orta terim, illet ve neden veya formel ve informel nedensellik.

1. Kıyas nedir?

Kıyas kavram olarak iki anlama gelmektedir. Tıpkı tanım kavramı gibi. Tanım, genel olarak tüm tanım çeşitlerini yani tarif konusunu ifade ederken özel anlamda bilimsel tanım yani had anlamında kullanılmakta idi. Aynı şey kıyas kavramı için de geçerlidir. Kıyas, genel bütün akıl yürütme ve çıkarımların ismi iken özel anlamda tümdengelim anlamını ifade etmektedir. Tanıma kavli şârih, önermeye kavli câzim denilirken bazen kıyasa da “**kavli kâti**” denilmektedir (İngilizcesi “**syllogism**”). Gerçek anlamda kavli kâti’ aslında burhandır. Zira kıyasın ve dolayısıyla mantığın amacı da burhan yani bilimsel bilgidir.

Genel anlamda	Özel anlamda
Çıkarım ve akıl yürütme	Tümdengelim

Genel anlamda kıyas; iki önermenin bir delil veya orta terimle birbirine bağlanmasıdır. Şöyle ki iki kavramı birbirine bağlamaya önerme diyoruz. Burada üçüncü bir kavram duruma dahil olursa kıyas olmuş olur.

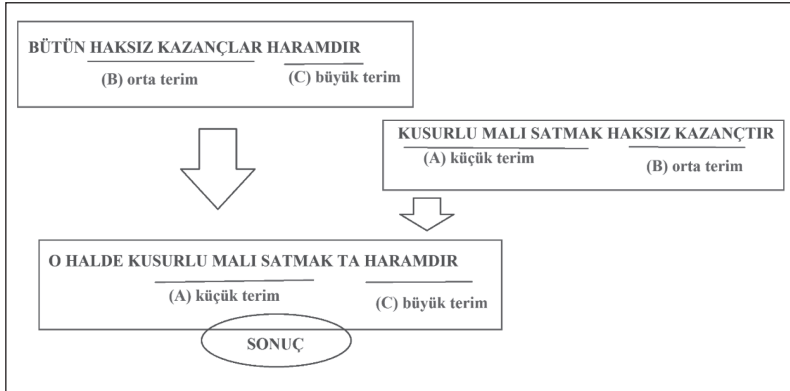
Kıyasa akıl yürütme veya çıkarımda bulunma diyebiliriz. Kıyasta öncüllerden sonuca gitme durumu vardır. “**Hüccet**” ise kıyasın zihindeki halidir. Bu durumda kıyasa, hüccetin dil ile ifadesi diyebiliriz.

Zihinde	Dilde
Hüccet	Kıyas

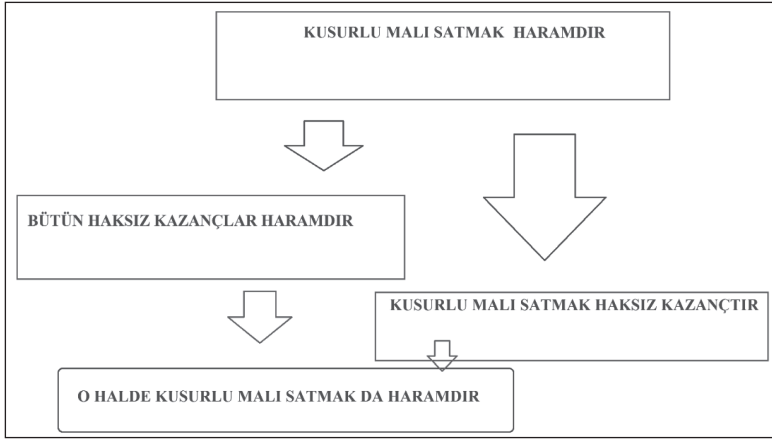
“**İstidlal**” kavramı bazen kıyas anlamında kullanılmakta ise de aslında istidlal, önceden bilinen bir sonucun delillendirilmeye çalışılmasıdır. Bu anlamda kıyasa çıkarım derken, istidlale delillendirme diyebiliriz.

Kıyas	İstidlal
Öncüllerden sonuca	Sonuçtan öncüllere
Delillerden sonuca	Sonuçtan delillere
Çıkarım veya akıl yürütme	Delillendirme veya delil arama
Sonuç elde etme	Sağlama yapma (beyân)

Kıyas

İstidlal

NOT: İstidlal bir nevi müsadere'ye benzemektedir.

Mantığın konuları ile ilgili genel kavramlar

	Kavram	Yargı	Çıkarım
<i>Zihinde</i>	Tanım	Önerme	Kıyas
<i>Dilde</i>	Terkib	Terkip	Telif
<i>Doğru</i>	Savap	Sıdk	Sihhat
<i>Dalal/yanlış</i>	Hata	Kızb	Gayri sahih
<i>Sorular</i>	Nedir	Var mı	Niçin
<i>Zorunlu</i>	Bedihi/ fitri / evvelî/ vazî	Bedihi/ fitri/ evvelî/ vazî	Bedihi/ fitri/ evvelî/ vazî
<i>Çıkarımla</i>	Kesbî	Kesbî	Kesbî/ nazari
<i>Öğeler</i>	Tanımlayan + tanımlanan	Özne + yüklem + bağ	Birinci öncül + ikinci öncül + orta terim
<i>Kurucu öge</i>	Fasıl	Sebep	İllet/orta terim
<i>Istılah</i>	Kavli şarih	Kavli cazim	Kavli kâti'

<i>Elde edilen şey</i>	Mahiyet	Hüküm	Netice
Konular	Lafız-delalet Kategoriler Beş tümel Tanım	Önerme Önermeler arası ilişki Kipler	Kıyas Burhan Cedel Hitabet Şiir

2. Kelam ve fıkhıta kıyas

Kelamcılar ve fıkıhçılar kıyasa, “**nazar**” adı da vermektedirler. Kelamcıların kıyas karşılığında kullandıkları bir başka kavram ise “**istintaç (sonuç çıkarma)**”dır. Bazen istidlal kavramı da kıyas anlamında kullanılsa da mantık bakımından düşünüldüğünde istidlal, tümevarım veya analogiye daha çok benzemektedir. Bazı fıkıhçı ve kelamcılara göre kıyas, sadece tümdengelim anlamı taşıırken bazılarının göre diğer akıl yürütmeleri de kıyas içinde zikredilmektedir. Yine bazı kelamcılara ve fıkıhçılara göre akıl sadece tümdengelim yeteneği iken bazıları diğer anlamlarını da kabul etmektedirler. Ki bu konuya kıyasın kullanım yerlerinde değineceğiz.

Fıkıhçılar, kıyas kavramını “temsil” anlamında da kullanmaktadır. Bir başka ifade ile mantıkçılara göre sadece tümdengelim olan kıyas, fıkıhçılar tarafından bazen analogiyi de kapsamaktadır. Daha doğru bir ifade ile mantıkçılar tarafından kıyas kabul edilmeyen analoginin fıkıhçılar tarafından kıyas olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz.

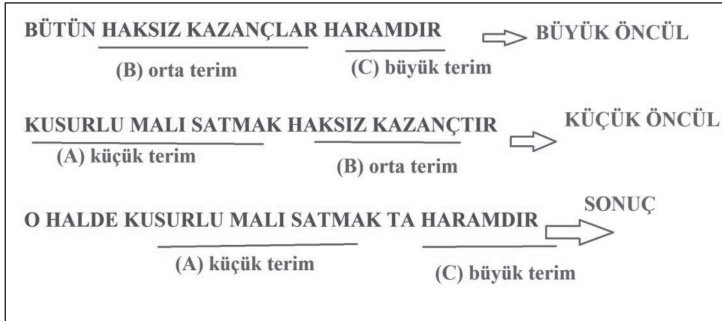
Kıyas, akıl ve içtihadın bazı farklı anlamları

	Mantıkçılar	Bazı kelamcılar ve fıkıhçılar
Kıyas	Tüm çıkarım yöntemleri	Tümdengelim
Akıl	Kavrama ve yargı yetisi	Temyiz

3. Kıyasın unsurları

Kıyas, en az iki önermeye dayanmaktadır. Önerme, kıyasta öncül (mukaddime) adını almaktadır. İki öncülün birbirine bağlanmasına iktiran, bu yapıya da kıyasın sureti (heyeti) adını veriyoruz.

Kıyasta en az üç kavram bulunmaktadır. Bu kavramlar kıyasta “terim” veya “deyim” (had) adını almaktadır. Sonucun yüklemi olan terime, büyük terim (el-haddü'l-ekber/azam) deriz. Sonucun öznesi ise küçük terim (el-haddü'l-esgar)'dir. Büyük terimin olduğu öncüle, büyük öncül; küçük terimi içeren önermeye ise küçük öncül deriz. Her iki öncülde tekrar eden terim ise orta terim (el-haddü'l-evsat/müşterek) adını almaktadır.

NOT: Klasik mantık metinlerinde küçük terim daha önce kullanılmaktadır. Oysa tümdengelinin mantığına daha uygun olduğu için günümüzde büyük terim önce zikredilmektedir.

4. Yöntemine göre kıyas türleri

Kıyasın yönetime, şekle (suret), içeriğe (madde) ve kullanım amacına olmak üzere farklı türleri vardır. Burada yöntem ve şekil olarak kıyas çeşitleri üzerinde durmak istiyoruz.

Yöntem olarak	<ul style="list-style-type: none"> • Tümdengelim (kıyâs), • Tümevarım (istikrâ), • Anoloji (temsil, benzetme).
Şekil olarak (suret)	<ul style="list-style-type: none"> • İktirânî kıyaslar, • İstisnâî kıyaslar.
İçerik olarak (madde)	<ul style="list-style-type: none"> • Burhan, • Cedel, • Hitabet (veya hatâbe), • Mugalata, • Şiir.
Kullanılış amacına göre	<ul style="list-style-type: none"> • İnikası edille, • Hulfi kıyas, • Aksü'l-kıyas, • Mukassim kıyaslar, sebr ve taksim, • Devri ve zincirleme kıyaslar, • Müsadere ve zamir, • Şahidin gaibe istidlali, • Tenkîhu'l-menât ve tahkîkü'l-menât.

a. Tümdengelim (kıyas)

Eğer genel bir kaide varsa, burada tümdengelim yöntemi uygulanır. Örneğin bütün atomların hareket etmesi, enerjinin kaybolmaması, insanın canlı olması, içkinin ve faizin haram kılınması gibi. Buradaki tümel öncül; kabulde, akılla veya bilimle (tümevarımla) elde edilmiş olabilir.

<i>Kabule dayalı tümel öncüller</i>	Atomlar hareket eder, Canlılar bilinçlidir.
<i>Bilimsel (tümevarımla) tümel öncüller</i>	Su yüz derecede kaynar.
<i>Dini tümel öncüller</i>	Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir, Bütün içkiler haramdır, Temiz olan helaldir.
<i>Akli tümel öncüller</i>	Büyük, küçükten büyüktür, Bir şeye eşit olan iki farklı şey birbirine eşittir.

Tümdengelimde daha alt bir şey (fer), daha üst bir kaide (asıl) ile ilişkilendirilerek sonuç elde edilmeye çalışılır.

Genel kaide / bilinen	Alt/özel durum / bilinmeyen	Sonuç
Bütün içkiler haramdır	X içkidir	X haramdır
Bütün namazlar ibadettir	Şükür namazı, namazdır	Şükür namazı ibadettir
Bütün namazlarda rüku ve secde vardır	Sünnet namazlar da namazdır	Sünnet namazlarda da rüku ve secde vardır

NOT: Tümdengelim kullanım alanı sınırlıdır. Zira genel kaide, sadece her bilimin temel alanlarında bulunur.

b. Tümevarım (istikrâ)

Eğer genel kaide yoksa burada genelleme yapılarak genel bir kaideye ulaşılmaya çalışılır. Bunun nedeni bilimin,

tümel ve zorunlu olan olmasıdır. Tümel olmak, zorunlu olmaya bir adımdır. Bu yüzden de tümel bir kaide araştırılır. Tümevarımda orta terim veya başka sebepler vasıtasıyla tekil olaylar veya bireyler birbirine bağlanarak genel bir kaide elde edilmeye çalışılır. Eğer bütün durumlar ve bireyler denenmişse buna tam istikra veya tecrübe (deney) adı verilir. Bütün durumlar denenmemişse nakıs (eksik) istikra deriz. Aslında eksik istikra bir nevi gözlemdir.

<i>Tam istikra</i>	Bütün içkiler bütün durumlarda herkesi sarhoş eder.
<i>Nakıs istikra</i>	Asprin, bazı durumlarda bazı kimselere iyi gelir.

Tümevarımda bir neden veya illet bulunmaya çalışılır. Onu analogiden ayıran budur.

Olaylar	Sonuç	Neden
<ul style="list-style-type: none"> • Sigara israftır, • Sigara sağlığa zararlıdır, • Sigara bağımlılık yapar. 	Sigara haram ya da mekruhtur.	Sigara kötü bir şeydir .
<ul style="list-style-type: none"> • İçki kötüdür, • Faiz kötüdür. 	Bütün kötü şeyler haramdır.	İçki haramdır, Faiz haramdır.

NOT: Her zaman tam istikra mümkün olmadığı için bilimlerde mesala fıkıhta da eksik istikra yani zan, yöntem olarak kullanılmaktadır.

c. Anoloji

Genel bir kaide yoksa ve genel de bir kaideye ulaşılmıyorsa yani bir başka ifade ile bir illet ve gerçek anlamda

orta terim bulunamamışsa benzetme ve çağırışım yöntemi yani temsil kullanılır.

Birinci olay	İkinci olay	Bağlantı / benzerlik / çağırışım
Elma kırmızıdır, Elma tatlıdır.	Şeker kırmızıdır, Şeker tatlıdır.	Kırmızılar tatlıdır.
İçki içen iftira atar.	İftiranın cezası vardır.	İçkinin cezası vardır.
Kredi kartı vekaletle satış gibidir.	Vekaletle satış caizdir.	Kredi kartı caizdir.
Sigara keyf verir ve bağımlılık yapar; dolayısıyla haramdır.	Çay da keyif verir ve bağımlılık yapar.	O halde çay da haramdır.

NOT: Temsil, mantıkçılar tarafından bilgi yöntemi olarak kabul edilmese de fıkhıta yani hukuk ve ahlakta bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Bir başka ifade ile temel kritik meselelerde anlam ifade etmese de tali ve diğer meselelerde kullanılabilir.

Yöntem olarak kıyas türleri

<i>Genel kaideden tali meselelere</i>	Kıyas yani tümdengelim
<i>Tali meselelerden genel kaideye</i>	İstikra yani tümevarım ve genelleme
<i>Tali meselelerden tali meselelere</i>	Temsil yani anoloji

5. Şekil olarak (suret bakımından) kıyas türleri

Kıyasın öncülleri; yüklemli, bitişik veya ayrık şartlı olabilir. Fakat bu öncüllerin bir araya getirilme şekline göre kıyas ikiye ayrılır.

a. İktirâni ya da yüklemli kıyaslar

Gerçek anlamda kıyastır. Kıyas deyince ilk akla gelen budur. İki öncül bulunur ve bu iki öncülde orta terim tekrar edilir. Burada öncüller arasında sonuç zikredilmez. Sonuç, öncüllerin birbirine bağlanması ile elde edilir. Yukarıda anlatılan kıyas, bu tür kıyaslara örnektir.

b. İstisnâi veya şartlı kıyaslar

Sonucun kendisi veya zıddı, öncüller arasında fiilen bulunur. Bu durumda sonuçta iki ihtimal vardır. İhtimallerden biri elenerek diğeri elde edilir. Bu tür önermelerde genelde birinci öncül şartlıdır. İkinci öncülde ise istisna vardır. Sonuç, birinci öncülün özne veya yüklemine aynı veya karşıtı olabilir.

Birinci öncül	İkinci öncül veya şart yahut istisna	Sonuç
Yağmur yağıyor ise yollar ıslanmıştır.	Yağmur yağmıştır.	O halde yollar ıslanmıştır.
Yağmur yağıyor ise yollar ıslanmıştır.	Yağmur yağmamıştır.	O halde yollar ıslanmamıştır.
Namaz geçerli ise kişi abdestlidir.	Kişi abdestlidir.	O halde namaz geçerlidir.
Namaz geçerli ise kişi abdestlidir.	Kişi abdestli değildir.	O halde namaz da geçerli değildir.

c. Basit ve mürekkep kıyaslar

Kıyasın öncüllerinin yüklemli veya şartlı olabileceğini söylemiştik. Şayet öncüller yüklemli ise bu kıyasa basit kıyas deriz. Şayet öncüller yüklemli değil de bitişik veya ayrışık şartlı önerme şeklinde ise bu durumda kıyasa birleşik (mürekkep) kıyas adı verilir. Birleşik kıyaslar, kıyasta işlem yapmasını zorlaştırabilir ama sonucu ve kıyasın yapısını değiştirmez.

	Yüklemli öncül	Bitişik şartlı yani nedensellik	Ayrışık şartlı yani ihtimaliyet
Yüklemli öncül	Bütün içkiler haramdır, Bu içkidir. • Bu haramdır.	Bütün içkiler haramdır, Bir şey sarhoşluk veriyorsa içkidir. • Bir şey sarhoşluk veriyorsa haramdır.	Bütün içkiler haramdır, Bu şey ya içkidir ya da değildir. • Bu şey ya haramdır ya da değildir.
Bitişik şartlı yani nedensellik	Bütün içkiler haramdır, Bir şey sarhoşluk veriyorsa içkidir. • Bir şey sarhoşluk veriyorsa haramdır.	Kişinin eli kanamışsa abdesti bozulmuştur, Abdesti bozulan kişinin kıldıracağı namaz geçersizdir. • İmamın eli kanamışsa kıldıracağı namaz geçersizdir. • İmamın eli kanamamışsa kıldıracağı namaz geçerlidir.	Kan belli bir miktarda değilse abdesti bozmaz. Kan abdesti ya bozar ya bozmaz. • Kan belli bir miktarda ise abdesti bozabilir. • Kan belli bir miktarda değilse abdesti bozmaz. • Kan belli bir miktarda değilse abdesti bozmaz.

<p>Ayrıışık şartlı yani ihtimaliyet</p>	<p>Bütün içkiler haramdır, Bu şey ya içkidir ya da değildir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bu şey ya haramdır ya da değildir. 	<p>Kan belli bir miktarda değilse abdesti bozamaz. Kan abdesti ya bozar ya bozamaz.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kan belli bir miktarda ise abdesti bozabilir. • Kan belli bir miktarda değilse abdesti bozamaz. Kan belli bir miktarda değilse abdesti bozamaz. 	<p>Kan ya belli bir miktarda olur ya da belli bir miktarda olmaz, Belli bir miktarda olan kan abdesti ya bozar ya bozamaz.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kan belli değilse abdesti bozamaz, • Kan belli miktarda ise abdesti bozar, • Kan belli miktarda ise abdesti bozamaz.
--	---	--	---

6. Orta terim, illet ve sebep veya formel ve informal nedensellik

Kıyasta genelde şekil esas alındığı için öncülleri birbirine bağlayan duruma orta terim adı verilmiştir. Bu şekilseldir. Dini ve teorik bilimlerde aslanan şekildir. Fakat genelde pratik bilimlerde içerik esas alınmaktadır. Fakat yine de pozitif bilimlerde de akıl yürütmede kıyas türleri yani formel biçim kullanılır. Zira gözlemleri yorumlamak ve genel kaideler çıkarmak için akli çıkarım yöntemleri kullanılmaktadır. Bu formel durum, insan aklının temel işleyiş biçimleridir. Bu yüzden kıyasın pratik ve pozitif bilimlerde kullanışsız olduğunu söylemek saçmadır.

Zihni

Zâti (maddî ve sûri sebep, mutlak zorunluluk):

- İnsan, insan olduğu için insandır.
- İnsan, insan olduğu için zorunlu olarak canlıdır.
- İnsan, canlı olduğu için zorunlu olarak canlıdır.
- Ateş, yakıcıdır.
- İçki sarhoş eder.

Arazî (illet ve gaye nedenler):

- İnsan, öğrendiği ve unutmadığı sürece okuma yazma bilir.
- Ateş, temas esnasında kağıdı yakar.

Haricî:

- Ateş, arada engel yoksa temas esnasında kağıdı yakar.
- İçki, içen kişiyi, başka bir engel yoksa sarhoş eder.
- Ahmet, Ankara'ya gittiği ve ayrılmadığı sürece Ankara'da idi.

Bilgi kaynakları

Kavramlarda	<ul style="list-style-type: none"> • Kabul, • Sezgi, • Tümevarım.
Önermelerde	<ul style="list-style-type: none"> • Duyu (tekill), • Kabul, • Sezgi, • Tümevarım • Tarih ve haber.
Kıyasta	<ul style="list-style-type: none"> • Kabul, • Sezgi, • Tümevarım, • Tümdengelim, • Analoji.

12. DERS: KIYASIN ŞEKİLLERİ VE DARPLARI

- Şekiller ve darplar.
- Birinci şekil.
- İkinci şekil.
- Üçüncü şekil.
- Dördüncü şekil.
- Şekillerde darlık ve genişlik üzerine önemli not.

1. Şekiller ve darplar

Şekil, öncüllerde orta terimin yeri ile alakalı bir durumdur. Darp (nahv de diyen vardır) ise öncüllerin tümel-tikel veya olumlu-olumsuz olmasıdır. Orta terimin yeri, dört farklı durumda olabilir (2 öncül, 2 terim olduğu için $2 \times 2 = 4$).

Şekiller (orta terimin yeri)

	Büyük öncül	Küçük öncül
1.şekil	Özne	Yüklem
2.şekil	Yüklem	Yüklem
3.şekil	Özne	Özne
4.şekil	Yüklem	Özne

En kullanışlı ve asıl şekil, birinci şekildir. Birinci şekilden olumlu, olumsuz, tümel ve tikel tüm sonuçlar elde edilebilir. Diğer şekillerde durum böyle değildir.

Darplara gelince; olumlu, olumsuz, tümel ve tikel olmak üzere dört öncül türü vardır. İki öncül olduğuna göre her bir şekil için toplam darp sayısı $4 \times 4 = 16$ darptır. Bazı sayımlarda sonuç da ihtimallere dahil edilse de sonuç öncüllere tabi olduğu için ayrıca işleme almaya gerek yoktur.

Darpların elde ediliş i

	Tümel olumlu	Tümel olumsuz	Tikel olumlu	Tikel olumsuz
Tümel olumlu	AA	AE	AI	AO
Tümel olumsuz	EA	EE	EI	EO
Tikel olumlu	IA	IE	II	IO
Tikel olumsuz	OA	OE	OI	OO

İki tane olumsuz öncül veya iki tane tikel öncülden oluşan kıyaslar sonuç vermez. Bu yüzden öncüllerden en az birisi olumlu, diğ eri de tümel olmak zorundadır. Bu durumda bazı darplar kesin olarak sonuç vermez. Diğ er darpların sonuç vermesi ise ş ekle bağı ldır.

NOT: En güçlü önerme, tümel olumludur. Sonra tümel olumsuz gelir. Daha sonra ise tikel olumlu gelir. En zayıf önerme ise, tikel olumsuzdur. Özetle ifade etmek gerekirse tümel olan tikel olandan; olumlu olan olumsuz olandan daha güçlüdür.

Sonuç veren ve vermeyen darplar

	Tümel olumlu	Tümel olumsuz	Tikel olumlu	Tikel olumsuz
Tümel olumlu	AA	AE	AI	AO
Tümel olumsuz	EA	--	EI	--
Tikel olumlu	IA	IE	--	--
Tikel olumsuz	OA	--	--	--

NOT: Özetle:

- İki olumsuz öncülden sonuç elde edilemez.
- İki tikel öncülden sonuç elde edilemez.
- Öncüllerden en az birisi tümel, diğ eri de de olumlu olmak zorundadır.

- Sonuç en zayıf öncüle tabidir. Bu durumda öncüllerden birisi tikel ise sonuç tikeldir. Öncüllerden birisi olumsuz ise sonuç olumsuzdur.
- Kiplere göre de durum aynıdır. Buna göre en kuvvetli kip, mutlak zorunludur. Sonra şartlı zorunlu, sonra da daimi kip, en son da imkan kipi gelir. Bu durumda en zayıf kip imkandır. Öncüllerden birisi mümkün ise sonuç mümkün olur. Yine öncüllerden birisi umumi ise sonuç umumi olur zira umumi kip hususiden daha zayıftır.

İki olumsuz öncülden neden sonuç çıkmaz?

A	B	<p>HİÇBİR A B DEĞİLDİR</p> <p>HİÇBİR B C DEĞİLDİR</p> <p>- HİÇBİR A C OLMAYABİLİR</p> <p>VEYA A=C OLABİLİR</p>
	C	<p>ÖRNEK 1:</p> <p>Hiçbir insan, taş değildir, Hiçbir taş, ağaç değildir. - Hiçbir insan ağaç değildir.</p>
<p>ÖRNEK 2:</p> <p>Hiçbir insan taş değildir, Hiçbir taş akıllı değildir. - Bütün insanlar akıllıdır.</p>	<p>ÖRNEK 3:</p> <p>Hiçbir insan taş değildir, Bazı taşlar uzun değildir. - Bazı insanlar uzundur, - Bazı insanlar uzun değildir.</p>	

İki tikel öncülden niye sonuç çıkmaz?

The diagram shows two Venn diagrams. The top one has three overlapping circles labeled A, B, and C. The bottom one has a large circle C containing two smaller, non-overlapping circles A and B.

**BAZI ELMALAR SARIDIR,
BAZI SARILAR TATLIDIR.
- BAZI ELMALAR TATLIDIR.**

**BAZI ELMALAR SARIDIR,
BAZI SARILAR ALTINDIR.
- HİÇBİR ELMA ALTIN DEĞİLDİR.**

**BAZI SARILAR ELMADIR,
BAZI SARILAR ALTINDIR.
- BİÇBİR ELMA ALTIN DEĞİLDİR.**

**BAZI SARILAR ELMADIR,
BAZI SARILAR TATLIDIR.
- BAZI TATLILAR ELMADIR.**

Bir tikel ve bir olumsuz öncülden niye sonuç çıkmaz?

The diagram shows two Venn diagrams. The left one has a large circle C containing two overlapping circles A and B. The right one has a large circle C containing two non-overlapping circles A and B.

**BAZI SARILAR ELMADIR,
BAZI SARILAR TATLIDIR.
- BAZI TATLILAR ELMADIR.
(SONUÇ ÇIKABİLİR AMA KESİN DEĞİL)**

**BAZI SARILAR ALTINDIR,
BAZI SARILAR ELMADIR.
- HİÇBİR ELMA ALTIN DEĞİLDİR.**

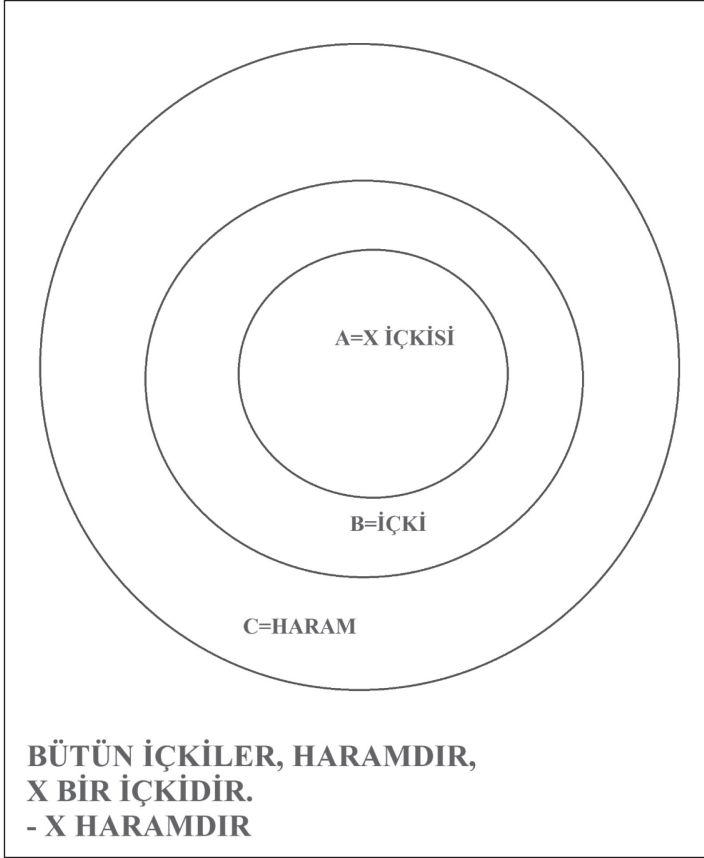
**C: SARI
A: ELMA
B: TATLI**

**C: SARI
A: ELMA
B: ALTIN**

2. Birinci şekil

En asli şekildir. Bu şekilde küçük terim, orta terime; orta terim de büyük öncüle dahil edilir. İnsan zihnine en yatkın ve tümevarıma en uygun olandır.

Birinci şeklin alabileceği en güçlü değer

NOT: Birinci şeklin en mükemmel darbı. 1. Darp. Bu darp, diğer şekillerde mümkün olmaz. Zira tümel ve olumlu olma durumlarının ikisi de birinci şekilde mümkündür.

Bu şeklin birinci yani iki tümel olumlu öncülde oluşan ve tümel olumlu sonuç veren darbına “**ASIL**” denir. Birinci şeklin birinci darbına asıl denmesinin sebebi; en güçlü ve en temel tümel olumlu öncül ve birinci şeklin de en temel şekil olmasıdır. Diğer tüm şekillerin doğruluğu birinci şekle; diğer tüm darpların doğruluğu da birinci darba göre bilinir.

Birinci şeklin sonuç veren darpları

Darp	Küçük öncül	Büyük öncül	Sonuç
1	Bütün insanlar canlıdır.	Bütün canlılar ölümlüdür.	Bütün insanlar ölümlüdür.
2	Bütün insanlar yaratılmıştır.	Hiçbir yaratılmış olan ezeli olamaz.	Hiçbir insan ezeli değildir.
3	Bazı özellikler renktir.	Bütün renkler görünebilir.	Bazı renkler görünebilir.
4	Bazı özellikler tattır.	Hiçbir tat işitilemez.	Bazı özellikler işitilemez.

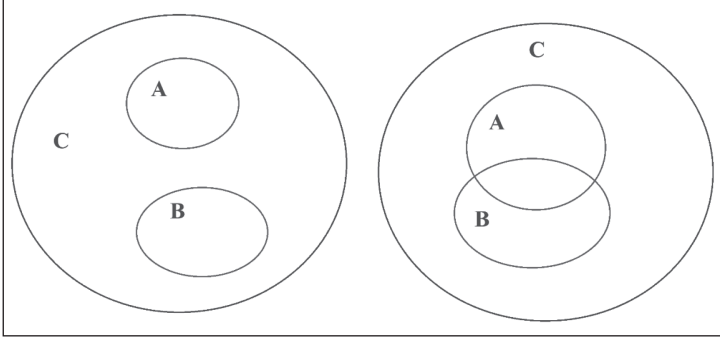
NOT: Bunlar üzerinde ittifak edilen şekillerdir. Birinci şeklin başka darpları da vardır. Örneğin 2, 3 ve 4. darbin akisleri de bazı durumlarda sonuç verebilir. Bunun için yukarıda sonuç veren darplar kısmı incelenebilir.

3. İkinci şekil

Orta terimin iki öncülde de yüklem olduğu şekildir. Bu şekilde orta terim yüklem olduğundan yani diğer iki terimi de kuşattığından bu şeklin en değerli sonucu tümel olumsuz olandır. Zira küçük ve büyük öncüller orta terimin kapsamına dahil olduğu için ya tamamen birbirinden ayrı olacaktır ya da birbiri ile kesişecektir. Birbirleriyle tamamen örtüşemeyeceklerine ve ayrışmanın hükmü kesişmeden daha genel olduğundan sonucun tümel olumsuz olması daha

değerlidir. Zira olumsuz da olsa tümel öncül, tikel öncül-lerden daha değerlidir.

İkinci şeklin alabileceği en güçlü değer

NOT: Tabloya bakıldığında ikinci şeklin alabilecek olduğu en büyük değer, tümel olumsuz sonuçtur. Zira ikinci durumda tikellik söz konusu olduğundan olumsuz da olsa tümellik, tikelliğe göre daha değerlidir.

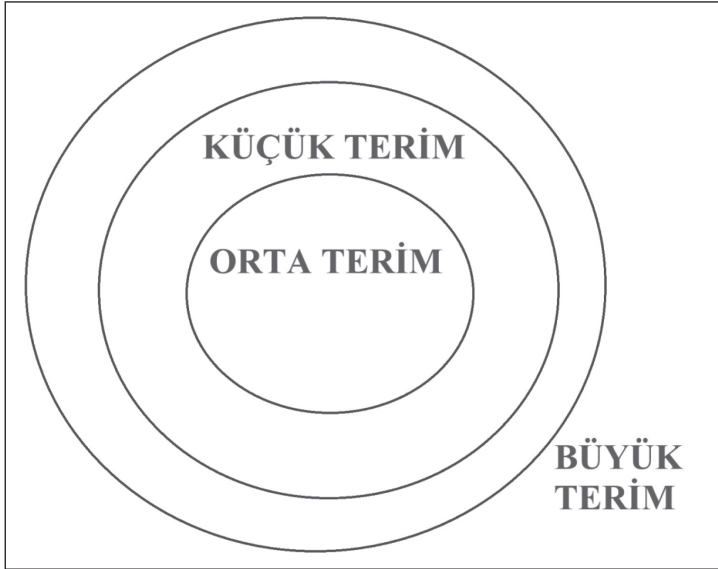
İkinci şeklin sonuç veren darpları

Darp	Küçük öncül	Büyük öncül	Sonuç
1	Her renk görünebilir.	Hiçbir ses görünemez.	Hiçbir renk ses değildir.
2	Hiçbir ses görünemez.	Her renk görünebilir.	Hiçbir ses renk değildir.
3	Bazı özellikler kokudur.	Hiçbir ses koku değildir.	Bazı özellikler ses değildir.
4	Bazı özellikler görülemez.	Bütün renkler görülebilir.	Bazı özellikler denk değildir.

4. Üçüncü şekil

Bu şekilde orta terim iki öncülde de öznedir. Yani orta terimin kapsamı küçük öncülden daha küçüktür. Bu yüzden de bu şekilden asla tümel sonuç elde edilemez. Zira öncüller tümel de olsa orta terim hükmü daraltacağı için doğal olarak sonucun da daralması icap edecektir.

Üçüncü şeklin alabileceği en güçlü değer

NOT: Orta terim küçük terimden daha dar kaplama sahip olduğu için hüküm her halükarda küçük terimden daha dar olacaktır. Bu yüzden netice ancak tümel olumlunun döndürülmesidir ki o da tikel olumlu olur. Zira tümel olumlu aynıyla dönmez.

Üçüncü şeklin sonuç veren darpları

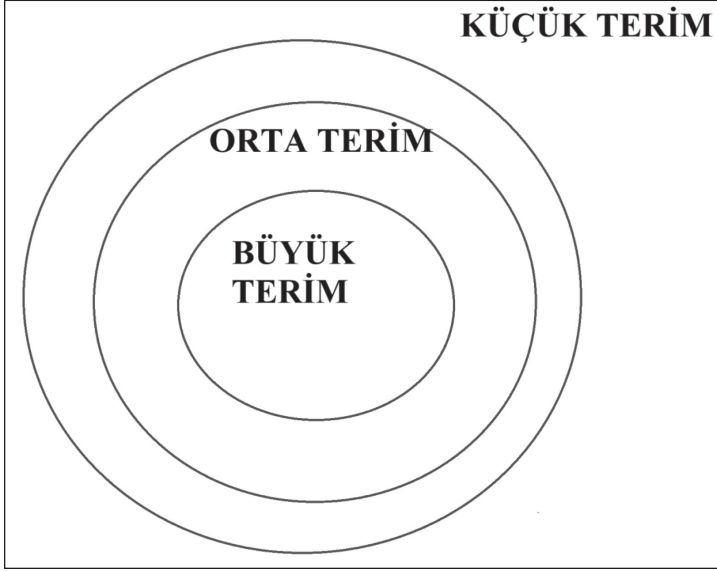
Darp	Küçük öncül	Büyük öncül	Sonuç
1	Her canlı varlıktır.	Her canlı duyu sahibidir.	Bazı varlıklar duyu sahibidir.
2	Bütün insanlar canlıdır.	Hiçbir insan yeşil değildir.	Bazı insanlar yeşil değildir.
3	Bazı insanlar alimdir.	Bütün alimler prestijlidir.	Bazı insanlar prestijlidir.
4	Bütün insanlar konuşabilir.	Bazı insanlar alimdir.	Bazı konuşanlar alimdir.

NOT: Üçüncü şeklin başka sonuç veren darpları da vardır fakat bunlar izaha muhtaçtır. Zira bazı darplar, bazı durumlarda kesin sonuç vermeyebilir.

5. Dördüncü şekil

Bazı mantıkçılar bu şekli kabul etmese de bu şekil vardır. Zira bu şekil, orta terimin küçük öncülde özne; büyük öncülde yüklem olduğu şekildir. Yani bir başka ifade ile büyük terimin kapsamı, orta terimden daha dar; orta terim ise küçük terimden daha dardır. Bu yüzden bu şekil de asla tümel sonuç vermez.

Dördüncü şeklin alabileceği en güçlü değer

NOT I: Dördüncü şekilde en geniş kaplama sahip olan terim, küçük terimdir. Buna göre küçük terim orta terimden büyüktür. Zira orta terim küçük terime özne yapılmıştır ve bu yüzden de onun kaplamasına hüküm olarak dahil edilmiştir. Büyük terim de aynı şekilde orta terime özne yapılmıştır. Bu yüzden hüküm olarak orta terim büyük terimden daha dar yapılmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı sonuç, küçük terimin kaplamından daha dar olacaktır ki bu durumda sonuç tikel olmaktadır.

NOT II: Tümel olumsuz önerme tümel olumsuz olarak döndürülebileceği için bu şekilde tümel olumsuz sonuçlar bulunabilir.

Dördüncü şeklin sonuç veren darpları

Darp	Küçük öncül	Büyük öncül	Sonuç
1	Her düşünen canlıdır.	Her insan düşündür.	Bazı canlılar insandır.
2	Her insan canlıdır.	Bazı düşünenler insandır.	Bazı canlılar düşündür.
3	Hiçbir canlı taş değildir.	Her insan canlıdır.	Hiçbir taş insan değildir.
4	Her insan canlıdır.	Hiçbir at insan değildir.	Bazı canlılar at değildir.
5	Bazı canlılar beyazdır.	Hiçbir taş canlı değildir.	Bazı beyazlar taş değildir.

NOT: Aslında dördüncü şeklim sonu veren darpları karışıktır. Zira bu şekil, başta birinci şekil olmak üzere diğer şekillerin yardımı ile sonuç verebilir.

6. Şekillerde darlık ve genişlik üzerine önemli not

Önermelerde aslanan, öznenin kaplamasının yüklem kaplamasında daha dar olması ve böylece öznenin yüklem kaplamasına dahil edilmesidir. Büyük terim, en geniş kaplama sahip olandır. Küçük terim ise en dar olan. Bu durum sadece birinci şekilde gerçekleşir.

İkinci şekilde, büyük terim orta terime dahil edilir. Zira orta terim, yüklemidir. Bu durumda büyük terimin kaplamasının daraltılma durumu vardır. Bu da bu şeklin dezavantajlı tarafıdır.

Üçüncü şekilde ise küçük terim, orta terimden daha büyük bir kaplama sahip olur. Bu yüzden de bu şekil asla tümel sonuç vermez.

Dördüncü şekilde ise büyük terim, orta terimden; orta terim ise küçük terimden daha dar bir hükme tabi tutulur. Bu da kıyas yapısını tamamen bozar. Bu yüzden en kullanıma elverişsiz şekil dördüncü şekildir.

Şekillerin en değerli sonuçları

1.şekil	Tümel olumlu
2.şekil	Tümel olumsuz
3.şekil	Tikel olumlu
4.şekil	Tikel olumsuz (diğer darplar, diğer şekillerin yardımı ile sonuç verir).

Özetle kıyasın yapısı ve unsurları

Kıyas (tündengelim) İktirani kıyas Basit kıyas	Bütün insanlar akıl sahibidir, Bütün akıl sahipleri sorumludur. • Bütün insanlar sorumludur.
Tam istikra (tecrübe)	Allah, temiz olanları sever, Allah, güzel olanları sever, Allah iyi olanları sever. • Allah tüm iyilikleri ve güzellikleri sever, • Allah kötü ve pis şeyleri sevmez.
Nâkıs istikra	Güneş bu zamana kadar hep doğudan doğmuştur, Fakat bu durum her zaman doğudan doğacağı anlamına gelmez, Zira kıyamet günü batıdan doğacaktır.
Temsil (anoloji)	Hz. Yusuf'un adına Kuranda sure vardır ve peygamberdir, Hz. Lokman adına da sure vardır; o hal de o da peygamberdir.
İstidlal	Allah yaratıcıdır, Zira alem yaratılmıştır, Ve alemi yaratan da Allah'tır.

İstisnani kıyas	Birden fazla ilah olsa kainatta düzensizlik ve kaos olurdu, Kainatta kaos yoktur. • Birden fazla ilah yoktur.
Bileşik kıyas	Dileyen iman eder, dileyen inkar eder, İman eden cennete, inkar eden cehenneme gidecektir. • Şu halde dileyen cennette dileyen de cehenneme gitmek isteyebilir.
Şekli sebep yani orta terim	Mümin olan cennete gider, Cennete giden cehenneme gitmez. • Mümin olan cehenneme gitmez.
İllet ve sebep	Tuvalete giden kişinin abdesti bozulmuştur, Falan kişi tuvalete gitmiştir. • O halde falan kişinin abdesti bozulmuştur.
1.şekil	Allah'a iman eden O'nun emrine uyar, Allah, iyi bir insan olmayı emretmiştir. • O halde Allah'a iman eden kişi iyi bir insan olmak zorundadır.
2.şekil	Namaz kılan mümindir, Allah'a inanan kötülük yapamaz. • Namaz kılan kötülük yapamaz.
3.şekil	Mümin, kötülük yapmaz, Mümin namaz kılar. • Bazı namaz kılan, kötülük yapmaz.
4.şekil	Her mümin cennete gider, Hiçbir kafir mümin değildir. • Hiçbir kafir cennete gidemez.

Özetle darplar

Darp	1.öncül	2.öncül	Sonuç	Durum
1	Bütün namaz kılanlar mümindir.	Bütün müminler cennete gider.	Bütün namaz kılanlar cennete gider.	Sonuç verir.
2	Bütün müminler cennete gider.	Hiçbir kafir mümin değildir.	Hiçbir kafir cennete gidemez.	Sonuç verir.
3	Bütün içkiler haramdır.	Bazı içecekler içkidir.	Bazı içecekler haramdır.	Sonuç verebilir.
4	Bütün içkiler haramdır.	Bazı içecekler içki değildir.	Bazı içecekler haram değildir.	Sonuç verebilir.
5	Hiçbir içki helal değildir.	Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir.	Hiçbir sarhoşluk veren şey helal değildir.	Sonuç verir.
6	Hiçbir içki helal değildir.	Hiçbir meyve suyu içki değildir.	Bütün meyve suları helaldir.	Sonuç vermez.
7	Hiçbir içki helal değildir.	Bazı içecekler içkidir.	Bazı içecekler helal değildir.	Sonuç vermez.
8	Hiçbir içki helal değildir.	Bazı içecekler içki değildir.	Bazı içecekler helal değildir. Bazı içecekler helaldir.	Sonuç vermez.
9	Bazı içecekler helaldir.	Bütün helal olan şeyler temizdir.	Bazı içecekler temizdir.	Sonuç verir.
10	Bazı içecekler helaldir.	Hiçbir içki helal değildir.	Bazı içecekler içki değildir.	Sonuç vermez.

MANTIK

11	Bazı içecekler helaldir.	Bazı içecekler içkidir.	Hiçbir içki helal değildir. Bazı içecekler içki değildir.	Sonuç vermez.
12	Bazı içecekler helaldir.	Bazı içecekler içki değildir.	Hiçbir içki helal değildir. Bazı içecekler içki değildir.	Sonuç vermez.
13	Bazı içecekler içki değildir.	Bütün içkiler haramdır.	Bazı içecekler haram değildir.	Sonuç verebilir.
14	Bazı içecekler içki değildir.	Hiçbir içki helal değildir.	Bazı içecekler helaldir. Bazı içecekler helal değildir.	Sonuç vermez.
15	Bazı içecekler içki değildir.	Bazı içecekler helaldir.	Bütün içkiler haramdır. Bazı içkiler helaldir.	Sonuç vermez.
16	Bazı içecekler içki değildir.	Bazı içecekler helal değildir.	Bütün içkiler haramdır.	Sonuç vermez.

13. DERS: KULLANIM AMAÇLARINA GÖRE KIYAS TÜRLERİ

- İnikası edille.
- Hulfi kıyas.
- Aksü'l-kıyas, aks, burhanı temanu, muhale irca.
- Mukassim veya munfasıl kıyaslar, sebr ve taksim, tahlil, nakz ve mukavemet.
- Devri ve zincirleme kıyas.
- Doğrudan çıkarımlar.
- Müsadere ve zamir.
- Diğer fıkhi kıyaslar, delil, şahidin gaibe istidlali, tenkîhu'l-menât ve tahkîkü'l-menât.
- Din bilimlerinde kıyas ve akli çıkarımların önemi

Gerçek anlamda kıyaslar, kıyasın unsurlarında ele alınan iktirani ve istisnai kıyaslardır. Bunların darp ve şekilleri vardır. Bazen bilimlerde, bazı şekiller veya darplar yahut iktirani veya istisnai kıyaslar, özel bir şekilde kullanılabilir.

Bir sonraki konuda içeriği bakımından kıyas türleri ele alınacaktır. Buradaki içerikler de farklı bilim dallarında farklı olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden özellikle kelimeler ve fıkıh kitaplarında geçen bazı ifadeleri burada kısaca ele almak istiyoruz.

1. İnikası edille

İnikası edille, delillerin yani öncüllerin çürütülerek sonucun da çürütülmeye çalışılmasıdır. Deliller; bilgi kaynaklarından herhangi biriyle veya doğrudan çıkarımlarla veya hut da akıl yürütmeler ile çürütülebilir.

Öncül	1.sonuç	Çürütme ve yöntemi	2.sonuç
Bazı rivayetlere göre kan abdesti bozar.	Kan abdesti bozar.	Bazı rivayetlere göre kan abdesti bozmaz (haber).	Kan abdesti bozmaz.
Evrım teorisinde evrimi gerçekleştiren biri vardır, bu da Allah'tır.	Allah vardır.	Bazı evrimciler, evrimin kendi kendine gerçekleşebileceğini ispat etmişlerdir (bilim).	Allah yoktur.
Bütün insanların doktor olması teorik olarak mümkündür.	O halde bütün insanlar doktordur.	Pratik olarak bütün insanların doktor olması mümkün değildir (akıl).	O halde bütün insanlar doktor değildir.
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır.	O halde bütün Giritliler yalancıdır.	Fakat Epimenides de Giritli olduğuna göre o da yalancıdır (doğrudan çıkarım).	O halde bütün Giritliler yalancı değildir.

NOT: Bir delil çürütüldüğünde başka delil de bulunabileceği için bir delilin çürütülmesi, sonucun tamamen geçersiz (batıl) olması için yeterli değildir.

2. Hulfi kıyas

Hulf, öncüllere başka bir öncülün eklenerek sonucun çürütülmeye çalışılmasıdır.

Öncül	1.sonuç	İtiraz edenin öncülü	2.sonuç
Güneş var ise gündüzdür.	Güneş yoktur o halde gecedir.	Ay var ise gecedir.	Ay yoktur o halde gece değildir.

3. Aksü'l-kıyas, aks ve nakz

Bazı kitaplarda; “**aksü'l-kıyas, aks, burhanı temânu, muhale irca**” gibi birçok kavram kullanılmaktadır. Aslında bunların temeli, önermeler arası ilişkiye dayanmaktadır. Konuyu şöylece özetlemek mümkündür:

- Zıtlık, siyah ve beyaz gibi iki kavram arasındaki ilişkidir. Buna dilimizde karşıtlık diyoruz. Karşıtlık, tüm ihtimalleri tüketmediği için karşıtlardan birini çürütmek, diğerini ispat etmez. Veya birini ispat etmek diğerini çürütmez. Zira sarı ve yeşil gibi ara değerler de vardır. Örneğin sıcak ve soğuk arasında ılık vardır.
- “dır” ve “değildir” ifadeleri ile yapılan işleme ise tenakuz yani çelişki diyoruz. Çelişik önermelerle ilgili durumlar, önermeler arası ilişkide verilmiş idi. Burada özetlemek gerekirse iki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir ama aynı anda doğru olamaz. Bu yüzden öncül veya sonuçlardan birini çürütmek diğerini çürütmez. Ama birini ispat etmek diğerini çürütebilir.
- İki tikel önerme aynı anda doğru olabilir ama aynı anda yanlış olamaz. Bu yüzden böyle öncül veya sonuçlardan birisi yanlış ise diğeri kesin doğrudur. Ama ikisi de aynı anda doğru olabileceğinden birisi doğru olduğunda diğeri yanlış ya da doğru olabilir.
- Nicelik ve nitelikleri karşıt iki önerme aynı anda doğru olamayacağı için mütenakız önermelerden birisi doğru

ise tenakuzu kesin yanlış, birisi yanlış ise tenakuzu kesin doğrudur.

- Ayırık şartlı yani ihtimaliyet önermelerinde tüm şıkların tüketilmesi veya iki şıkkın aynı anda doğru olmaması gerekir. Aksi halde bu tür öncüllerden de sonuç elde edilemez.

NOT: Muhale irca ve burhanı temanu aslında aynı şeydir. Aslında iki tür kıyas ta iki karşıt önermenin aynı anda doğru olamayacağına dayanan özel bir kelami delildir.

1.öncül	2.öncül	Sonuç	Durum
Bir ayakkabı ya beyaz ya da siyahtır.	Bu ayakkabı beyaz değildir.	O halde siyahtır.	Kırmızı veya başka renkler olabilir.
Kan abdesti ya bozar ya bozmaz.	Kan abdesti bozmaz.	O halde kan abdesti bozan diyenlerin görüşü yanlıştır.	Tüm ihtimaller tüketilmişse ve iki ihtimal de aynı anda doğru değilse bu tür kıyaslar sonuç verir.
Bütün insanlar doktordur veya hiçbir insan doktor değildir.	Bir insan doktor ise hiçbir insan doktor değildir önermesi çürütülmüş olur.	O halde bütün insanlar doktordur.	İki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir. Bu yüzden gerçek sonuç; “bazı insanlar doktordur ve bazı insanlar doktor değildir” olur.
Bazı insanlar cennete gider.	Bazı insanlar cennete gitmez.	Bazı insanlar cennete, bazı insanlar da cehenneme gider.	İki tikel önerme aynı anda doğru olabilir.

Kişi tuvalete gitmişse abdesti olmaz.	Abdesti olmayanın namazı olmaz.	O halde tuvalete gidenin abdesti olmaz.	Şeklen doğrudur. Fakat tuvalete giden kişi abdestini bozmamış olabilir.
Georgias öğrencisi ile ilk davasını kazanması durumunda para almak şartıyla anlaşmıştır. Öğrenci parayı ödememiştir, zira dava kazanmamıştır.	Georgias öğrenciye dava açar ve kazanır.	Kazandığı için parayı almaya hak kazanır. Fakat öğrenci de ilk davasını hala kazanamadığı için haklıdır ve para ödemek zorunda değildir.	İkisi de aynı anda haklı olabilir.
Bu telefon ya benimdir ya da Ahmet'indir.	Telefon Ahmet'in değilmiş.	O halde telefon benimdir.	Telefon başkasının da olabilir.

4. Mukassim kıyaslar veya sebr ve taksim

Aslında istisnai yani şartlı kıyaslardır. Bir önceki kıyas türüne benzemektedir. Burada ayrışık şartlı önermeler kullanılarak ihtimaller çürütülmeye ve diğer ihtimaller ispat edilmeye çalışılır.

Bazı kelimciler bu tür kıyaslara **munfasıl** kıyaslar veya **tahlil** adı vermişlerdir. Bazen **mukavemet** ve **nakz** kavramları da aynı tür işlemleri ifade için kullanılmaktadır.

Bu tür kıyasların geçerliliği, istisnai kıyasın şartlarına tabidir. Yani tüm ihtimaller tüketilmeli ve zikredilen ihtimaller aynı anda doğru olmamalıdır. Aksi halde bir sonuç elde edilemez.

5. Devri kıyas ve zincirleme kıyaslar

Sonuçsuz kıyaslardır. Devri kıyasta tekrar aynı sonuca dönülür. Zincirleme kıyasta ise öncüller sürer gider ve bir sonuç elde edilemez.

Kainat yaratılmıştır.	Yaratan Allah'tır.	Allah yaratıcıdır.	Yarattığı şey ise kainattır (<u>devr-kısır döngü</u>).
Aristoteles bilgiyi Eflatun'dan almıştır.	Eflatun bilgiyi Sokrat'tan almıştır.	Sokrat'ın bilgisi Pisagor'a dayanır.	Pisagor'un bilgisi Mısırlılara dayanır... (<u>teselsül ilâ gayri'n-nihâye-sonsuz giden sebepler zinciri</u>).

6. Doğrudan çıkarımlar

Önermeler arası ilişkide izah edilen şeyledir. Bunlar mefhumu muhalif veya mefhumu muvafık ya da diğer çıkarımlar olabilir.

7. Müsadere ve zamir

Müsadere ale'l-matlubü'l-evvel yani sonucun ilk öncül olarak alınmasıdır. Aslında istidlal temel olarak benzeri bir işleme dayanır. Yani zihinde, sonuç zaten önceden vardır. Bunun ispatı istenir. Buna bir nevi sağlama yapma (beyan) diyebiliriz.

(gizli sonuç)	1.öncül	2.öncül	Sonuç
Allah vardır.	Alem yaratılmıştır.	O halde bir yaratıcısı vardır.	Bu da Allah'tır.

Zamir yani gizli kıyas (entimem-örtük) ise öncüllerden birinin veya birkaçının bilerek gizlendiği kıyas türüdür.

Burada muhatabı yanılma amacı vardır. Bu özelliğiyle müsadere den ayrılır. Bazen gerçek neden de burada gizlenmiş olabilir.

Öncüller	Sonuç	Gerçek neden
Bizim de Hz. Ebubekir gibi kalbimiz olsa biz de iman ederdik, Ama biz Hz. Ebubekir değiliz.	O yüzden biz iman etmedik.	Aslında iman etmek istemiyorlar ve bunun başka nedenleri var.

NOT I: Müsadereye sonucu neden olarak görme, zamire de neden olmayı neden olarak alma diyebiliriz.

NOT II: Günlük hayatta bazen kalem yüzünden kavga çıkabilir örneğin. Burada aslında kalem bahanedir. Gerçek neden ise başkadır. Bilimlerde de bazen bu hata olabilir. Örneğin sigara keyif verir diye bir gerekçe ile sigaraya haram diyebiliriz. Ama aslında çay da keyif verir.

8. Diğer fıkhi kıyaslar

Şahidin gaibe delil getirilmesi; Özellikle kelimde kullanılır. Fizik delillerden yola çıkarak metafizik meseleler delillendirilmeye çalışılır. Fakat burada fizik ve metafiziğin tamamen aynı olmadığı yani belli yönlerden benzer olduğu unutulmamalıdır. Bu yüzden somuttan hareketle soyutu delillendirme olan bu kıyas türü, tikelden tikele olduğu için **analoji** sayılır. Bu yüzden de bu delil **zan** ifade eder.

İnsanlar hareket eder ve bilgi sahibidir, İnsanlar canlıdır.	Melekler de bilgi ve eylem sahibidir, Şu halde onlar da canlıdır.
İnsan, ruh ve bedenden oluşur,	O halde mahşerde de insan olacağına göre haşr, ruh ve bedenle birlikte olmalıdır.

Delil; tikel olaylardan hareketle yapılan kıyaslardır. **Tümevarım** veya **anoloji** olabilir. Ama genelde analogiler şekindedir. Bu kıyas türü de **zan** ifade eder.

NOT I: Haram helal meseleleri hariç diğer hukuki ve ahlaki meselelerde **zan** ifade eden delillerle amel edilmesi mümkün görülmüştür.

NOT II: İtikat ve ibadetin temel esaslarında **zanni** delil kullanılmasına müsaade edilmemiştir. Ama itikat ve ibadet haricindeki kelimelerin **zanni** delil kullanılabilir.

Tahkîkî'l-menât ve tenkîhu'l-menât; menât, dayanak yani illet anlamına gelir. Tahkik ispat, tenkîh ise ayıklamaktır. Tahkik, gerçek illetin bulunmasıdır. Tenkîh ise asli illet olmayan ihtimallerin elenmesidir. Bir nevi sebr ve taksim de burada kullanılmaktadır. Bu işlemde illetin belirlenmesinde tümevarım veya diğer kıyas türleri de kullanılabilir.

İlletlerin tespiti (tahkik)	Asli olmayan illetlerin ayrılması (tenkîh)	Asli illet
Sigara keyf verir, Sigara bağımlılık yapar, Sigara sağlığa zararlıdır, Sigara israftır.	Sigara keyf verir, Sigara bağımlılık yapar, Sigara israftır.	Sigara sağlığa zararlıdır.
Faiz fazlalıktır, Faiz haksız kazançtır, Faiz komisyondur.	Alışverişte kar da fazlalıktır, Alışverişte de komisyon olabilir.	Faiz, haksız kazançtır.

9. Özet: din bilimlerinde kıyas ve akli çıkarımların önemi

- Dini metinlerin yorumlanmasında; diğer dini metinler, tarihi bilgiler ve dilin özellikleri haricinde kullanılan tüm deliller aklidir. Bu anlamda mezhepler arasında kıyasın içtihat yöntemi olarak kullanılması ve kıyasın tümdengelim anlamı konusunda ittifak vardır.
- Hangi ayetin muhkem hangisinin müteşabih olduğuna, dilden çıkarılan hükümler kadar aklın karar verme durumu vardır. Mesela hangi metnin emir, hangisinin de ise tavsiye olduğunda da nihai karar verici akıldır. Fahreddin er-Râzî, *Melâmü usûli'd-dîn*'in giriş kısmında, nakli delillerin zan ifade ettiğini; bu konuda kesin kararı aklın vereceğini ifade eder (bkz. Mantık kısmı, son fasıl).
- Analojiden çıkan hükümlerle amel edilmesi meselesinde de nihai karar mercii akıldır.
- İstihsan ve istishab gibi deliller zaten akla dayanır. Zira neyin güzel ve neyin faydalı olduğuna akıl karar verir.
- Mücmel ve umum ifade eden hükümlerin ayrıntılandırılmasında da yine karar mercii akıldır. Örneğin akıl, adaletin ne olduğunu ve nasıl uygulanması gerektiğini bilir.
- İcmanın ne olduğunu tanımlayan da akıldır. Mesela akıl, her meselede tüm herkesin onayını almanın mümkün olamayacağını ama itiraz edenin olmaması durumunda da icma gerçekleşeceğini bilir.
- Yine Hanefilerin “umumu belvâ” prensibi akli bir delildir. Zira akıl, herkesi ilgilendiren meselenin, herkes tarafından açıkça bilinmesi gerektiğini söyler.

14. DERS: İÇERİK BAKIMINDAN KIYAS TÜRLERİ (BEŞ SANAT)

1. Beş sanat nedir?

Klasik mantık genel olarak formelliği yani sûriliği esas almakla birlikte önermeler bahsinde önermelerin içeriğine de teknik olarak değinmiştir. Beş sanat, temelde önermelerin içeriğine dayanmaktadır.

Fakat beş sanat tasnifi, sadece içerikten ibaret değildir. Yöntem ve amaç ta bu tasnifi etkilemektedir. Bir başka ifade ile içerik, yöntemi ve amacı da etkilediği için beş sanatın tanımı, içerik kadar yöntem ve amaca da dayanmaktadır.

Beş sanatın dayandığı öncüller

Kiyas Türü	Doğruluk derecesine göre öncülün türü	Kabul edilmesi bakımından öncülün türü	Diğer öncüller	Tümel veya tikel oluşu
Burhân (demonstration)	Mahsûsât ve mücerrebât (kesin doğrular)	Vâcip kabûluhâ (Evveliyyât; kesin doğru kabul edilen)	Mütevâtirât ve Fitriyyât	Mahsûsât, tikel; diğerleri tümel
Cedel (topikler veya diyalektik)	Ekseriyyât veya zannı galip (kuvvetle muhtemel doğru)	Meşhûrât (evrensel olarak doğru kabul edilen)	Müsellemât (muhatap tarafından kesin doğrunun yerine ikame edilen)	Tümel

Mugâlata (safsata)	Vehmiyyât (yanlış olduğu halde doğru zannedilen)	Müşebbihât (yanlış olduğu halde doğru kabul edilen)	---	Tümel
Hitabet veya hatabe (retorik)	Maznûnât (muhtemel doğru)	Makbûlât (muhtemel doğru kabul edilen veya yerel doğrular)	Mahmûdât (muhatap tarafından muhtemel doğru kabul edilen)	Tikel
Şiir (poetik)	Muhayyelât (doğruluk derecesi zayıf önermeler)	Mümteniât (normal şartlarda gerçekleşmesi mümkün olmayan öncüller)	---	Tikel (zaman zaman tümel betimlemeler de kullanılabilir)

Beş sanatın amacı ve yöntemi

	Amaç ve yöntem	Örnek
Burhân	Talim yani bilgi verme. İspat yani hakkı ortaya koyma.	İnsan canlıdır, Canlılar ölümlüdür, • İnsan ölümlüdür.
Cedel	İlzâm, tebkît veya teskit yani muhatabı susturma.	Kötülük akılla bilinebilir, Kötülük dinle bilinebilir, • O halde din ile akıl uyumludur.
	Münazara yani bilimsel tartışma ve öğrencinin zihnini bilime alıştırmaya.	Bir şey kadim değilse yaratılmıştır, Alem kadim değildir. • O halde alem yaratılmıştır.

Mugalata	Tağlit veya müşagabe yani muhatabı bilmeden veya bilerek aldatma.	İnsan canlıdır, At canlıdır, • O halde insan attır.
	Batıl delilleri çürütme.	Bilmiyorum diyen ya bildiğini biliyordur ya da bilmediğini bilmiyordur, Bildiğini bilmek de bir bilgidir, Bilmediğini bilmeyenin konuşmasına gerek yoktur. • O halde her halükarda bilgi vardır, • Bilgi yok diyen ya yalan söylüyordur ya da boş konuşuyordur.
Hitabet	İkna etme, alıştırma veya inandırma.	Alimler peygamberlerin varisleridir, Peygamberlere soru zorulmaz, • O halde alimlere de kayıtsız şartsız itaat etmek gerekir.
Şiir	Tahyil yani etkileme.	Çay güzeldir, Cennette güzel şeyler vardır, • Cennette çay vardır.

NOT I: Aslında beş sanat, modern tabirle bilgi felsefesidir. Zira bilginin ne olduğu konusu burada ele alınmaktadır.

NOT II: Klasik mantıkta bilginin kaynaklarına doğrudan değinilmez. Ama aslında önermelerin içeriğinde, bilgi kaynakları da sıralanmaktadır.

Beş sanat aynı zamanda toplumun dönemleridir. Şöyle ki Aristoteles, insanlığı çeşitli dönemlere ayırmıştır:

- Mitler ve efsaneler dönemi yani şiir,
- Vaaz yani ikna dönemi. Bu ilk iki dönem duygusal dönemdir.
- Diyalektik dönem. Yani çatışma dönemi. Gelişim psikolojisinde bu dönem, insanın ergenlik dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde ikili yani tek boyutlu bir düşünce vardır. Bir şey ya iyi ya kötüdür. İyi değilse kötü, kötü değilse iyidir.
- Burhan dönemi yani bilimsel dönem. Bu dönemde kesin bilgiler ve çok boyutlu düşünceler vardır. Bilginin tüm kaynakları yani akıl, duyu, kabul ve haberler kullanılır.

NOT: Beş sanat aynı zamanda insan tipleri olarak tanımlanabilir. Aslında bir insanda tüm bu yönler birlikte bulunmaktadır. Ama bazı insanlarda bazı yönler öne çıkar.

Beş sanata göre insan tipleri

<i>Burhan</i>	Bilgiç veya rasyonel tip.
<i>Cedel</i>	Tartışmacı tip.
<i>Mugalata</i>	Aldatan ve saklayan tip.
<i>Hitabet</i>	İkna edilmek isteyen tip.
<i>Şiir</i>	Duygusal tip.

Beş sanatta ayrıca öğrenmenin kaynakları ve aşamaları da sayılmaktadır. Şöyle ki:

- Doğuştan zihnimiz boştur ama bir takım ilk ilkeler ve bilgiler vardır.
- İlk bilgilerimiz duylara dayanır yani somut öğrenme aşaması.

- Daha sonra kabule dayalı bilgileri alırız. Aslında bunlar da duyulara dayanır. Bu ilk iki döneme **taallumi bilgi** diyebiliriz.
- Sonra akli bilgiler gelir.
- Daha sonra bu bilgileri tahkik ederiz. Böylece **burhan** dönemi başlamış olur.

NOT: İnsanın hayat serüveni taallümden talime geçiştir diyebiliriz. Yani insan bir çevrede doğar. Buna muhtaçtır. Zira her şeyi kendi başına öğrenemez. Fakat belli bir olgunluktan sonra kendine sunulanları kritik etme ve kendini yeniden inşa etme görevi vardır.

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Gerçek anlamda bilimsel bilgi burhandır.
- Cedel olumlu anlamda muarızı susturma veya öğrencinin zihnini bilime alıştırmaya olabilir. Olumlu cedele münazara yani bilimsel tartışma diyebiliriz. Olumsuz cedel ise amacı sadece görüşünü karşı tarafa kabul ettirmek veya karşı tarafı susturmak olan tartışmadır.
- Hitabet olumlu anlamda öğrenciyi veya toplumu güzel şeylere alıştırmaya veya ikna etmede kullanılabilir. Olumsuz anlamda ise kandırmak ve oyalamak veya gerçek bilgiden uzak tutmaktır.
- Bu yüzden filozof yani burhan ehli aynı zamanda hatip ve cedelci de olabilir. Ayrıca filozof, yanlış olanı susturma anlamında mugalatayı da kullanabilir.
- Mugalata olumsuz olarak insanları kandırma ve şeytanlık olsa da; olumlu olarak batılı ve yanlış çürütmek için kullanılabilir.
- Şiir de yine iyi veya kötüye kullanılabilir. İyi anlamda şiir, insanları etkileyerek onlara güzel şeyleri öğretme veya insanın duygularını terbiye etme anlamında kullanılabilir.

Zira insanın duyguları, aklın çalışmasını da etkilediği için terbiye edilmesi gerekmektedir. Fakat şiir batıl ve boş şeylerin ardına düşmek olduğunda yanlış ve kötü olur.

2. Burhan

Mantık ilminin temel gayesi kıyası incelemektir. Mantık kitaplarının en uzun bahsinin kıyas olması da buna işaret etmektedir diyebiliriz. Mantığın temel amacının burhân olarak gösterilmesi de burhânın en mükemmel ve kullanışlı kıyas olmasından dolayıdır. Önermeler bahsi, kıyas için bir giriş; tanım ve tasavvur bahsi ise önermeler için temel teşkil etmektedir.

Bilimsel bilgi diyebileceğimiz burhân; klasik dönemde **hakikat, yakîn, felsefe, ilim, hikmet ve ta'lim** gibi kavramlarla da ifade edilmiştir. Bu anlamda **alim, muallim, filozof, burhân ehli, tahkik ehli ve tahsil ehli** kavramları, aynı anlamı ifade etmektedir. Yine ilmin ölçüsü anlamında burhâna asıl ve mebd'e de denilmiştir. **Burhânın yani felsefenin karıştı ise zannî öncüllere dayanan cedeli bilgidir.** Burhânın amacı hakikati ortaya koymak iken zanna dayalı bilgi türü dediğimiz cedelin amacı ise karşımızdakini doğru zannedilen ya da doğru gösterilmeye çalışılan bilgiyi kabul etme gayretidir. Bu durumda üç tür bilgiden söz etmek mümkündür: Burhân yani doğruluğu kesin olan bilimsel bilgi, zan yani cedeli bilgi, doğruya benzeyen ama aslında doğru olmayan bilgi yani mugâlata. Bu üçüncü tür bilgi eğer kesin bilgiye benziyor ise safsata; zannî bilgiye benziyor yani muhatabı yanlış olan bir bilginin doğruluğuna ikna etme amacı güdüyor ise müşâğbe adını alır.

Bilgi türleri

Burhan yani bilimsel bilgi	Bilimsel bilgiye benzeyen bilgiler yani cedel ve hitabet veya gündelik bilgi	Yanlış bilgiler yani mugalata ve şiir
----------------------------	--	---------------------------------------

Kıyasta olduğu gibi burhânda da şekli doğruluk ve kesinlikten söz ediyoruz. Buna göre burhânın kesin doğru bilgi olması, kesin doğru kabul edilen öncüllere (**hudûd** ve **mukaddimât**) dayanması ve kıyâsın şekli şartlarına riayet edilmesi anlamına gelmektedir. Burhânın zorunlu bilgi vermesi de yine doğru öncüllerden doğru şartlarda kurulan bir kıyâsın zorunlu olarak doğru sonuç vereceği anlamını ifade etmektedir. Yoksa mantıkçının burhân dediği bir kıyâstan elde edilen sonuç önermesinin içerik olarak doğru olup olmadığı, ilgili ilim dalının uzmanlık alanına girmektedir. Örneğin ayın güneşten gelen ışığı yansıttığını tecrübe ile biliyoruz ve bu öncülü doğru kabul ediyoruz. Diğer taraftan yine tecrübe ile güneş ile bir cisim arasında herhangi bir engel olduğunda bu cismin güneşten gelen ışıkları almayacağı ve karanlık olacağı da bilinmektedir. Bu durumda ay tutulması olayında ayın güneşten gelen ışığı yansıtmayacağı ve bu yüzden ayın görülemeyeceği sonucunu çıkarabiliriz. Mantıkçıya göre ay tutulması olayını gözlemlemekten de bu sonuç önermesinin burhânî olduğunu söylemek mümkündür. Oysa bir astronom için ancak gözlem sonucunda ay tutulmasından emin olmak mümkündür. İşte bu noktada **“inne”** ve **“lime”** burhânı tartışmaları yapılmıştır. En genel anlamda nedeni ortaya koymadan bir önermenin doğru kabul edilmesi, **“inne”** burhânı; sonucun sebebiyle/gereğiyle birlikte ifade edilmesi ise **“lime”** burhânıdır. İnne burhânı bazen varlık burhânı olarak da tercüme edilse de buradaki kasıt sonucu oluşturan deyimlerin varlığı veya gerçekliği değil, sonuç cümlesindeki yüklem sonucun

öznesinde bulunmasıdır. Buna göre sonuçtan (ma'lûl) sebebe (illet) gidiyor isek bu tür kıyaslara burhânı inne; sebepten sonuca giderek hüküm çıkardığımız kıyaslara ise burhânı lime denilmektedir. Örneğin bir duman gördüğümüzde, burada bir ateşin varlığına hükmetmek inne burhânıdır. Zira bu kıyasta; “Duman vardır” ve “Ateşten duman çıkar” öncüllerinden “O halde burada ateş vardır” sonucu çıkarılmaktadır. Fakat ateşin varlığını doğrudan bilemediğimiz ve karşımızdakine bunu ispat edemediğimiz için bu tür kıyaslar her ne kadar burhânî olsa da yine de lime burhânı kadar mükemmel değildir. Oysa ateşi görüp ondan sonra da dumanın varlığını ortaya koyduğumuzda; “Burada ateş vardır” ve “buradaki ateşten duman çıkıyor” öncüllerinden “O halde burada duman da vardır” sonucunu çıkardığımızda en mükemmel kıyası elde etmiş oluruz. Bu tür kıyaslara ise lime burhânı diyoruz.

Şu halde felsefi yani bilimsel bilginin şartlarını şöylece özetleyebiliriz:

- Burhânî bilgi, kesin doğru öncüllere dayanmalıdır ki biz bu kesin doğru öncüllere zarûrî ya da yakînî bilgi diyoruz. Vücûp ve imtinâ, bir şeyin varlığı ile ilgili zorunluluğu (yani metafizik zorunluluğu) ifade ederken; zaruret ise bir şeyin mantıksal/zihnî zorunluluğu yani bir yüklem bir öznedeki her zaman ve her durumda kesin olarak bulunduğunu ifade etmektedir. Kipler ve kıyasın oluşumu ile ilgili kısımda bu konu üzerinde ayrıca durulmuştu. Kesin öncüllere dayanmayan kıyaslar ise cedel, hâtâbe, şiir veya mugâlatadır. Fakat bilimlerde, her zaman yüzde yüz doğruları bulmak mümkün değildir. Yüzde yüz doğrular, her bilimde, ancak parmakla sayılacak kadardır. Bu yüzden bilimlerde ekseri (kuvvetle muhtemel doğru olan) bilgiler de

kullanılmaktadır. Fakat diğer ekserî bilgilerle yapılan öncüllerden yapılan kıyasın cedel olduğunu da unutmamak gerekiyor.

- Burhânî bilgide kullanılan öncüller, tümel olmalıdır. Zira öncüllerden herhangi birinin tikel olması durumunda sonuç ta tikel olacaktır. Oysa bazı koyunların beyaz olması, bilimlerde çok kullanışlı değildir. Zira bu durumda bazı koyunların siyah ya da başka renklerde olması mümkün olabilir. Oysa kıyas, tündengelimdir ve tündengelimde özellikle büyük öncülün tümel olması gerekir.
- Burhânî bilgide kullanılan öncüller, olumlu olmalıdır. Öncüllerden herhangi birisinin olumsuz olması durumunda sonuç ta olumsuz olmaktadır. Olumsuz sonuçlar, her ne kadar bilimlerde kullanılsa da mükemmel değerlerdir ve olumsuz önermeler, mükemmel bir kıyasta kullanılamaz. Örneğin “Hiçbir insan, taş değildir” önermesi her ne kadar bir takım bilgiler verse de; insanın ne olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Bu durumda insanın, ağaç veya at olması mümkün olabilir. Ayrıca tümel ve olumlu olmayan önermeler, zannî olduğundan zaten bu tür öncüllere dayanan kıyaslar da burhân olarak kabul edilmez. Burhânî olmayan bu tür kıyaslara bazen delil de denilmektedir. İşte bu yüzden en mükemmel ve burhânda kullanılmaya en elverişli kıyas, birinci şeklin birinci darbindan yapılan kıyastır. Bütün diğer şekillerin ve darpların doğruluğu da ancak bu şekil sayesinde ölçülür.
- Sonuç önermesinin nedeni yani büyük öncül ile küçük öncül arasındaki orta deyimini iki öncülü bir sebep-sonuç ilişkisi içinde birbirine bağladığı bilinmelidir. Aksi takdirde orta deyimini her iki öncülde de tekrar etmesi, orta deyimini sonucun

sebebi olması için yeterli değildir. Yine sadece orta deyimle dayanarak sonucun öznesi ile yüklemine birbirine zorunlu olarak bağlayamayız.

- Burhânın bir başka şartı da **mebde'** (ilkeler), **mevzu** (konu) ve **mesâil'inin** (**arazı zâtiyye** yani araştırma konuları ve problemler, **metalip** de denilmektedir) belli olmasıdır. Zira her bilim dalının kendisine has bir konusu vardır. Örneğin mantık ilminin ilkeleri; bilginin varlığı ve imkanı, çelişmezlik ve özdeşliktir. Konusu insanın bilme yetisi; meseleleri ise lafız, küllilik, tasavvur ve tasdik gibi arazı zâtiyyeleridir. Her bilim dalı, kendi ilke ve konusunun varlığını ve doğruluğunu kabul eder (**el-usûlu'l-mevzûa** veya **musâderât**). Bilimlere düşen ise ilkelere dayanarak bu problemler üzerinde araştırma yapmaktır. Bütün bilimlerin ilke ve konusunu tayin etmek ise metafiziğin görevidir. Bu yüzden mantıkçı, bilgi var mıdır veya mümkün müdür sorusunu sormaz. Mantıkçı, bilginin varlık ve imkanını kabul ederek bilgi ile alakalı temel meseleleri araştırır. Bu durum tüm diğer bilim dalları için geçerlidir. Şu halde konusu belli olmayan bir bilim dalı, bilimsel değildir. Konusu ve ve ilkesi belli olmadan bir takım görüşleri (**ekvâl**) bilmek ancak malumat sahibi olmak ya da gündelik bilgidir ki biz bu tür bilgilere cedelî bilgi diyoruz.

Bu ayırmadan dolayı, burhânda aslolan deyimler, fasıl ve öncüllerdir. Burhânın amacı hakikati araştırmak olduğundan burhânın amacı matlûbtur. Zira burhân, yüklem öz-nede bulunup bulunmadığını araştırmaktadır. Cedel ve muğâlatada ise amaç hakikati araştırmak değil hakikat olduğu zann veya iddia edilen şeyi kabul etmeye muhatabı zorlamak (ilzâm) veya muhataba söyleyecek söz bırakmamaktır

(tebkît ve teskît). Bu yüzden cedele “kitâbu’l-mevâzi”; muğâlataya ise “mevâziu’l-galat” adı verilmiştir. Hatâbe ve şirde ise türler (nev’) esas alınmıştır. Zira hatâbenin amacı, doğru kabul edilen şeylere dayanarak muhataba belli şeyleri anlatmaktır.

Burada bazı ilkelerin birden fazla bilim dalı veya bütün bilimler için geçerli olduğunu unutmamak gerekiyor. Örneğin varlık, bütün bilimlerin temel ilkesidir. Mesela canlılık da birden fazla bilim dalında ilke olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde bazı meselelerin de birden fazla bilim dalında araştırılması mümkündür. Fakat konu bakımından her ilim arasında farklılık vardır. Konular ortak bile olsa, ele alınan konuya farklı açılardan bakmak da bilim dallarını birbirinden ayırır. Yine bir bilim dalının tek bir konusu olabileceği gibi birden fazla konusu olması da mümkündür.

NOT I: Öncül ve yöntem yanlış olursa sonuç zaten kıymetsizdir. Fakat öncül ve yöntemin doğru olması, sonucun doğru olacağı anlamına gelmez. Burada başka şartlar da aranmaktadır ki bunlara illet diyoruz.

NOT II: Özetle ifade etmek gerekirse bilimi bilim yapan şeyler:

- Zorunlu öncüllere dayanması.
- Bu öncüllerin tümel olması zira zorunluluğun ilk şartı tümel olmaktır. Çünkü tikel bilgi her halükarda zan ifade eder.
- Olumlu öncüllere dayanması zira olumsuzlamada kayıt ve sınır yoktur. Buna önermelerde değinmiştik.
- İllete dayanması.
- Doğru bilgi kaynağı ile doğru şekilde elde edilmiş olmasıdır.

NOT III: İçerik ve yöntem doğru ise burhan; yanlış ise mugalata olur.

NOT IV: Zorunluluk; metafizikte “var”; mantıkta ise “kesin doğru” anlamlarına gelmektedir.

3. Cedel

Doğruluk derecesi bakımından kesin doğru olmasa da doğruya yakın (**ekseri** veya **meşhur**) öncüllere dayandığı için burhâna en yakın olan kıyas türü cedeldir ve bu yüzden mantık kitaplarında Burhân bahsinin ardından incelenmiştir. Fakat İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ta, cedeli hatâbeden sonraya ertelemiştir. Bunun sebebi, hatâbenin cedele göre daha kullanışlı ve daha genel olmasıdır. Oysa cedel, daha özel kişilere hitap ettiği için hatâbeye göre daha az kullanışlıdır. Sonraki dönemlerde cedelle alakalı müstakil eserler ve yine cedele dayanan bahs ve münazara ilimlerine dair eserler yazılmıştır.

Cedel en genel anlamda, burhânın yani kesin bilginin zıddı olarak zanna dayalı kıyas anlamında kullanılmaktadır ve bu anlamda delil kelimesi ile eş anlamlı olarak diğer dört kıyas türünü de ifade ediyor diyebiliriz.

Özel anlamda ise amacı gerçeği bilmek veya öğretmek (teallüm ve ta'lîm) olan burhânın aksine kesin bilginin olmadığı yerde doğruluk ihtimali yüksek (ekserî, zannî gâlip) veya evrensel doğru kabul edilen (meşhûr) bilgilerle öğrencinin zihnini burhana ve kanıt istemeye alıştırma (**ih ticâc** veya **irtiyâd**) veya muhatabın doğru kabul edilen bilginin aksine olan kanaatlerini çürütmeyi (**teskît** veya **tebkît**) amaçlayan kıyas türüne cedel diyebiliriz. Fakat hatâbenin aksine cedelde aslolan bilginin doğruluk derecesidir. Hatâbede ise amaç, bilginin doğruluk derecesinden çok muhatabı bir şeyden sakındırmak ya da bir şeye teşvik etmek (**tenfir** ve **hass**). Öncüllerin kesin doğru olmaması ve bu yüzden karşı itirazlara imkan vermesi (**inâd**) bakımından burhândan ayrılmaktadır. Cedeli mugâlatan ayıran şey ise öncüllerinin doğru olmasıdır. Mugâlata, hem yanlış öncüllere dayanmakta (**imtihân**) hem de muhataba doğru bilgi vermeyi değil muhatabı yanıltmayı (tağlît veya müşâğabe) amaçlamaktadır. Diğer kıyas türleri ile de kıyaslayarak cedeli bilginin şartlarını şöyle sıralayabiliriz:

- Cedeli kıyas, içeriği kesin önermelere dayanmaktadır. Fakat cedeli oluşturan öncüller, zan veya yanlış bilgi de değildir. Bu yönüyle diğer kıyas türlerinden ayrılmaktadır. Cedeli kıyasları oluşturan öncüller; ya zannı galip (ekserî) ya da insanların geneli veya tümü tarafından doğru kabul edilen (meşhûr) önermelerden oluşmaktadır. Muhatabın doğru olarak kabul ettiği veya ispat ya da reddetmek için geçici doğru kabul edilen önermelere (müsellemât) dayanarak oluşturulan kıyaslar da cedeldirler. Cedeli oluşturan öncüllere örnek olarak; adaletin iyi olması, insanların tümü tarafından kullanılan yerlere çöp ve diğer zararlı şeylerin atılmaması verilebilir.
- Cedelede kullanılan öncüller de tümeldir. Bu yönüyle burhâna benzemekte, hatâbe ve şiirden ise ayrılmaktadır. İşte bu iki sebepten dolayı cedel, ilimlerde kullanılmış ve Aristoteles tarafından mantığın ana bölümlerinden kabul edilmiştir.
- Cedelin amacı, hakikati ortaya koymak (ispât) değil hakikate yapılan itirazları susturmaktır (galebe ve ilzâm). Bu yönüyle burhândan ayrılmaktadır. Yine bu yüzden burhânda amaç, yüklemün özünde bulunduğu sonucuna (matlûb) ulaşmak iken cedelede amaç, tartışmaya konu olan şeyi (mevzû) müdafaa etmektir. Fakat amacın olumlu yani doğruyu savunmak olması nedeniyle, mugâlatadan da ayrılmaktadır.
- Cedeli burhandan ayıran bir diğer özellik ise, burhânın aksine cedelin konusunun (mevzû) belli olmayışıdır. Cedele dayalı olarak elde edilen bir takım bilgiler, her ne kadar bilimlerde kullanılsa da bunlar burhânî bilgiler ve kaideler gibi yüzde yüz

doğrular değildir. Cedele dayalı bu tür bilgilerin (kavânîni cedeliyye), akıl ve duyu bilgileri ile teyit edilmesi gerekmektedir.

Olumlu anlamda cedel; eğitim ve öğretimde fikirlerin muhataba kabul ettirilmesi, öğrencinin zihninin burhâna alıştırılması, öğrencinin zihninin geliştirilmesi ve düşünme kabiliyetinin arttırılması (imtihân), herhangi bir meselenin nasıl savunulacağı ve muhtemel itirazların tespit edilip savunulması, bir meselenin doğrulunun sağlamasının yapılması, özdeşlik ilkesi gibi ispatı imkansız ya da gereksiz olan konularda karşı görüşlerin çürütülerek (**ih ticâc**) konununun doğruluğunu ortaya çıkarılması gibi hususlarda kullanılmaktadır.

İbn Rüşd üç çeşit insan türünden bahsetmektedir. Birinci grup, hikmet yani burhân ehlidir ve bu tür insanlar için meselenin açıkça ortaya konulması yeterlidir. Böyle kimseler için ayrıca bir delile ve izaha ihtiyaç yoktur. İkinci grup insanlar ise nasihate ve iknaya muhtaçlardır. Bunlara da hatâbe ehli diyoruz. Üçüncü grup ise mücadele edilmesi ve meselenin enine boyuna tartışılmasına muhtaç kimselerdir. Bu kimselere de ehli cedel diyebiliriz. Müellif, böylece, felsefe ile fıkıh ve kelim gibi ilimleri, bir paydada bir araya getirmeye çalışmıştır diyebiliriz.

Şemseddîn es-Semerkindî, cedelin önemli bir ilim olduğunu; kelim, nahiv ve fıkıh ilminde bahs, münâzara ve hilâf gibi ilimlerin kullanıldığını ifade etmiştir.

4. Mugâlata (Safsata)

Kesin ve bilimsel bilgiler (burhân) ile zanna dayalı ve bilimsel olmayan bilgiler (cedel) haricinde üçüncü bir tümel bilgi türü ise mugâlata veya safsata (sofistlerin delilleri)

adı verilen kıyas türüdür. Genel olarak mugâlatayı, **vehmiyyâta** ve **müşebbihâta** dayalı önermelerden oluşan kıyas türü olarak tarif edebiliriz.

Müşâğabe ise, doğru zannedilen ama aslında doğru olmayan ve zorunlu olmayan öncüllere dayalı kıyas türüdür. Müşâğabenin bir başka tanımı ise, kasıtlı olarak muhatabı yanıltmaya yönelik kıyastır şeklinde yapılmıştır. Fakat her iki tanımda da müşâğabe, cedele karşılık gelmektedir. Bu tanıma dayanarak, mugâlatanın şartlarını sıralayabiliriz:

- Mugâlata, tümel önermelere dayanan bir kıyas türüdür. Bu anlamda cedel ve burhâna benzemekte, şiir ve hatâbeden ayrılmaktadır ve Aristoteles tarafından mantığın konularına dahil edilmiştir.
- Mugâlatanın dayandığı öncüllerin içeriği yanlıştır. Bu yönüyle diğer dört kıyas türünden ayrılmaktadır.
- Mugâlata amacı doğru bilgi vermek veya muhatabı ikna etmek değil muhatabı aldatmak (**tağlît**, **tevbih** veya **tazlîl**) veya yanlış şeylere ikna etmektir (**teşni'** veya **teşğib**).
- Mugâlata, Aristoteles tarafından ispatı mümkün olmayan şeylerin aksininin çürütülmesi şeklinde olumlu anlamda kullanılmıştır.
- Mugâlata, burhân gibi belli konularda yapılabileceği gibi cedel gibi konusu belli olmayan alanlarda da yapılabilir.
- Mugâlatanın en temel dayancı dil yanlışları ve dil oyunlarıdır. Buna kıyasın sûretine göre yapılan yanlışlar diyebiliriz. Fakat bazen kıyasın doğru şartlarda kurulmasına rağmen, içerik (madde) bakımından yanlış öncüllere dayanması bakımından da mugâlata türüne dahil olan kıyaslar bulunmaktadır. “İnsan, canlıdır” ve “At, canlıdır” önermelerinden

“O halde insan, attır” sonucunu çıkarmak, kıyasın şekline dayalı yapılan mugâlataya verilecek örnek olarak verilebilir. Önermelerin içeriğine dayanarak elde edilen mugâlataya ise; “Şarap, üzümden yapılmıştır”, “Üzüm, helaldir”; “O halde şarap ta helaldir” veya “İnsanların özgürlüğünü kısıtlamak kötüdür”, “Hırsızları hapse atarak özgürlüklerini kısıtlarız”; “O halde hırsızların cezalandırılması kötüdür” gibi daha birçok örnek verilebilir.

Felsefe tarihi boyunca septikler ve nihilistler tarafından geliştirilen ve bilginin imkanını çürütmek için kullanılan paradokslar da (dilemmâ), mugâlataya dayanarak üretilmiştir.

Mugâlataya; tümel öncüllere dayanmasının yanında insanı hatadan korumak ve muhtemel itirazlara karşı hazırlıklı olabilmek amacıyla Aristoteles tarafından mantığa dahil edilmiştir.

5. Hatâbe

Cedel gibi hatâbe de zannî öncüllere dayanmaktadır ve amacı muhataba bazı şeyleri kabul ettirmektir (**iknâ** ve **ir-tiyâd**). Bu durumda cedel ile hatâbe arasındaki farkları ortaya koymak, hatâbenin anlaşılması açısından daha önemlidir.

- Cedelin daha çok seçkin insanlara, hatâbenin ise halkın geneline yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sebebi, cedelde kullanılan öncüllerin doğruluk derecesinin daha kuvvetli olması (zannı galip) ve ayrıca cedelin tümel önermelere dayanmasıdır.
- Cedelde zannı galip önermeler öncül olarak kullanılırken hatâbede zan yani doğruluk ihtimali daha düşük önermelere dayanarak kıyas yapılmaktadır. Hatâbenin öncüllerinin doğruluk ve yanlışlık

dereceleri eşittir. Bu yüzden cedelin öncüllerine meşhûrât (evrensel doğru) veya ekseriyyât (büyük olasılıkla doğru); hatâbenin öncüllerine ise **maz-nûnât** (muhtemel doğru) veya **mütesâviyât** (veya **maznûnât**; doğruluk ve yanlışlık derecesi eşit) diyebiliriz.

- Bu yüzden hatâbede; **makbûl** (yerel doğrular) veya **mahmûd** (müsellemâta benzeyen ama doğruluk derecesi daha düşük önermeler) kullanılmaktadır. Ayrıca ilk görünüşte meşhur olan fakat aslında doğruluk derecesi daha düşük öncüller de (meşhûrât fi bâdi'r-rey) de yine hatâbede kullanılan önerme türleridir.
- Burhân, cedel ve mugâlatanın aksine, hatâbede kullanılan öncüller, tikel önermelerdir. Bu yüzden Aristoteles tarafından mantığa dahil edilmemiştir.
- Hatâbenin de amacı hakikati ortaya koymak değil insanları belli bir şeyin doğruluğuna ya da yanlışlığına iknâ etmektir. Bu yüzden burhânda temel ilke fasıl, cedelde ise vaz' iken; hatâbenin temeli nev' olarak kabul edilmiştir.

Hatâbe, günlük hayatımızda birçok alanda sıkça kullanılan bir kıyas türüdür diyebiliriz.

NOT I: Öncülleri cüzi olduğundan şer'î (fikhî) kıyasların bir kısmı, hatâbeye dayanmaktadır.

NOT II: Siyasi kıyaslar: Halkı herhangi bir meseleye teşvik eden (**hassî** kıyaslar) veya kötü durumların yanlış ve zararlı olduğuna insanları ikna etmek için (**münâfirî** kıyaslar) kullanılan kıyaslardır. Ayrıca devlet işlerinde kullanılan (**müşâvirî** veya **teşâvirî** kıyaslar) bilgiler de hatâbeye dahildir. Ayrıca devletin savunulması (**inâdî** ve **cihâdî** kıyaslar), yine devlet meseleleri ile ilgili konuların araştırılması (**teşâcürî** kıyaslar) da yine hatâbeye dahildir.

6. Şiir

Aristoteles tarafından mantığa dahil edilmeyen şiir, doğruluk derecesinin zayıflığı ve tikel olması nedeniyle beş sanat içinde en son ele alınan kıyas türüdür. Buradaki şiir, belâğattaki şiir ile karıştırılmamalıdır. Bir kıyas türü olarak şiir; insanların duygularının terbiye edilmesini, olumsuz duyguların törpülenmesini ve insanların belli konularda harekete geçirilmesini amaçlayan, hayale dayalı öncüllere dayanan kıyas türüdür.

- Şiirin amacı, insanlara doğru bilgi vermek veya insanları yanıltmak veyahut da insanları ikna etmek ya da susturmak değil; insanların duygularını harekete geçirmektir (**tahyil**). Şiiri, diğer dört kıyas türünden ayıran en önemli özellik budur.
- Şiirde hayâlî (**muhayyelât**) veya olağanüstü olaylara (**mümteniât**) dayanan öncüller kullanılır. Bu yüzden şiirin doğruluk derecesi, şüphe veya rayb (çok düşük ihtimalle doğru olabilecek öncüller) kabul edilmektedir. Şiir; öncüllerin yanlış değil de doğruluk derecesi çok düşük ya da normal şartlarda gerçekleşmesi mümkün olmadığı için yanlış kategorisinde de değerlendiremeyeceğimiz öncüllere dayanmasından dolayı mugâlatadan da ayrılmaktadır.
- Şiirde kullanılan öncüller, tikel önermelerdir. Bu yönüyle hatâbeye benzemekte; burhân, cedel ve hatâbeden ayrılmaktadır. Fakat bazen şiirde soyut tümel betimlemeler de kullanılabilir.
- Şiirde kullanılan öncüller, mugâlatadaki gibi yüzde yüz yanlış olmadığı gibi amacı muhatabı yanıltmak ta olmayabilir. Yani şiirin olumlu olarak da kullanılması mümkündür. Bu yönüyle şiir, mugâlata-dan ayrılmaktadır.

Şiir, eski Yunan mitolojisinde kullanılan en eski yöntemdir. Daha sonra cedel ve hatâbe, sonra da sırasıyla mugâлата ve burhân yöntemleri kullanılmaya başlanmıştır. Burhân dönemi, en genel anlamda Aristoteles ile başlatılmıştır diyebiliriz. Mugâлата yani safsata, adından da anlaşılacağı gibi sofistlerin yöntemidir. Cedel, Eflâtun'un; Hatâbe ise Sokrat'ın yöntemidir. Şiir ise eski şairlerin yöntemidir.

NOT I: Mitler ve efsaneler: Eski Yunan'da şairlerin kullandığı yöntemdir. Kur'anı Kerim'de de İslam öncesi dönemde şairlerin bir takım masal ve efsanelerle dini ve siyasi bir söylem oluşturduğu ifade edilmektedir.

NOT II: Komedia ve tragedia: İnsanların iyi ve kötü durumlarını ifade ederek insanlara bazı toplumsal doğruları ve kuralları kabul etmeyi amaçlayan bir tiyatro türü olarak kullanılmıştır.

NOT III: Bu yüzden Efendimiz SAV şiiri Mekke'de yasaklamış; Medine'de emretmiştir. Mekke'de şiir kötü ve batıl şeyleri çağırıştırıyordu. Fakat Medine'de artık insanların zihinleri temizlendiği için ve şiir insanları etkilediği için şiir emredilmiştir.

NOT IV: Şiire algı yönetimi de denilebilir. Ve bu anlamda günümüzde hitabetle birlikte kullanılmaktadır.

KIYAS YANLIŞLARI

1. İçerik ve şekil yanlışları

Genel olarak kıyas yanlışlığı deyince akla gelen mugalata-dır. Mugalata ile müşagabe arasındaki tek fark kasıttır. Öne-mine binaen bu konuyu burada ayrıca ele almak istedik.

NOT: Şerri bilmeyen şerre düşer. Yani hatayı bilmeyen hatadan ko-runamaz. Şeytanın bize anlatılmasının hikmeti budur. Kıyas yan-lışları da bunlardan korunmak için öğretilmektedir.

Mugalata ya içerik ya da şekil yanlışlığı olarak karşımıza çıkar. İçerik yanlışlığı, öncüllerin yanlış olmasına bağlıdır. Öncüller yanlışsa sonuç doğal olarak yanlıştır. Bazen yan-lış öncüllerden doğru sonuç çıksa da bu rastlantısaldır ve dikkate alınmaz.

Şekil yanlışlığı ise doğru öncüllerin yanlış bir şekilde bir-birine bağlanmasıdır. Burada dil oyunları ya da illet olma-yan şeyin illet alınması gibi şeyler kullanılabilir.

<i>Yanlışın türü</i>	<i>Örnek</i>
İçerik yanlışlığı (manevi)	İçki keyf verir, Çay keyf verir. • Ya çay haramdır ya da içki helaldir.
İçerik yanlışlığı	İnsan taştır, Taş cansızdır. • İnsan cansızdır.

Şekil yanlışı (lafzi)	İçki üzümdendir, Sirke üzümdendir. • Ya içki helaldir ya da sirke de haramdır.
Şekil yanlışı	Namaz, törendir, Cenazenin namazı törendir. • Cenazenin ardından tören yapmak yeterlidir, namaza gerek yoktur.
Şekil yanlışı	İnsan canlıdır, At canlıdır. • İnsan attır.
Şekil yanlışı	At yarışı sünnettir, Ganyan at yarışıdır. • Ganyan sünnettir.

2. Yöntem yanlışları

Yöntem yanlışları, içerik ve şekil yanlışı haricinde yanlış kıyas türlerinin kullanılmasıdır.

Şöyle ki:

<ul style="list-style-type: none"> • İnsan zihni başlangıç bilgisi olmadan çalışamaz, • İnsan zihni yerde durmazsa çalışamaz (vesvese), • İnsan zihni iç tutarlılık olmadan çalışamaz, • İnsan zihni yanlış bir tutarlılık geliştirebilir, • Başlangıç yanlış ise sonuç yanlıştır, • Başlangıç doğru ise sonuç doğru ya da yanlış olabilir, • Bu yanlışlık ya şekilden ya da yöntemden kaynaklanır, • Yanlış yöntem yanlış sonuç verir (bazen doğru verse de itibar edilmez).

Yöntem yanlışlarını şöylece özetleyebiliriz:

<i>Yanlışın sebebi</i>	<i>Örnek</i>
Sebeup olmayan şeyi sebep alma	İçki keyf verir, Çay keyf verir. • Ya çay haramdır ya da içki helaldir
Sonucu sebep olarak görme	Namaz, sağlığa sebep olur, Yoga sağlıklıdır. • Namaz kılmak yerine yoga yapılabilir.
Soyut-somut farkını dikkate almama (şahidi gayba delil gösterme)	Tanrıyı bilirim, Ateşi bilirim, Ateşi gözlemleyebilir ve başkasına gösterebilirim, Tanrıyı gözlemleyemem ve başkasına gösteremem. • O halde Tanrı yoktur.
Müsadere (ispatlanmamış bir şeyi ispatlanmış kabul etme)	İnsan sorumlu değildir, Sorumlu olmayana emir ve yasak konulamaz. • O halde insan emir ve yasaklardan sorumlu değildir.
Döndürme yanlışları (aks ve fark yöntemi)	Bütün insanlar canlıdır, Bütün canlılar insandır. • İnsandan başka canlı yoktur ya da diğer canlılar da insandır
Zıtlık ve karşıtlıklara dayalı yanlışlar (nakz yöntemi)	Bir şey ya beyaz ya siyahtır, Bu şey siyah değildir • O halde bu şey kesin beyazdır (halbuki sarı vs gibi başka renkler de vardır)

Zıtlık ve karşıtlıklara dayalı yanlışlar	Bütün insanlar doktordur, Hiçbir insan doktor değildir. Halbuki hiçbir insan doktor değildir önermesi yanlıştır zira bazı insanlar doktordur. • O halde bütün insanlar doktordur (halbuki niteliği farklı iki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir).
Analojiyi kıyas alma	Senin sesin kötü, Onun da sesi kötü. • O halde onun sesi sana benziyor.
Tümevarımı kesin kabul etme	Aspirin herkese iyi geliyor, O halde aspirin her şartta herkese ve her hastalığa iyi gelir.
Delilin çürütülmesi ile sonucun çürütülmesi	Sudur teorisi yaratılışı ispat etmiştir, Sudur teorisi artık güncel değildir. • O halde yaratılış çürütülmüştür. (delil çürütülebilir ama sonuç için başka deliller de bulunabilir).

3. Bazı paradokslar

<i>Paradoks</i>	<i>Durum</i>	<i>Sonuç 1</i>	<i>Sonuç 2</i>
Ben yalancıyım	Doğru ise	Yalancı	<u>Yalancı değil</u> Zira yalancı olduğu için yalancıyım sözü de yanlış olur.
Ben yalancıyım	Yanlış ise	Yalancı değil	<u>Yalancı</u> Zira zaten yanlış olduğu için yine yalancı olur.

<i>İddia</i>	<i>Durum/ilk sonuç</i>	<i>Çözüm/sonuç</i>
Yalancıyım	Doğru ise yalancıyım	Yalancıyım sözü de yalancı olduğum için yalancıyım.
Yalancıyım	Yanlış ise yalancı değilim	Yalancı olmadığım halde yalancıyım dediğim için zaten yalancıyım.
--	--	<i>Yalancıyım</i>

<i>Paradoks</i>	<i>Durum</i>	<i>Sonuç 1</i>	<i>Sonuç 2</i>
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Doğru ise	O da Giritli olduğu için o da yalancıdır	<i>Giritliler yalancı değildir</i>
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Yanlış ise	Giritliler yalancı değildir	<i>Giritliler yalancı değildir</i>
<i>İddia</i>	<i>Durum/ilk sonuç</i>	<i>Çözüm/sonuç</i>	
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Doğru ise Epimenides yalancıdır	Giritliler yalancı değildir ama Epimenides yalancıdır.	
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Yanlış ise Giritliler yalancı değildir ama Epimenides yalancıdır	Giritliler yalancı değildir ama Epimenides yalancıdır.	

--	--	<i>Giritliler yalancı değildir</i>
--	--	<i>Epimenides yalancıdır</i>
--	--	<i>Epimenides de Giritlidir</i>
--	--	<i>O halde bazı Giritliler yalancıdır Bazı Giritliler yalancı değildir</i>

<i>Paradoks</i>	<i>Durum</i>	<i>Sonuç 1</i>	<i>Sonuç 2</i>
Öğrenci, Georgias'a der ki " <i>bana ders ver ama param yok. İlk davamı kazanınca parayı öderim</i> "	Georgias dava açar, davayı kazanır	Öğrenci davayı kazanamadığı için Georgias parasını alır	Ama öğrenci ilk davasını kazanamadığı için Georgias para alamaz.
Öğrenci, Georgias'a der ki " <i>bana ders ver ama param yok. İlk davamı kazanınca parayı öderim</i> "	Georgias dava açar, davayı kazanamaz	Davayı öğrenci kazandığı için Georgias para alamaz	Öğrenci ilk davasını kazandığı için Georgias parasını alır.

<i>Paradoks</i>	<i>Durum</i>	<i>Sonuç 1</i>	<i>Sonuç 2</i>
<p>Padişah vezire der ki; <i>“son sözünü söyle;</i> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Doğru çıkarsa seni asacağım</i> • <i>Yanlış çıkarsa boynunu vurduracağım”</i> </p>	<p>Vezir der ki: <i>“beni keserek öldüreceksiniz”</i></p>	<p>Padişah vezirin boynunu vurdurursa; <ul style="list-style-type: none"> • Dediği doğru çıktığı için asması gerekir. • Ama asarsa dediği yanlış çıkacağı için boynunu vurdurması gerekir. </p>	<p>Padişah veziri astırsa; <ul style="list-style-type: none"> • Dediği yanlış çıkacağı için boynunu vurdurması gerekir, • Boynunu vurdurduğunda ise dediği doğru çıkacağı için astırması gerekir. </p>

<i>Paradoks</i>	<i>Durum</i>	<i>Sonuç</i>	<i>Çözüm</i>
<p>Yolun önce yarısı, Sonra yarısının yarısı, Sonda daha da yarısı gidilir</p>	<p>Bir şey sürekli ikiye bölündüğünde sonsuz olarak bölünebilir.</p>	<p>Böylece asla sonuç sıfır olmaz yani yol tüketilemez.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Fakat bölünme atomlarda veya atom altı parçalarda son bulur. • Yani fiilen sonsuzluk mümkün olsa da teorik olarak sonsuzluk mümkün değildir. • Bir başka ifade ile kainattaki her şeyin bir sonu/sınırı vardır.

İddia	Paradoks	Sonuç
Her kuralın bir istisnası vardır.	O halde “her kuralın bir istisnası vardır” kuralının da istisnası vardır.	Her kuralın istisnası olmayabilir.
Her şey değişir.	“her şey değişir” kuralı da değişebilir.	O halde her şey değişmeyebilir.

İddia 1	İddia 2	Çözüm
Kötülüğün kaynağı tanrı ise tanrı kötüdür.	Kötülüğün kaynağı tanrı değilse tanrı acizdir.	Allah, zaman ve mekana tabi olmadığı ve mutlak olduğu için münezzehtir. Ve bu iddia cedelci bir iddiadır.
Allah kendinden büyük taş yaratamazsa acizdir.	Allah kendinden büyük taş yaratırsa en büyük olamaz.	Bu iddia da lafzi ve cedelidir.
Kul kendi fiilinin faili ise bu Allah'ın iradesine mugayir olur.	Kul kendi fiilinin faili değilse, fiilerinden sorumlu tutulamaz.	Cedelci yaklaşım. Oysa aslolan dengedir. Yani korku ve ümit arasında olmak veya madde ve mana arasında olmak.

BAZI MANTIK ESERLERİ

Aristoteles (M.Ö. 384-322)	<ul style="list-style-type: none"> • Kategoriler. • Önergeler-Peri Hermenias • Kıyas-I.Analitikler. • Burhan-II.Analitikler. • Cedel-Topika. • Muğalata-Sofistika.
Fârâbî (871-950/258-339)	<ul style="list-style-type: none"> • Tevtia. • İsagoci-Medhal. • Makûlât-Kategoriler. • el-İbâre. • el-Kıyâs. • el-Kıyasu's-sağîr alâ tarikati'l-mütekellimîn. • el-Hatâbe. • el-Emkinetü'l-mugallita. • el-Burhân-el-Şerâitü'l-yakîn.
İbn Sinâ (942-1008/250-399)	<ul style="list-style-type: none"> • eş-Şifâ: el-Medhal • eş-Şifâ: el-Makûlât • eş-Şifâ: el-İbâre • eş-Şifâ: el-Kıyâs • eş-Şifâ: el-Burhân • eş-Şifâ: el-Muğalata • eş-Şifâ: el-Cedel • eş-Şifâ: el-Hatâbe • eş-Şifâ: eş-Şiir • Uyûnu'l-hikme. • el-İşârât ve't-tenbihât.
İbn Hazm (994-1064/382-456)	<ul style="list-style-type: none"> • et-Takrîb li haddî'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsiletü'l-fıkhiyye.
Ebû Hâmid el-Gazzâlî (1058-1111/450-505)	<ul style="list-style-type: none"> • Mi'yâru'l-ilm. • Esâsu'l-kıyâs. • el-Kıstâsu'l-müstekîm.

Fahredden er-Râzi (1149-1210/544-606)	<ul style="list-style-type: none"> • Mantıku'l-Mülehas (Kutbuddin er-Râzi şerhi var). • Şerh-u Uyûnu'l-Hikme. • Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât.
Esîrüddîn el-Ebherî (ö.1265/663)	<ul style="list-style-type: none"> • İsağoci. • Hidâyetü'l-hikme.
Nasîrüddîn et-Tûsî (1201-1274/597-672)	<ul style="list-style-type: none"> • Şerh'ul-İşârât ve't-tenbihât. • Esâsü'l-İktibâs.
Necmeddîn el-Kâtibi el-Kazvîni (1204-1277 /600-675)	<ul style="list-style-type: none"> • er-Risâletü'ş-Şemsiyye. • el-Münessas fî şerhi'l-mülehas. • Hikmetü'l-ayn.
Sekkâkî (ö.1229/626)	<ul style="list-style-type: none"> • Miftâhu'l-ulûm.
Sîrâcuddîn el-Urmevî (1198-1283/594-682)	<ul style="list-style-type: none"> • Metâliu'l-envâr.
Kutbuddîn er-Râzi (1293-1365/692-766)	<ul style="list-style-type: none"> • Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantıkiyye fî şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye. • Levâmiu'l-esrâr alâ şerhi metâli'i'l-envâr. • Risâle fî tahkiki'l-külliyât. • Şerhu miftâhu'l-ulûm.
Şemseddîn es-Semerkandî (ö.1303/702)	<ul style="list-style-type: none"> • Âdabu'l-bahs ve'l-münâzara. • Kistâsu'l-Efkâr fî Tahkiki'l-esrâr. • Beşârâtü'l-İşârât.
İbn Teymiyye (ö.1328/728)	<ul style="list-style-type: none"> • er-Redd ale'l-mantıkiyyîn.
Sadru'ş-Şeria (ö.1346/747)	<ul style="list-style-type: none"> • Ta'dilü'l-ulûm. • Şerhu ta'dili'l-ulûm.
Adududdîn el-Îci (1281-1355/680-756)	<ul style="list-style-type: none"> • Âdâbü'l-bahs.
Molla Fenârî (ö.834/1431)	<ul style="list-style-type: none"> • el-Fevâidü'l-fenâriyye (İsağoci şerhi).
Sâduddîn et-Teftezânî (1322-1390/722-792)	<ul style="list-style-type: none"> • Tehzîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm. • Şerhu'ş-şemsiyye.

Seyyid Şerif el-Cürcânî (1340-1413/740-816)	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu hikmeti'l-ayn. • Şerhu hidâyeti'l-hikme. • Hâşiye alâ Levâmiu'l-esrâr şerhi metâilî'i'l-envâr.
İsmail Gelenbevi (ö.1143/1739)	<ul style="list-style-type: none"> • Burhan • Şerhu İsagoci. • Risâletü'l-imkân.
Abdünnâfi İffet Efendi (ö.1890)	<ul style="list-style-type: none"> • Terceme-i Burhân-ı Gelenbevi.
Ali Sedat (ö.1900)	<ul style="list-style-type: none"> • Mîzânu'l-ukûl.
Bazı Şerh Gelenekleri	<ul style="list-style-type: none"> • İşârât şerh geleneği. • İsagoci şerh geleneği. • Âdâb şerh geleneği. • Metâli şerh geleneği.
Bazı Mantık Ders Kitapları	<ul style="list-style-type: none"> • Ali DURUSOY. • İbrahim EMİROĞLU. • İbrahim ÇAPAK. • İsmail KÖZ ve Ali ÇETİN. • A. Kadir ÇÜÇEN. • Ruhattin YAZOĞLU ve Tuncay İMAMOĞLU.
Bazı Bilgi Felsefesi Ders Kitapları	<ul style="list-style-type: none"> • Ahmet CEVİZCİ. • A. Kadir ÇÜÇEN.
Descartes (ö.1666)	<ul style="list-style-type: none"> • Aklın Yönetimi İçin Kurallar.
John Locke (ö.1704)	<ul style="list-style-type: none"> • İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme.
David Hume (ö.1776)	<ul style="list-style-type: none"> • İnsanın İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme.
Immanuel Kant (ö.1804)	<ul style="list-style-type: none"> • Saf Aklın Eleştirisi. • Pratik Aklın Eleştirisi.
Willhelm Dilthey (ö.1911)	<ul style="list-style-type: none"> • Hermeneutik ve Tin Bilimleri.
Ferdinand de Saussure (ö.1913)	<ul style="list-style-type: none"> • Genel Dilbilim Dersleri.
Gottlob Frege (ö.1925)	<ul style="list-style-type: none"> • Aritmetiğin Temelleri.
Edmund Husserl (ö.1938)	<ul style="list-style-type: none"> • Fenomenoloji Üzerine Beş Ders.

Ludwing Wittgenstein (ö.1951)	<ul style="list-style-type: none"> • Felsefi Soruşturmalar.
Bertrand Russell (ö.1970)	<ul style="list-style-type: none"> • Felsefede İلمي Metod. • İrfan ve Mantık. • Mistiklik ve Mantık. • Mantıksal Atomculuk Felsefesi.
Martin Heidegger (ö.1976)	<ul style="list-style-type: none"> • Bilim Üzerine İki Ders. • Hakikat Nedir. • Varlık ve Zaman.
Paul Feyerabend (ö.1994)	<ul style="list-style-type: none"> • Bilimin Tiranlığı.
Hans Gadamer (ö.2002)	<ul style="list-style-type: none"> • Hermeneutik Üzerine Yazılar.
Jacques Derrida (ö.2004)	<ul style="list-style-type: none"> • Göstergibilim ve Gramatoloji. • Şiir Nedir. • Yapıbozum ve Pragmatizm.
G. W. F. Hegel	<ul style="list-style-type: none"> • Mantık Bilimi-Büyük Mantık. • Mantık Bilimi-Küçük Mantık.
Teo Grünberg	<ul style="list-style-type: none"> • Sembolik Mantık El Kitabı (1-3). • Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme. • Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma. • Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları.
Donald Gillies Robert Audi	<ul style="list-style-type: none"> • Epistemoloji.
Daniel Dennet	<ul style="list-style-type: none"> • Özgürlüğün Evrimi.
Thomas S. Kuhn	<ul style="list-style-type: none"> • Bilimsel Devrimlerin Yapısı.
Stephen Hawking ve Roger Penrose	<ul style="list-style-type: none"> • Zamanın ve Uzayın Doğası.
Werner Heisenberg	<ul style="list-style-type: none"> • Parça ve Bütün.
Bahri Karaçay	<ul style="list-style-type: none"> • Mutlu Beyin.
Thomas Nagel	<ul style="list-style-type: none"> • Zihin ve Evren.
Robert Kurzban	<ul style="list-style-type: none"> • Neden Sizden Başka Herkes İkiyüzlüdür?
Roger Penrose	<ul style="list-style-type: none"> • Büyük Küçük ve İnsan Zihni. • Kralın Yeni Usu.
Steven Rose	<ul style="list-style-type: none"> • 21. Yüzyılda Beyin.
David Ruelle	<ul style="list-style-type: none"> • Rastlantı ve Kaos.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Doğrudan alıntı yapılan ve kaynakçasından faydalanılan eserler

- Akyüz, Turgut. “Akıl-Mantık İlişkisi ve Aklın Dini ve Felsefi İlimler Açısında Önemi”, *Akıl Kitabı 1 – Düşünce ve İnanç Bağlamında Akıl*, ed. Turgut Akyüz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2020, 11-22.
- Akyüz, Turgut. “Aklın Epistemolojik Tarifi Bağlamında Din-Akıl İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *1. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim” Tebliğler Kitabı* (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2019): 33-44.
- Akyüz, Turgut. “Fahreddin er-Râzî’ye Göre Aklın Tarifi ve Temel İşlevleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 1/2: 23-35.
- Akyüz, Turgut. “İslâm Düşünce Tarihinde Felsefe Karşıtı Tavırlar”, *Kesit Akademi Dergisi* 4/15 (Haziran 2018): 79-87.
- Akyüz, Turgut. *Aklın İlk İlkeleri ve İlk Bilgileri – İlkeler, İlk Bilgiler, Tümeller, Zorunluluk ve Sezgi*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Akyüz, Turgut. *Bilginin Ontolojisi – Varlık, Bilgi ve Zaman – Mantık-Metafizik İlişkisine Dair Bir İnceleme*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.
- Akyüz, Turgut. *Fahreddin er-Râzî’nin el-Mantıku’l-Kebir’inin Tahlil ve İncelemesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.

İstifade edilen diğer bazı eserler

- Ali Sedâd. *Mizânu’l-ukûl*, Haz. İbrahim Çapak, Harun Kuşlu ve Metin Aydın, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Aristoteles. *en-Nassu’l-Kâmil li mantıki’l-Aristo: Kitâbu’l-Cedel, Kitâbu’l-Mugalata*, Kitâbu’l-Burhân, thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru’l-fikri’l-Lübânî, 1999.

- Aristoteles. *en-Nassu'l-Kâmil li mantiki'l-Aristo: Kitâbu'l-Makûlât, Kitâbu'l-İbare, Kitâbu'l-Kıyâs, Kitâbu'l-Burhân*, thk. Ferid Cebir, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1999.
- Fârâbî. *el-Mantık inde'l-Fârâbî, c.I*, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1985.
- Fârâbî. *el-Mantık inde'l-Fârâbî, c.II*, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1985.
- Fârâbî. *el-Mantık inde'l-Fârâbî, c.III*, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-maşrık, 1985.
- Fârâbî. *İhsâu'l-ulûm: İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mi'yâru'l-ilm*, trc.thk. Ali Durusoy ve Hasan Hacak. *Mi'yarü'l-ilm: İlimin Ölçütü*, İstanbul: Türkiye Yazmalar Kurumu Başkanlığı yayınları, 2013.
- Gazzâlî. *Esâsü'l-Kıyâs*, çev. ve haz. Bayram Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İbn Hazm, *et-Takrib li-haddi'l-mantık*, çev. İbrahim Çapak ve Yusuf Arıkaner, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbihat*, metin ve çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, *İşaretler ve Tenbihler: el-İşârât ve't-tenbihat*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Burhân*, metin ve çeviri. Ömer Türker, *İkinci Analitikler: Burhan*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Cedel*, metin ve çev. Ömer Türker, *Topikler: Cedel*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'ş-Şifâ: el-İbare*, metin ve çev. Ömer Türker, *Yorum Üzerine: İbare*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Makûlât*, metin ve çev. Muhittin Macit, *Kategoriler: Makûlât*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'ş-Şifâ: el-Medhal*, metin ve çev. Ömer Türker, *Mantığa Giriş: Medhal*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbü'ş-Şifâ: es-Safsata*, metin ve çev. Ömer Türker, *Sofistik Deliller: Safsata*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

- İbn Sînâ. *Kitâbü’ş-Şifâ: Şiir*, metin ve çev. Ferruh Özpilavcı, *Şiir: Poetika*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mantıku’l-Kebîr*, tahk. Turgut Akyüz. Kuveyt: Dâru’l-fâris, 2021.
- Râzî, Fahreddîn. *Lübâbü’l-işârât ve’t-tenbîhât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: Mektebetü’l külliyyâti’lezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddîn. *Mantıku’l-Mülâhhas*, tkd.thk. Dr. Karamelîkî ve Asğarî Nüsad, Tahran: 1381.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu Uyûnu’l-Hikme*, thk. Muhammed Hicazi Ali Ahmed Saka, Tahran: 1373h.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu’l-işârât ve’t-tenbîhât*, thk. Ali Rıza Necidzade. Tahran: 1383h.
- Sâvî, Sehlân. *el-Besâiru’n-nâsırıyye*, thk. Hasan el-Merâğî, Tahran: Şemsi Tebrizi, 2003.
- Semerkandi, Şemsettin. *Kıstâsu’l-efkâr*, çev. Necmettin Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Tûsî, Nasîruddîn. *Esâsü’l-İktibâs*, tsh. Muhammed Taki Müderris Razavi, Tahran: Danışgah-ı Tahran, 1988.

ÇOK ÖNEMLİ NOT:

- Eserin hazırlanmasında yazarın kendi eserlerindeki bazı örnekler aynıyla kullanılmış olup alıntı yapılan görüşlere ait kaynakça ilgili eserlerde verilmiş; burada tekraren verilmemiştir.
 - Kitabın hazırlanmasında temel kaynak olarak Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddîn Râzî’nin eserleri kullanılmıştır. Bu anlamda en temel eser, İbn Sînâ’ya ait Şifâ külliyyatının mantık bölümüdür.
-